

GÁRDONYI
JÓZSEF

AZ ÉLŐ
GÁRDONYI
II.

DAKTE
KIADÁS

822.910

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NEMZETI A GYILKOSOK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ ÉLŐ GÁRDONYI

ÍRTA:
GÁRDONYI JÓZSEF

*

MÁSODIK KÖTET

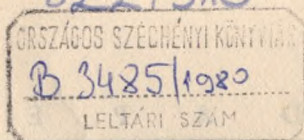
TOLLAL A CSILLAGOKIG

B U D A P E S T
D A N T E K I A D Á S

COPYRIGHT 1934 BY DANTE KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

822.910

A fészekrakás Egerben.

(1897 febr. 10.)

— A ház nem ér semmit, de a fekvése megfizethetetlen! — Ez a véleménye Gárdonyinak az egri házról. (1896 október 10.)

És az édesanyjának:

— Fiam, ha neked annyira tetszik, vegyük meg! Eladom a szőlősgyöröki házamat és abból kifizetjük.

Ezt az elhatározást Gárdonyi édesanyja akkor terjesztette fia elé, mikor Egert már megjárta. Az édesanyja ugyan nem volt nagyon elragadtatva az épület külsejétől, se a ház dombhátra ragasztottságától:

— Mennyi partot kell majd másznom föl-felé!

Dehát a fia kedvéért mégis beleegyesült.

750 forint a vételár. Gárdonyi kiszedte a takarékból az összeget s elhelyezte a közjegyzőnél. A sok rokon, sógor, örökös miatt csak 1897 február 10-én sikerült nyélbe igazítani a házvételt.

— Nagy öröm! Megjött édesanyám Egerből! A házvétel megtörtént! Nagy öröm! — sugárzik Gárdonyi naplója a boldogságtól.

Micsoda útja is a sorsnak. Az elejtett kiflivégtől a háztulajdonossáig írótolla szerszámával.

A ház ugyan megérett az összedöntésre: rongy falusi parasztház. Gárdonyi se vágyott be-

leköltözni, még ideiglenesen se. A hely fenséges panorámája fogta meg költői lelkét és az, hogy az egri vár külváranak falai háza elé nyúlnak mohos köveivel és gyíkokat, denevéreket rejtő odúival. Akkor még sem a város, sem Gárdonyi nem sejtette, hogy e falak termik meg dicsősége borostyánját s e kövek fogadják be érckoporsóba zárt porait.

Költözködés.

(1897 június 22.)

Az egri parasztviskó romjai fölé új épület magasodott. Fehér falával, világos fazsindely tetéjével és két utcai ablakával az épület úgy nyúlalt végig ott a dombtetőn, mint valami kísértet, mely a zöld pázsiton hasalva, fénylő két szemével bámul hol lefelé, a völgybe tömődött városba, hol fölfelé, a Mátra kékjére.

A tavasz első leheletével kezdték meg a malteroskanalas fecskék a piros téglák, egri darabkövek összehordását (1897 márc. 31.) és majdnem hogy Péter-Pál is ott köszöntött a munkásokra. Gárdonyi édesanyja felügyeletével folyt a munka. Az első kődarabot Gárdonyi édesanyja igazította a helyére, a másodikat a fia és a harmadikat az unokája. A kőillesztésnél, ősi magyar szokás szerint, pénzt helyeztek a téglák alá, biztonságául annak, mely esztendőnek bőségéből áradt az áldás a tulajdonosra, hogy magának ott-hont teremthetett. Az alap három kövére deszka és fehér abrosz került és húsos, boros reggeli, hol a gazda a munkásokkal együtt itta a vörös bika-vér-áldomást a családi tűzhely-építés örömére.

És mikor aratásra pendült a mezőn a kasza, Gárdonyi bútoros szekerei elindultak Pestről.

Mintha a Magyar Nemzeti Múzeumot költöztették volna valahová vidékre. A szállítókocsik nyikorogtak a rengeteg könyvtől. Szekrény szekrény mellé szorítva, bennük gyufaskatulyányi apró kötetektől a hatalmas kutyaőr huzatú barnult papírosú ócskaságokig a rengeteg betű. Csupa komoly és értékes olvasmányok. Főként a történelmi mult sorokba rejtett gondolatai. Regény kevés. Alig egy-kettő. Az is jobbára külföldi. Jókaitól pl. csak az *Aranyember*, a *Fekete gyémántok* és a *Mire megvénülünk*.

Hogy a múzeumköltöztetés színezete teljesebbé hasonlatoskodjék, a szállítókocsik sötétjéből hatalmas szárnyú kitömött sas, nemes kócsag, meredt üvegszemű bagoly lesett elő a négy hegedű, pianínó, cimbalom, gitár, furulya, tárogató közül. Eger városában nem volt utcasor, honnan annyi hangszer vagy annyi állat (a kutyán és tyúkféléken kívül) előkerült volna, mint amennyivel a Gárdonyi-menázséria megérkezett a Sánca, a Takács-utca 24. szám elé.

Az aligvárt lerakodásnál Gárdonyi személyesen boszankodott. A könyvszekrényei a vonatrázásnál szétváltak. Üvegei szilánkokban fúródtak a kötetek közé s nem egy könyv értékes, díszes borítékján hasítottak sebet. Gárdonyi szinte könnyezett fájdalmában. Matheoli híres botanikájának kutyaőrét hosszában metszette szét a gonoszélű üvegtábla.

Gutwillig és Dick szállítónak szerencséje volt, hogy nem érkezett meg a kipakoláshoz. (Tapasztalt vállalkozók lehettek.) Mert az bizonyos, hogy ha Gárdonyi feldúlt idegzetével, akár Gutwilliget, akár Dicket előkapja, a társasceget azonnal felosztatja.

Mindamellett Gárdonyi mégis legyőzi keserveit. — Mire naplóíráshoz mártja tollát, így vigasztalódik:

...igen fáradtak voltunk és igen boldogok.

Az első váltó.

(1897 ápr. 5.)

Az első váltó volt, egyszersmind az utolsó is.

Az élet sokszor furfangosan veti kockáit. Gárdonyinak is egyszer furcsán vetette. Olyankor iratott vele alá váltót, mikor éppen vagyonossága arany dombocskáján mosolyoghatott. Az egri házalapítást a takarékoságán összehordott forintokból elintézte. A ház kikerült a Pokol körkép első ötlete jutalmából. Az építkezés meg Gárdonyi édesanyja szőlősgyöröki falusi nádfedeléséből. A számításba mégis belecsúszott a váratlan szerencse: Gárdonyi telkével szomszédos szőlőcske eladó! 150 forint!

Ennyi kiköltekezés után, hol terem most 150 forint.

És minden forrás, mintha egyszerre tömte volna el csurgóját. Sehonnan nem csöppent egy rézkrajcár se. Hiába próbálkozott Singer és Wolfnernél, eredeti *gyereklekszikon* ötletével, — nem vállalkoztak. A Pesti Hírlaphoz átallotta, hogy forduljon, a többi napilapok meg ismerve a Pokol körkép miatti végrehajtójárást Gárdonyi lakásán, — udvariasan kitértek a pénzkiutalástól.

Beállított hát Gárdonyi a Nemzeti Színházhoz:

— Jó színdarabötletem támadt. Göre Gábort színpadra viszem!

— Kéziratot kérünk! Jó ötlettel nem állhatunk a lámpák elé!

Gárdonyi elpanaszolta a színházi látogatását az éppen Pesten időző Szávay Gyulának (a Győri Hírlap főszerkesztője barátjának) s azt is elsíránkozta:

— Ha én azt a szőlőt most meg nem szerezhetem, ki tudja, lesz-e valaha alkalom hozzá az életben? Háttha megveszi más... és akkor... várhatunk egymásra, melyikünkre rakja rá a temető földjét hamarabb a sors, mert korábban nem igen válik eladóvá se az enyém, se az övé.

Szávay másnap reggelre odaküldte Gárdonyinak az aláírt váltót, a pesti lakására. Gárdonyi örömmel robogott a délutáni vonattal Egerbe édesanyjához. Hazaérve, alighogy megcsókolják egymást, édesanyja egy expresszlevelet kotorász elő öreg sublótja mélyéről.

— Fiam, levelet kaptál. Sürgős!

Gárdonyi feltépi:

Egy másik váltó. Szabolcska Mihály aláírásával. Háromszáz forintról.

Szávay az Otthonban elbeszélte Szabolcskának Gárdonyi pénz után vágyódását.

A humoros álom.

(1897 július 20.)

A világháború elcsendesedett. Az elesett tiszteletreméltó hősöknek emlékek emelkednek a falvakban. A szobrászművészek buzgón árasztják el az országot kőoroszlánokkal. Przemysltól kezdve Tisza István emlékéig ordítja a sivatag réme a magyar földön a nemzeti véráldozatot. E sok oroszlánról eszembe jut egy álma Gárdonyinak. Ez az álom arról nevezetes, hogy a komoly Gárdonyit percekig nevettette, kacagtatta. Pedig ő azok közé a külsőleg nyers társadalmi egyéni-

ségek közé osztotta be magát, akikről úgy szokás vélekedni:

— Följegyzi, hogy egy évben hányszor nevet.

Pedig nem volt sohasem mogorva, csak komoly. Szelíd szeme se árulta el morcoságát annak, aki először megpillantotta. Az igaz, hogy ritkán nevetett. Inkább befelé mosolygott. De ha társaságba került s belemelegedett a hangulatba, rendszerint egyedül ő mulattatta az asztalnál ülőket. Sokszor egész csekélységekbenl font tréfát. Hogy mást ne említsek, az utálatos poloskáról órákon át gyártott Egerben Fesztynének ízlésesen finom kacagnivalót. (E poloskatörténet egy része meg is íródott az „Amiket az útleíró elhallgat“ kötetben, Konstantinápoly szállodáival való békétlenkedésekor.)

Ennek, az életben annyit komolykodó Gárdonyinak, mulatságos álmát beillesztem az irodalomtörténetbe:

„Arra ébredtem hajnalban, két ízben is, hogy kacagok. Sohase történt még velem. Azt álmodtam, hogy valaki oroszlánbőrt visz új lakásába Budapesten és a lakók közt híre fut:

— Eleven oroszlánja van!

Általános bujdosás és lapulás. A beköltözött lakó színész. Észreveszi a dolgot. Magára rántja a bőrt, de mert farka már nincs, a tollseprűt tűzi fel és ordít hüen, mint az oroszlán etetéskor szokott. A lakás előtt hirtelen lövésre kész rendőrök jelennek meg, a színész abbahagyja a mulatságot s őt (az oroszlánt) a tűzoltóság óriási vízipuskával igyekszik, hogy kizavarja az ablakon át a szobából.

Mire a tévedés kiderül, a színészből csurog, a lakásból ömlik a víz.“

Két menyasszony.

(1897 július 23.)

Gárdonyi e kötetben kiadta ifjúsági írásait. Egybekötötte őket a *Két menyasszony* csokrába s eltette az üvegszekrénybe, hogy a későbbi kor láthassa boldog ábrándjai idejének emlékeit. A *Két menyasszony* kötetben első pillantásra csak a cím novella frissége vonzza az olvasót. Oly üde írás ez, hogy Gárdonyi későbbi kora levegőjében is megállná helyét. A kötet többi 18 novellája: a *Mi a koplalás*, *Péter fája*, *Kurtán Mihály*, *Egyiptomban*, *Jánosok vagyunk* ifjú tolla érdemes betűi.

Nem volt-e kár a régi írásokat az újak közé vegyíteni?

Nem.

Aki Gárdonyi írótolla fejlődésének útját keresi, ebbe a kötetbe lapozzon először. Ezek az ifjú munkák a Gárdonyi fiatal írósága értékmérői. Ezekbe nem javíthatott bele, holmi Örökáron János és Uzsorás Lehel. Ez az igazi tavasz. Tollpelyhely. Életönképzőkör. Írásiskola. Őszinte gyengeségvallomás. Első írás a tollkezelés kezdő tollfreccsenéseivel és tintacseppjeivel tarkítva.

Igaz, hogy Gyulai Pál a *Két menyasszony* könyvet megtaposta. Ugyanúgy, mint az *Ygazság a Földönt*. És hogy a *Két menyasszony* lebecsmérlésnél Benedek Elek is segített (Magyar Kritika), de mindez nem ártott Gárdonyinak.

A könyvnek viszont használt, mert Gyulai Pál sorait és Benedek Elek lapját főleg olyanok olvasták, akik a kritika után szerezték meg a könyvet: ha jó volt a kritika: azért, ha meg rossz, akkor meg: éppen azért.

A *Két menyasszony* kötet eddigi hat kiadásos megjelenése nagyon lesújtó Gyulai kritikájára.

Szabolcska megtalálja Egerben Gárdonyit.

Kedves Gézám!

Elveszett az összes lakásaid címjegyzéke. A ménkű meg tudja, hol keresselek. Itt azt hiszem (meg talán bárhol is) rád találnak. Örömmel tudatom veled, hogy a jó Isten, (az, aki után te a *tisztelt lelkektől* kérdezősködsz)¹⁾ átsegített bennünket minden bajon. Egy derék és felettebb optimista fiúnk született. Akár hiszed, akár nem, soha sem sír. Igaz, hogy még nem is nevet, de szerfölött komoly. Ha módod lesz rá, kérdezd meg ez ügyben a tisztelt lelkeket! Azt hiszem az előző aérában akadémikus volt. Hallgat és nem csinál semmit, csak eszik. A kutya ugat, a karaván halad — mintha ezt mondaná roppant kicsinyléssel a bába-asszony összes güggyögéseire. Szóval ebből a gyerekből meglásd itt is lesz tán valami!

Ha nem írok is, tudnod kell, hogy sokat gondolunk rád! Most Pósat szerettem volna, mint a multkor téged, befogni keresztapának, de ilynemű célzásaimra az öreg nem reagált. Különben anya és gyermek a körülményekhez képest stb. Géza gyere el a torra hozzánk egy hétre. Itt dolgozhatsz is, amennyit akarsz, akár szót se szólj egész nap.

Gyere el!

Az új rigmusos könyvem készül. Nem sokat ér, de pénz kell! Vagy csak kellene. — Most tudod mit akarok csinálni? Népszínművet! Ezé a világ. A drámáé. Óh csak egyszer is lettem volna én a kulisszák között, hogy érteném a scénírozás mesterségét. De így is nekimegyek tán, noha fo-

¹⁾ Ez a tisztelt lelkek a Magyar Hírlap Gárdonyi tárcája a spiritizmusról.

galmam sincs róla. Én és az én házam népe szeretettel ölelünk és várunk tégedet.

Felfalu, 1897 XI. 21.

igaz barátod

Sz. Miska.

A nyughatatlan toll.

Az 1897. év Gárdonyi tintaszára bőtermő-csapra metszett esztendeje. Talán éppen ez volt a hiba, hogy sok hajtószemet tűrt rajta, sokfelé ágazott-bogazott s nem törzset nevelt.

Szinte alig akadt jelentős lap, hova ne dolgozott volna.

A *Pesti Hírlaphoz* lelkével-szívével ragaszkodott és hetenkint jelentette egy-egy cikkel a ragaszkodását. A *Budapesti Hírlaphoz* inkább csak azért írt, mert hálátlanság volna Sipulusnak kedvét szegnie s talán gyűlöletet is fakasztania személye iránt. A *Kakas Márton* Göréje a Mártony sógorékkal fogta atyafiságba. A *Budapesti Hírlap* ugyan elkülönültnek érezte magát Kakaséktól, de Gárdonyi havonta legalább egy tárcával megmutatta, hogy még mindig érzi Sipulus udvarias vasútijegyelőteremtő cselekedete miatt a lekötelezettségét. A *Magyar Hírlap* újra megbékült Gárdonyival s a kezdőkor hálafűzésén keresztül szerzett cikket Gárdonyitól.

E büszke fejjel mozgó lapelőkelőségek után szerényebb külsejű lapok is kopogtattak Gárdonyi ajtaján. A Rombay szerkesztésében megjelenő *Néplap* és a volt aradi főszerkesztője Méray Horváth nevével ékeskedő *Szabadszó*. Gárdonyi egyiktől sem tagadta meg sorait.

Ugyanígy a *Hét*, *Új Idők*, *Én Ujságom*, az

1897. évben megindult (1897 júl. 1.) *Természet* Lendl Adolf lapja, tele Gárdonyi cikkekkel.

Hogyan győzte mindezt ötlettel, gondolattal?

Csakúgy, hogy könnyen mozgott a toll a kezében. Ha a témát elfogta az agya, a megírás hihetetlen gyorsasággal lebonyolítódott. Talán ez is az oka, hogy írásaiban annyi a melegség, közvetlenség és hogy írásával annyira köti a figyelmet. A mondatait, ha javította, azon igyekezett, hogy szűkítse, ritkán, hogy bélelje. Szűkszavúsága amúgy is terelte a rövid, tömör gondolatnyilvánítás felé, ha azután igazíthatott is a sorokon, sűrűbbé igazodtak a szavai: több tartalmat rejtettek magukba.

Szabolcska Mihály volna a tanum e tekintetben, hogy Gárdonyi mennyire gyorsan dolgozott. Mikor a kiállítás évében Szabolcska felruccant Pestre, hogy megtekintse az országos ünnepséget, Gárdonyihoz váratlanul csengetett be. Gárdonyinak aznapra két novellája volt esedékes.

— Ülj csak le Miskám, megírom én rögvest, aztán elindulok veled, körüljárom a kiállítási látnivalókat.

Szabolcska megvárta.

Háromnegyed óra alatt kész volt a két novella.

Szabolcska nagyot nézett:

— Hej, kedves Géza pajtás, ha én ilyen gyorsan tudnék írni, egy év múlva az Istenszéke is az enyém volna. (Istenszéke őserdővel borított hegy, Felfalu határában.)

A későbbi egri években egyszer én is láttam egy ily gyorsírási jelenetet. Karácsony előtt két nappal történt. Este. Éppen a vacsorát élveztük. A sürgönyosztó csengetett. Távírat a Kakas Mártonról.

Karácsonyi számunkba Görét
kérünk

Sipulus.

Gárdonyi megkérdi csemetéit:

— Hány óra gyerekek?

— Kilenc.

Este tízkor viszik Egerben vonathoz a póstát.
Ami tízig a postaládába kerül, az reggelre Pestre ér.

Leballag a dolgozószobájába. Letelepszik az
asztalhoz. Rágyújt a hosszúszerűre. És ceruzával
írja a címet.

Levél az gyeshnóölésről.

Utána mintha valahonnan másolná, rohan,
karcol a papirosan a ceruza. Nem tart negyed-
óráig, mikor már összehajtogatja a lapokat. Borí-
tékba csúsztatja és kísérsorok nélkül elindítja.

— Mindenhez csak gyakorlat kell fiam, —
tekint rám gúnyosan mosolyogva. Nesze. Szaladj
vele a póstára!

Parthenon.

(1897 december 14.)

Fesztyék szépirodalmi társaságának neve. A
Petőfi társaság, Kisfaludy társaság nyomán mond-
juk Jókai társaság.

Fesztyné ötlete. Egy bokorba igazgatása
annak a körnek, hol a családi asztal főhelyén
Jókai díszleg a lányától karácsonyi ajándékul
kapott kékbársony és vörösprémes hosszú dol-
gozó köntösében. A Jókai társaság nevet az
öregúr életében a család illendőségből nem hasz-
nálhatta. Valami olyan színezetet kapott volna

ezáltal a kör, mintha a Jókai házanépe igyekezne a „pápi“ nevét örök értékűvé munkálni.

A társaság megélt volna e görög név nélkül is. De asszonyi fantáziának kell valami új fogalom, lehetőleg idegen név, mert így finomabb, előkelőbb a külszín. A női divatárúkereskedők többet beszélhetnének erről. Mikor Jókai felolvasta a *Levente* első felvonását Gárdonyinak (1897 április 15.) még nem volt Parthenon és Gárdonyi lelkesedése az öreg írásaiért kétségtelen, hogy a Parthenon nélkül is meg volt alapozva. Gárdonyi büszke volt, ha Jókai hozzá fordult kritikaért. Különösen büszke ezen az első alkalmon, mikor Jókai munkájáról ezt írja naplójába:

„Az írás remek!

A leáldozó nap minden pompáját bemutatja búcsúzóul.“

Fesztyné a Tegnap kötetében vádolja Gárdonyit, hogy elvonult barátságuktól.

Oka?

Nem bírja megfejtteni.

Kiolvasom a naplóból:

„1897 december 14. Fesztynél a szépirodalmi társulat alakuló ülése. Igen elszomorított, hogy Árpád mindenkit belevett, csak engem nem, aki a legtöbb szolgálatot és szívességet tettem neki. Ebben a keserű hangulatban voltam egész nap.

Este egy ismeretlen valaki egy nagy csokor rózsát dobott be az ajtómon. Meglehet valami költői lelkű tenyeres-talpas szakácsné.

Többre becsül, mint Feszttyék.“

Gárdonyi csak később, az alakuló ülés után hívódott meg a Parthenonba.

Dávidkáné.

(1898 február 16 — május 14.)

Ha szigorúan tekintjük, Gárdonyi történelemíró tolla a Gergely diák regénnyel (Egri csillagok) indult. A dicsőséges témák sorába illeszszük hát be elsőnek az egri nevet. Dávidkáné csak az Egri csillagok munkája közben került elő a tématárból, mint jó regényszöveget, amire Wolfnerék az Új Idők számára szerződtek Gárdonyival. (1897. október 30.) Az Új Idők féléves regényt kért. Gárdonyi vállalkozott, de mint kezdő regényíró elhibázta a mértéket: nem tudta még témája hány ívre nyúlik. Az Egri Csillagok, ha az Új Időkben jelenik meg, a törökverő egri hősnők talán megérik a világháborút is. Gárdonyi azért járt így, mert minden vázlat nélkül kezdett a regénybe. No, négy ív után el is érte könnyelműsége eredményét:

— A regényemet nem tudom folytatni!
(1898 dec. 9.)

Az Új Idők nem várhat. Herczegh regénye befejeződik. Gárdonyiét egy-két napilap már beharangozta az Új Idők reklámjában. De hol a kész kézirat? Gárdonyi még nem járta ki annyira a regényírás iskoláját, hogy folytatásokban merjen irogatni, regényt építeni.

Wolfnerék a februári terminust júliusra csúsztatják. Erre Gárdonyi nyugodt idegekkel megvonogatja a vázlatot:

— Az Egri csillagokat három részre osztom.

E felszeletelésből látja először, hogy lehetetlen még nyár közepére is elkészülnie.

— Új témát elő! A törökvilágból!

Először Szerémyt kutatja át. (Georgius Sirmiensis: Epistola de perdicione regni Hungaro-

rum, 1456.) A mohácsi vésről írt nyolc-tíz lapot. De érzi, hogy e korszak mélyebb tanulmányozást követel:

— Félre!

Így kerül elő a Kékszemű Dávidkáné.

— Ki az a Dávidka? És ki az a Dávidkáné?

Mindkettő gyermekkori ismerőse Gárdonyinak. Dávidka Sály szomszédságából való paraszt. Olyan pesti városligeti Zoli-bohóc termetű, macskanézésű földmunkás, kitől Gárdonyi kis iskolásgyermek korában mindig ösztönös félelemmel rettegett s elkerülte, ha távolról megpillantotta. Ez a gyermekszívdobogtató félelem-érzés megragasztotta alakját Gárdonyi képzeletében s nagyon meglepte Gárdonyit, amikor hallotta, hogy éppen az ő elemiiskolás ideálját kényszerítették Dávidkához a vagyonleső, lányuk javát túlságosan is kikereső szülők.

Gárdonyi nem emlékezett már határozott vonalakban a kislányra. Nem is törődött volna sorsafordulásával, ha az nem éppen ilyen szerencsétlen. A hír szava mégis fojtott a mellén. Mozdított gondolatain s áttolta a történetet a török csetepaték idejére. A történelem gobelinjére rászőtte Tegzős Ilona alakját.

Dávidkáné története egyszerű falusi napihír. Mélységes tartalom. Naiv mese. Gárdonyi tolla történelmi időket híven jellemző ereje és a magyar paraszt egyszerű észjárása és hű beszédmodora vágja a regény előtt a dústermésű siker rendjét.

Az Egri csillagokból valóban érdemes volt Tegzős Ilona kékszemébe pillantani.

Dávidkáné kék szeme miatt némi véleményeltérések nyilvánultak a regény címe írásakor. Gárdonyi csak *Dávidkáné*-t írt regénye élére. A

A kőszegvárosi úton

Az egri úton
A kőszegvárosi úton

Gárdonyi rajza az Egri Csillagokhoz

nyomdász Kékszemű Dávidkánének szedte. A kiadónak a kékszemű jobban tetszett. Gárdonyinak meg Dávidkáné volt a tetszetősebb.

A gyűjteményes kiadásban csak a szerző javára ítéltettem.

Gergő diák születése.

Gergő Diák első címe az Egri csillagoknak. Első odavetett címe. Azt hiszem Gárdonyi sem szánta sohasem örök címnek, hanem olyan irat-csomó-jelölőnek, melyen eleve rajta kísért a végét: a törlőgumi simogatása.

A *Gergő Diák* cím, a regényötlet fonalából szövődött. Nem is Gárdonyi Géza mondta ki először, hanem a fia és innen tapadt a regényre.

Hogyan?

Elmondatom Gárdonyi-val:

„Egy tavaszi napon fölvezetem a fiamat az egri várba. Azt mondtam neki:

— Hunyd be egy pillanatra a szemedet, és gondold azt, hogy az idő kereke visszafordult az 1552-ik esztendőbe. Ez a bástya, ahol állunk, tele van sárgacsizmás, sisakos fegyveres katonával. Lent meg, amerre látsz, mindenütt fegyveres török nyüzsg. A török minden oldalról lövi a félmázsás ágyúgolyót: kőgolyót, vasgolyót. Az ágyúk úgy dörögnek, mint az ég a zivatarban. Puff! ide csattan egy golyó a lábunk elé. Szétütötte a követ. Egy magyar katona leesett. Puff! Itt a másik golyó is. Félsz úgy-e? Bezzeg azok a hősök nem féltek. Ha féltek volna, nem maradtak volna itten. Nézd, amott az akácfánál jön Dobó lóháton... Vasba öltözötte, mint a többi...

S élénk színekkel festettem eléje az ostro-

mot, Dobót, Mekcseyt, a hős asszonyokat, a bombahányó és falromboló törököt, a halottakat, a sebesülteket, a harmincnyolc napig tartó nagy ostrom minden jelenetét.

A gyermek napokig ezt forgatta az elméjében, de ami engem meglepett az volt, hogy a figyelmét Bornemissza Gergelynek, a király főhadnagyának alakja ragadta meg legjobban. Ez volt, akiért legjobban lelkesült és akinek tettein szívéből kacagott. S nekem a gyermeki lélek érzékeny tükrében kellett meglátnom, hogy csakugyan ez a legérdekesebb alakja az egri ostromnak.

Ekkor gondoltam rá, hogy ennek a Gergely deáknak az életét meg kellene írnom regénynek. Micsoda kedves, vidám, bátor és eszes ember!

Más nemzeteknél régen meg volna az élete regénynek, életrajznak, hőskölteménynek. Játsszának színpadon. Énekelnék dalban. Mosolygódaliás alakját szobrok mutatnák. Tetteit képek.

Nálunk?

Nálunk a történelem alakjai dicsőségükkel együtt el vannak temetve. A közönség nem érdeklődik a múlt iránt, mert nincs honnan ismerje. Gyermekeink a rómaiak, a görögök és zsidók történetéből sokat tudnak, de kérdezzük csak őket a nemzet történetéből.

Hogy a fiamat ennyire felizgatta ez az alak, magam is foglalkoztam vele. Olvasgattam a kor történelmét: Verancsicsot, Hammert, Busbecquet, Dselaizade Musztafát, Ortéliust, s ekkor láttam, hogy mink a török-magyar kor eseményeit csak a képzelet hamis képeiben ismerjük. Fogalmunk nincs egy várostromról, vagy török-magyar csatáról, s az akkor élt személyek csak azért nem érdekelnek bennünket, mert árnyékalakok. Ha

valaki ezeket az alakokat úgy állítaná elénk, hogy látnánk szemeiket, hallanánk a szavukat, éreznénk a szivök dobogását...

Az én nagy kérdésem ez volt:

— Lehetne-e olyan regényt írni, amely nem színfalnak használná a multat, hanem inkább lámpás lenne: bevilágítana az elmúlt századok érdekes sötétségébe? Lehetne-e igaz történelmet írni regény alakjában?

Két neheze volt a feleletnek.

Az egyik az, hogy Wlassich miniszter egy meggondolatlan rendeletével az összes vidéki írókat kizárta a Nemzeti Múzeum könyvtára (a nemzet könyvtára) használatából s így a magam csekély jövődelméből kellett az összes könyveket, adatokat beszereznem.

A másik nehézség maga az érdekes hős élete. Ez a vidám szép alak tragikus véget ért. Lehetetlen olyan életrajzot írnom, hogy az olvasók sírva tegyék le a kezükből. Ezen úgy segítettem, hogy az elejére fordítottam annak a nehéz sorsnak a képét, amely őt érte. Az olvasó a regény első felében megismeri a magyar rabok útját és a héttornyú börtönt, anélkül, hogy csak sejtené is, hogy mindezt azért mondom el, hogy mikor a regény végére ér, gondolatban visszahelyezhesse az érdekes hőst a regény első felében rajzolt állapotokba.

Furcsa munka úgy-e?

Munkának furcsa. Olvasmánynak nem. Az olvasó csak az utolján veszi észre, mint a fasorban menő ember, aki az út végén visszafordulva látja meg a fák egységét, s visszafelé is elméláz a megtett út érdekességén.

Az én falum.
(1898 aug. 27.)

A Pesti Hírlap Legjobb Könyvek kéktáblás könyvsorába állította a kiadó először. E kékmundéros irodalom szabványos ruhája takarta a magyar falu városba vetődött egyszerű érzéseit. A könyv első lapján Gárdonyi tiszteleg Mikszáth Kálmánnak, a Jó palócok szerzőjének. Gárdonyi Mikszáthnak ajánlja a művét, hálából a Figurákhoz írt előszóért.

Az Én falumból igazi poéta lelkiület zendül elő. Egy tanító feljegyzései márciustól decemberig sor lapul az Én falum cím alatt, s egy tanító szívedobogását érzi az olvasó az iskolapad előtt tavasztól karácsonyig.

Gárdonyi az Én falumban írásművészetének eladdig nem várt különös finomságával vonogatja tollát. Erős, egészséges magyar alakok emelik ki a könyv sikerét a köznapiságból. Egyszerű koponyából kiszökemlett világfelfogások, egyszerű szívből felfakadó hatalmas érzések illeszkednek itt egymás mellé. Mélylelkűnek és emberségében nagynak érzi az olvasó a föld munkásait, a szántóvetőt, aki ekéjével betűsorokat ír a földre, Isten könyvébe. E betűsorokból kiolvassa az ég felé való könyörgést a Mindenek Ura:

— Add meg a mi mindennapi kenyerünket.

Az Én falum valóban néptanító feljegyzések. Hirtelen húzza elő a fiókjából a szerző. (1898 június 14.) Mert bizony ezek a kis történetkék már jóideig kiállották az eltarthatóság próbáját. Legtöbbje 1883—84. évi feljegyzések. Devecser, Sárvár, Dabrony a három egy Gárdonyi falu. Ziegler Géza néptanító jegyezte fel valamikor

irkalapokból összetákolt naplójába és Gárdonyi újságíró és Gárdonyi író tépegette ki az irkalapokat a naplóból a pesti újságok számára. Jó deszka-ridikül volt az az asztalfiók, soha nem fogyott ki belőle az Én falumnak való. Még a legutolsó Én falum kiadásba is kerül belőle új bélelő.

Az Én falum kiadása Gárdonyinak sok utánjárásába került. Először Singer és Wolfnernak kínálta Gárdonyi a kötetet, de Wolfner kapart egyet a fején:

— Ki az ördögöt érdekel ma a falu.

Gárdonyi nem riadt vissza ettől a vélemény-től. Ellenkezőleg: jó jelnek tartotta. Tapasztalta már, hogy a kiadó csak azt az írást kedveli, ami kaptafa. Arról azt véli kelendő. Hirtelen arra gondolt, hogy saját kiadásban jelenteti meg a könyvét, de a saját kiadás vesződéséges műveletéről már akkor némi okulásai szereződtek Göre Gábor bíró úr könyvével kapcsolatosan. Próbálkozott hát előbb másutt: Légrádynál. Légrády immel-ámmal fogadta az ajánlatot. De kiadta. Talán szívességből. Talán, hogy Gárdonyit lapjához ezzel továbbra is megragassza.

Az Én falum első kiadású kötete valamivel testesebb volt, mint a Wolfner-féle Egyetemes regénytár egy-egy könyve. S ez első kiadás 1898 augusztus végétől decemberig eltűnt a könyvpiacról. Az együgyű történetkéek begyökereztek az olvasó szívébe. Élő reklámok mozgatták Gárdonyi sikerét. Olvasók, kritikusok a mű bővítését kívánták. Légrády a nem várt eredményre hirtelen kivonta a művet a Legjobb könyvek kék munderjából. Az új kiadást (1898 dec. 16.) külön jelentette meg Gárdonyival vaskosabbra szabva a kötetet. A második kiadás is félév alatt elmúlt a könyvárusok polcáról. Erre a kiadó Gár-

donyival két kötetre méreteztette „ki az ördögöt érdekel ma a falu“ könyvét.

Gárdonyi könyvei úgy értek az idővel, mint a gyümölcsök. Gárdonyi nem restelte köteteit minden kiadáskor cicomázni, bővítgetni, s ha valaki fellapozza Gárdonyi bármely első kiadású kötetét és egybeveti a későbbivel, tapasztalhatja az érési folyamatot, az író gondos színezését, hamvassá borítását tolla termékeinek.

Különösen az *Én falum* későbbi kiadásaira illik a: — sokat javult! tanári ítélet. Gárdonyi nem volt saját műveitől sohasem elragadtatva. Igaz, hogy mint alkotóművész nem is láthatta műveit soha tisztán. Benne látta a munkáiban azt is, ami képzeletében benne úszott, de betűiben sohasem ért partra. Ammiatt sokszor említette:

— Kár, hogy nem olvashatom saját munkáimat. Kár, mert ítélni tudnék!

Elfogultsága szerencsére éppen nem az elismerés útjain haladozott. Ezért is tudott javítani.

Az *Én falum* különösen ki volt szolgáltatva Gárdonyi ridegen ítélő bírói tekintélyének. Még Gárdonyi halála után maradt jegyzetekben is sok az *Én-falum-foltozó*. Hogy mást ne említsek e jegyzetek szerint *Kevi Pál halálának* a történetét bővíteni óhajtotta a szerző, annak a megírásával, hogy az öreg Kevi és Keviné egybekerülését, életküzdelmét a halálos ágyon az öreg Kevivel föl-
említgettet. Bővíteni akarta azután a *Hópehely* történetét is a *Hópehely temetése* cikkel. A *Hópehelyke* iskolába jár, palatáblát hord a hóna alatt, s buckós almát a köténykéje zsebében. „Lelke az égből röppent alá s rátapadt a falu sarára, ahonnan széttekint mosolygó csillagszemével. De alighogy körülpillant, meglátja a küzdelmes kemény

életet s alig hogy megérzi a szülők szívének melegét, — elolvad. Sár és por lesz belőle, mint más emberből, akik előtte éltek száz meg száz évvel, vagy utána következtek száz évvel. Kinek az élete volt hosszabb az övé-e vagy azoké, kik már elmúltak, vagy akik csak még eljövendők?!

Az élet küzdelme a végtelenségben halad.“

Gárdonyinak az Én falum a legnagyobb örömet szerzett kötete. Azidőben, mikor Gárdonyi földi élete utolsó heteit szenvedte, a napilapok szenzációként közölték Cutden angol konzul (Antwerpen) egri látogatását és hosszan leírták, hogy az angol konzul hogyan tanult meg magyarul:

— A háború alatt a francia fronton szolgáltam, — beszélte Cutden különös zümmögésű magyar hangsúllyal, — egyszer magyar katonák voltak az ellenfeleim. Ezek a magyar katonák esti pihenéskor a lövészárokból vidáman énekeltek. A sohasem hallott, különleges melódiák leptek-e meg, vagy hogy a pokol országútján megzendülő vidámság hatott-e rám, nem tudom, elég annyi, hogy sebesülten a kórházba szállítottak, a véletlen és a sors a szenvedő testek javító műhelyében egy magyar tiszt mellé vezetett. Ettől a tiszttől tudtam meg, hogy él egy nemzet Európában: a magyar. Ettől a tiszttől tudtam meg, hogy az a dal, amit a lövészárokból hallottam: magyar nóta. Ettől tudtam meg, hogy ezer éve él a magyar a Kárpátok ölelő karjaiban, irígy szomszédok között. Megismertem a magyar nép történelmét, életmódját s a sebesült tiszt elbeszélése után elhatároztam: megismerem ezt a népet s önzetlen szolgálatára szegődök a magyar nemzetnek.

Megtanultam magyarul.

Az első könyv, amit magyar nyelven olvas-

tam: Az Én falum. Éreztem, e kötetek olvasásakor, hogy a sorokban eljutottam egy nemzet lelkének látásához. Éreztem, hogy e könyv több mint írás. Ez a könyv a magyar nép keménylapokba szorított szíve, melyben az Alföld derűje mosolyog s az ezeréves szenvedés fájdalma sír.

Eljöttem ime Angliából, hogy személyesen köszönjem meg a szerzőnek a kellemes percekét, amiket a könyv olvasásakor átéltem s tolmácsoljam feleségemnek az üdvözetét is, aki még ma is sokszor megkönnyezi a *Kék Pillét*.

Falusi idillek.

Gárdonyi Egerben falura vetődött. Az a hely, ahol az ő kulipintyója a sánci fű közül kinőtt, falubb volt minden falunál. Jó száz lépésre se jobbra se balra egy árva lélek. A völgyből a város Istenhez szánt harangzúgása is csak utolsó búgásaiban hullámozott el Gárdonyiékhoz.

Gárdonyi ezt az áhítatos csendet kívánta. Ezt a poétának, írónak teremtetett csendet. Bele is állított két íróasztalt e tollsercegést visszhangzó csendbe. Egyik íróasztalt a hálószobájába (Szana Tamás műkritikus barátjától vett íróasztalát) és egyet a dolgozószobájába.

Mikor a házfalfelhúzás bokréta ünnepélyét vigadozták, az épületköveket és gerendákat a dombtetőre felkáromkodó fuvaros a borospohárkocintás közben kinyilatkoztatta:

— No, ezt a házat se önti el az árvíz soha.

Hát bizony bajosan. Hamarabb leszedi a templomtornyokról a rézgombot, mint a Gárdonyi-házról a küszöböt.

De elöntötte a házat más:

A könyv.

Gárdonyi pesti könyvtára nem fért el a három szoba-konyhás családi fészekben. Háttal álltak benne egymásnak a szekrények. Mozogni alig lehetett, különösen a tágas előszobában. A bicikli is a padláson kapott szállást a könyvek miatt.

Érezte Gárdonyi, hogy a behurcolkodás sehogyan sincs jól. Várt türelemmel. Majd csak előkerül valahonnan annyi a tintatalpú betükből, hogy mozdít a falon.

Közben Gárdonyi lélekkel szívta, élvezte az otthont. A kertet. A kilátást. A jó levegőt. Madárdalt. Az éjszakai fülemileszót. „Mintha a világnak minden fülemiléje ide csoportozott volna hangversenyre.” (Írja be az Egri csillagokba a saját háza tájáról véve a gondolatot.)

Élvezte a természetet. Vizsgálta. Figyelgette.

Tolla rátévedt a természet témáira. Lendl Adolf, a nagy természetbúvár, két mikroszkóppal lepte meg egyszerre Gárdonyit (1897 jún. 17.), hogy a természet csodáit papírra vettesse vele, érdekes Gárdonyi-sorokba.

Írt is Gárdonyi a hernyóról, fecskéről, pókokról, legyekről, aranybogárról, hóvirág, gyöngyvirág, napraforgóról. Elküldte Lendl lapjának a Természetnek, az Én Újságomnak, Új Időknek, Budapesti Hírlapnak. Mind e közlemények összefogva a *Mai csodák* kötetében szorongnak. Különösen két cikkével nagy feltűnést váltott ki: az egyik a *Kiskerekés nagykerekés*, — a mikroszkópikus rotátor állatka élete. A másik a *Csonka pók*, amellyel Hermann Ottó, a magyar pókászok atyamestere szállt vitába Gárdonyival s kitudódott, hogy Gárdonyié az igazság.

Arról volt ugyanis szó, hogy Egerben egy Kempelen nevű öreg bogarász előkerített egy hat-

szemű pókot, amelynek a pókászok csudájára jártak, mert hisz tudvalevő (?!), hogy minden pók nyolc szemmel nézi a világot. Kempelen elnevezte a pókját *egri póknak*, s mivel pincéből került elő, a bakhánsnők görög nevére: *Thysa* keresztelte. Ez az elnevezés és az egyetlen pók hatszeműsége súlyos gondot okozott a póktudósoknak. Hermann Ottó azt állította: Ez nem lehet egy új generáció. Csak degenerációról van itt szó.

Gárdonyinak gyanús volt az egri pók degenerációja. Eleinte ugyan azt vélte, ha már az egri pók a pincéből került elő, valószínűbb, hogy tizenhat szeme van, mint hat. De, hogy végre hosszas keresés után ő is fogott egy hatszemű pókot, — kénytelen volt belenyugodni, hogy a pókoknak a pince nem válik annyira egészségükre, mint az egrieknek.

Hermann Ottó egyenesen Bécsből robogott a hatszemű pókért Egerbe, váltott mozdonyon s mikor Gárdonyi nagyítóján átnézett, majd hogy nem Hermann Ottónak is hatszeme nőtt a csodálkozástól.

— Csakugyan igaz! Hatszemű!

Egernek a pókon kívül még egy nevezetes kis állatkájával vesződött Gárdonyi: az *egri gyíkkal*. Budafokon és Egeren kívül sehol a világon nincs hozzá hasonló. Az egriek igazán büszkék lehetnek rá!

Gárdonyi szelidített a ház körül található gyíkokból. Annyira ismerték a kis jószágok, hogy a vízcseppeket le merték inni az ujjáról. A ház környékén a kövek között éltek Gárdonyi apró virgonc barátai. Valami tíz vagy tizenöt ha lehetett.

Gárdonyi egri otthona kertjét maga rendezte, babrálta. A ma már hatalmas fák, bokrok Gár-

donyi ásó nyoma után indították a föld mélyének kúsa gyökereiket. Az a büszke természetű fenyő, mely ma Gárdonyi hálósobája mellett a folyosó végén hajlongva nyúlik a magasba szétáruló ágaival, Gárdonyi kisebbik fiának utolsó karácsonyfája volt. Láthatatlan szép emlékek vannak zöld ujjaira aggatva.

A kert virágai is Gárdonyi elrendezésében nyiladoznak ma is. Hóvirág, ibolya, tulipán, nácis s mi egyéb, inkább falusi mint városi virágkedvességek változatlanul akként sorakoznak ma is, mint Gárdonyi életében, s aki a Gárdonyi hajlékba lép, jelenben is úgy érzi, mintha Gárdonyi gondozó keze rendezkedne még most is a virágsonon és a kert kövezett útja szélein.

Kispad a ház előtt.

(1898 aug. 22.)

A falusi élet kedvessége érzésének szimbolumául ácsoltatta Gárdonyi a háza bejárója mellé a kispadot. Szőlősgyörökön is így volt. Édesanyját megszokott vasárnapi pihenőjétől nem foszthatta meg.

— Kiülünk a ház elé!

Egerben is elmondhatta Gárdonyi édesanyja. Micsoda nagy szó ez! Többet ér egy ilyen ház-előtti fapad száz nyakig süppedős plüssfotelnél és száz hidegleheletű síma bőrdiványnál. Mert a fapad körül kertillatos arcpirosító levegő szállong, a plüssfotelt, bőrdiványt meg torokkaparó, köhögős füst kanyarogja körül, keresve az utat, hogy a négy fal határából kiszabadulhasson.

A jó kispadnak rövid idő alatt egy kellemetlen tulajdonsága kerütközött. Aki csak a Hóhért-parton felszuszogott, (így hívták azt a dombol-

dalt, melyen Gárdonyi háza épült) apró vagy felnőtt útonjáró, mind a kispadra telepedett, hogy magát kilihegje, puttonát megigazgassa, a lábára tapadt sarat lekapargassa. A sok jövést-menést, szóforgatást Gárdonyi ablakai felfogták s íróasztaláig vezették.

Kezdett a pad Gárdonyi előtt a kedvességéből veszíteni.

A végső fejszeccsapást egy éjszaka vonta a pad négy lábú derekára.

Gárdonyi egyszer lecsalta magához Egerbe Rákosi Viktort, a Kakas Márton szerkesztőjét.

— Gyere pajtás hozzám. Úgy gyere, mintha falura jönnél. Nem kell parádé, se szmoking, se lakkcipő. Az egész Egerben csak két úr lakik, az egyik az érsek, a másik meg én. És e kettő közül az egyiknek soha sincsen pénze.

— Bizonyára az érsek az, akinek soha nincsen pénze! — válaszolta Sipulusz. Hát nem bánom, lemegyek.

Le is jött.

Ott aludt Gárdonyi utcai szobájában.

Vasárnap volt. Nyárvégi vasárnap. Az egri azúrkék ég valamennyi csillagszemét felpattogtatta azon éjjel s mélytűzű pillantásokkal bámult a városra. Gárdonyi ablakai nyitottan szívták a virágok levegőjét és a föld enyhe párázását.

Éjfél tájban valami részeg telepedett a kispadra. Csendesesen dülöngélt egészen odáig. A részegember különös sajátsága Egerben, hogy csak akkor lármázik, ha ház előtt vagy emberek előtt lépked. Ilyenkor kókadó fejjel s rekedt torokkal jelzik a leeresztett egylitert. A szólók mesgyén, pincék között nem érdemes a megkent torokot szárazra ordítani. Ki hallja ott?!

A Gárdonyi ház elé kalimpázott ittas gazda

is a nyitott ablak láttára megeresztette a hangszál-recsegtetőt. Iszonyú üvöltéssel és ordítással:

*Kossuth Lajos magyar gyerek,
Magyarországon született,
Illik a kard oldalára,
Korona a kalapjára.
Sej illik a kard oldalára,
Sej korona a kalapjára.*

A részeg elismételgette még vagy ötször a refrént s meglegedetten telepedett a kispadra.

A ház megmozdult. Rákosi Viktor gyufát csillantott és a gyertyabélhez csókoltatta. Gárdonyi ajtót nyitott s végigkopogott cipőjével a folyosója végéig, hogy elkergesse a parasztot.

A paraszt nem mozdult. Az volt a nézete, hogy ő köztéren ül s itt neki a jó Isten se parancsol.

Gárdonyi végül is látta, hogy az atyafinak igaza lehet a jó Istennel szemben is.

Visszasétált hát Rákosi Viktorhoz és belefogott a kellemetlenség elsimításába.

— Látod pajtás, ilyenféle zengésű az eredeti magyar népdal. Várj, azonnal lekottázom.

Odaült a zongora mellé, lejegyezte és változatos futamokkal eljátszotta Sinulusznak.

De a paraszt csak nem tágított se a helyből, se az ordításból. Végül is Gárdonyi előszedte a sakktáblát és mattolgattak reggelig.

Szegfű.

(1898 aug. 22.)

Ez a Szegfű nem csokorba való. A nagybetűs Szegfűk közé tartozik. Tejet termel. Nappal a füvek között él. Éjszakánként négy fal közé kerül, hol a szája mozgatásával felújítja a nap emlékeit.

Ez a Szegfű jelentős szerepet vállalt a Gárdonyi familia élete megjavításában. Örökemlékű nagy szerepet. Gárdonyi az egri jóléte magaslatán gondolt egy ilyen Szegfűre. Meg is vette 65 forintért, mely 65 forint a Gárdonyi naplója számadásában kiadási és bevételi oldalán egyaránt szerepel rövid időkülönbséggel.

A Szegfűnek ugyanis nem igen akadt olyan jó dolga sehol, mint a Gárdonyi portán. Külön épület készült neki. És a kosztja: majdhogynem dióspalacsintát sütögettek neki reggelenként, mikor a legelő felé elindították a cseléddel: Marival. Mari oly gonddal kísérte lefelé a dombról, mint valami házikisasszonyt illik a gimnázum iskolába. Majdhogynem a fülét, szarvát, legyezőjét is úgy vitte utána a szatyorban, csakhogy Szegfű mindenképpen meg legyen elégedve.

Szegfű új házat kapott elsősorban is új gazdájától. A házat Gárdonyi lakóházára derékszögben építették a később szerzett 150 öles szőlőterületre. Míg a ház kövei ragasztódtak, Szegfű a nyarat a szabad ég alatt élvezte s szeptember közepe felé ballagott már a naptári idő, mikor bevonulhatott volna az ajtón teljes zsemlyeszínű pompájával, fényes orrával és konyított szarvával.

Hogy Szegfűnek jó pihenő helye legyen, Gárdonyi gazda személyesen vizsgálta körül az

újonnan épített helyiséget, a földdöngölést, a jászlat. Végül odalépett a kis négyszöglet ablakhoz is, amelyen át majdan Szegfűre a napsugarak beröppennek egy század légyrajjal együtt.

Gárdonyi kipillant az ablakon. Hát majd kiesik a szájából az örökfüstű pipa.

— Micsoda kilátás! Gyönyörű! Ilyen nincs még egy Egerben!

Balra a mohoskövű vár. Szemben a kéksziklás Mátra. Jobbra a hegyek bükkerdős fodrozata. Mélyben a város. Mintha még mélyebbre húzódott volna, mint az ő két ablakából.

— Kár ez a Szegfűnek. Kár.

Erre aztán ráfogták a Szegfűre, hogy hálátlan. Minden jót kap. De ő ezzel szemben keveset viszonz: fukarkodik a tejjel. Reggel négykor miatta ébred az egész család. Naphosszat miatta nyúlnak a hosszadalmas ásítások. Szóval a Szegfű nem érdemli meg a sorsát. Nem érdemli meg a szép kilátásos istállót. A jó földdöngölést. A gyalult jászlat. A festett bejáratot. A vége: nem is szabad az istállóba bevezetni.

Megérkezett a hideg.

Szegfű eladódott. Ugyanannyiért, mint vet-tü. Jól járt vele a tőlünk százlépésre lakó szomszéd. Szegfű ott járogatott el sokáig a Gárdonyi-ház előtt. Naponta kétszer is megállt a kapunál s olyankor bögött egy hosszút, keserveset. Talán remélte, hogy a régi kosztra visszabögi magát.

De tavasz fordultával letörhetett a Szegfű reménye. Az istálló kis négyszögablaka megnyúlt, megszélesedett. Meg is szaporodott még két nagy ablakkal. A ház feljebb tolta a homlokát. Zsindely-kalapja is fentebb illesztődött. Szegfű istállója kétfelé választódott: két szobára. A

szoba finom úri padlót kapott. És szélesvállú üvegesajtókat.

Ebbe az új épületbe helyezte át Gárdonyi a családját, hogy helyet teremtsen a könyvtárnak és egy tágas, nyugalmas dolgozótermet önmagának.

A család két szobája mellé csatlakozott később a konyha, ebédlő, üvegveranda, cselédszoba.

Gárdonyi írószobája menyezetére pedig ráillesztődött a felsővilágítás, hogy nappal elárkozzon a külvilág zajától. Éjszaka pedig láthassa a csillagokat s majdan onnan fentről, az üvegablakon át visszapillant hasson elárvult íróasztalára.

Petőfi dicsőségében.

(1898 december 23.)

Gárdonyi Géza a Petőfi társaság tagja!

Tizen indultak a megüresedett tagságért az Akadémia földszinti márványoszlopos, Lotz-képes kis szorongatójában. A tíz jelölt között másodiknak ért be Gárdonyi. Előtte Bartha Miklós, a függetlenségi publicista, a negyvennyolcas eszmék népszerű tollú harcosa, kiváló vezércikkező vezetett három szavazatkülönbséggel. Gárdonyi után meg Makai Emil, a fiatal poéta következett, öttel kevesebb választói lelkesedéssel.

Ha a választás értékmérő az író működésére, Gárdonyi jóbarátai közül Bartók Lajos, Váradi Antal, Ambrus Zoltán, Pósa Lajos, Rákosi Viktor, Kenedi Géza, Kiss József, Jakab Ödön, Sebők Zsiga, Bársony Pista, már mind hajlott hátú, öreg Petőfistákként mozogtak az irodalmi életben, mikor Gárdonyi még csak fiatalos büszkeséggel állott a mérce alá. Bár anyakönyvi ki-

Gárdonyi háza és kertje. (Jobboldalt az egri vár romjai, a hosszú kökerítéses ház a Gárdonyi-kuria.)

Gárdonyi lakóháza közelről.

vonat alapon nem sok pár esztendő választja el Gárdonyit a Petőfi fényében csillogó barátaitól.

A dicsőség fénye ragyogását Gárdonyi nem is annyira abban érezte, hogy a társaság most rá is vetít egy kévét Petőfi sugaraiból, hanem abban, hogy Bartha Miklós nemzetiszínű szalagos szíve mellett ott érezheti az ő szíve dobogását is: 1848 megtalálta 1848-at Petőfi zászlaja alatt.

Gárdonyi, mikor a választással az Akadémia kistermébe bevonulhatott, még nem jutott az Egri csillagokig. Göre Gábor tekintélye vagy verseinek csengő sorai csalták-e inkább a szavazó-cédulákat az urnába, kideríthetetlen. A nyomtatott betűk világában egyedül a népszerűség nem mindig jó higany az irodalmi hőmérő üvegcsövében, mert néha egy kis hirtelen napsütés felzökteti a fokok skáláján a numerust. Félő volt, hogy a társaság így jár Gárdonyival. De a Petőfi társaság hőmérőjét igazolta az idő. Szavazáskor alkalmas helyen állott.

Gárdonyit talán befelé melegítette e kitüntetése. Ezt azonban nem igen olvashatta le az arcáról földi ember. Még Fesztyné sem, aki Gárdonyit *A Tegnap* könyvében valami öntelt, beképzelt, nagyságáért áhítózo egyéniségnek jellemzi. E sorok írójáról senki sem vonhatja kétségbe, hogy nem jól ismerte Gárdonyi Gézát. Ez oknál fogva állítom, hogy Gárdonyi kérve-kérte Petőfiéket, ne válasszák meg tagnak. Ez a kérés nem a társaság lebecsülése okából történt, hanem mert Gárdonyi érezte, hogy a nyilvános szereplés nem az ő levegője. Irtózott a székfoglaló asztal zöld posztójától, kíváncsi szemektől, akik az íróra úgy néznek fel, mint a színpadra s legtöbbször nincsenek meglegedve a felső világítással.

Gárdonyi könyökéből hiányzott a csont. Ha

nem így volt volna, belendülhet ő jóbarátai írói körébe hamarabb is. Választása előtt Szana Tamást, a Petőfi társaság titkárát kérte, ne jelöljék: „addig, míg a társaság a felolvasásokon kívül egyebet nem tesz, én tag nem leszek. Olvasson kiki magának“, — (Napló, 1898 dec. 23.) írja Gárdonyi levelében.

Mégis... Megszerezték Petőfi lobogója alá. Bartha Miklóssal együtt léptették Petőfi dicső neve mellé.

Bartha Miklós a nemzet zászlajával letakarva pihen a kerepesi temetőben.

Gárdonyi az egri vár egy bástyáját kapta sír- emlékéül.

A Petőfi társaság e választással a jövőbe látott.

Egy a sok gratulációból.

Kedves jó Uram!

Gyönyörűségem, dicsőségem — a Toldi Bencéjének a dicsőségét értem —, hogy kegyed, azazhogy a kegyed ragyogó, magyar és minde nekfelett igaz művészete elbájol, magával ragad mindenkit.

Így növekszünk, mink szegény szittyák, így erősödünk. Mikor e rettenetes, münnichanrelos, azon tépelődöm: mi lesz belőlünk, van-e jövődönk, akkor kegyedre gondolok; és bízok. Petőfi óta nem tudok kegyednél nagyobb magyar tehetséget; s ami főbb: Petőfi óta nincsen kegyednél becsületesebb ember és művész.

Én az ilyesmit szemtől-szembe nem tudom elmondani kegyednek. Mert azt érzem, hogy annál positurásabb lennék, mentül bensőbben szólanék. Reális érintkezésünkben úgy bánok ke-

gyeddel, mint bármely X kedves vendéggel. De gondolkodásom és munkám e hajnali órájában (nini, hogy kerül a pittypalatty a Sacre coeur kertjébe?! — Hallom az erkély nyitott ajtaján.) a végtelen nagy szeretet és tisztelet, a csodálat és a lelkesedés kifelé akaródnak belőlem s újjongva kiáltom bele a hajnalba: Hiszek Gárdonyi Gézában. Remélek tőle véghetetlen nagy dolgokat és szeretem őt.

A három legyen egy e lelki ölelésemben.

Tóth Béla.

A gyönyörű fezen (Gárdonyi Konstantinápolyból hozott ajándéka Tóth Bélának) nagy örömöm van, hogy egy csöpp híja, hogy nem kelek fel álmomból is viselni. Noha igen kímélem. A jedikulai penna, megvallom, bánt. *Kegyedtől és onnan* van. Mikor, mely tündéri órában merhessek hozzányúlni, hogy írjak vele!

Eger ajándéka.

Az éjszakát megzavaró dallos ember köztér teóriája Gárdonyi gondolatait megzavarta. Megbánta már a házvételt. Egert. Sáncot. S mintha mindenki a Gárdonyi porta csendjét írgyelné: a gyerekek odajártak a házelőtti gyepre, hogy kiordítozzák magukból az iskola levegőjét, az ott-hon penészét-dohát. Csak a Gárdonyi hajléka előtt lehetett igazán búcsúról hozott sípot próbálgatni, vásári füttyülőkkel fület hasogatni. Még a katonaságot is kivezényelték, hogy segítsenek az új nemzedéknek. A Gárdonyi-ház melletti téren őrmesterektől lefelé harsogták a nemzetcsúfoló osztrák kommandót és próbálgatták a dísztüzeket, a vakpatronos rohamot, trombitajeleket és dobszót.

A katonaságot elcsendesítette Gárdonyi a parancsnok jóbarátjával. Gyerekekkel, részegekkel, nyelves asszonyokkal nem bírt. Pedig, ha az élesnyelvű egri menyecskék az ablak alatt rákezdték, nem lehetett végét lesni. A menyecskéken Gárdonyi édesanyja járt túl: ha már nagyon belemelegedtek a trécselésbe, székeket küldött ki nekik a cselédjével, nehogy az ácsorgásban elfáradjanak. Ettől aztán végleg elszoktak az ablak alól.

Hogy minden kellemetlenséget végleg eltüntessen, Gárdonyi kéréssel fordult Eger városához: adjon el neki a város a háza előtt viruló zöld járdából egy jókora sávot. Megfizeti jó pénzzel.

Eger városában akkor még nem igen ismerték Gárdonyit. A háza is özvegy Ziegler Sándorné névre vásárlódott. Nagy volt hát a meglepődés a városnál:

— Nini, hát Gárdonyi Egerben lakik?

Gárdonyi kérelme a közgyűlés elé terítődött. A helybeli nadrágos osztály örömmel szavazta volna meg a földdarabkát, de a többség, a gazdatársadalom szónoka föllállott:

— Tisztelt közgyűlés! Ha Gárdonyi *írnok* kérését teljesítjük, akkor követelem, hogy az én fiamnak is juttasson a város telekbővítést a Maklári hóstyán. Az én fiam is van olyan írnok, mint ez a Pestről ideszakadt. Az én fiam legalább Eger városának dolgozik, nem Budapestnek és még nem jutott eszébe, hogy telket merjen kérni a szülőföldjéből!

Vége: Gárdonyi kérését leszavazták. (1899 március 19.). Az értesítés szerint azért, mert a kért terület forgalmas útvonal, mely „vízjogi szempontból” is szükséges a városnak!

Gárdonyi mosolygott a kétségbeesett hiva-

talos mentegetődzésen. Eger és a vízjog! És éppen a Sáncriban, ahol még ivóvízhez is csak úgy juthat a lakó, ha lefuttatja a dombról a cselédet a városba.

Gárdonyi új kérvényt szerkesztett. Nehezen szerkesztette, mert a hivatalos stílushoz nem túlságosan értett. Nem bírta a füle a lelkecsavart magyar mondatokat.

Gárdonyi kérvényében neheztelő hangon zördül a városra:

...Elképzelhetetlen nekem, hogy a lefolyó víznek éppen az én házam előtti terület szükség. Az út forgalmára vonatkozólag pedig ime, fényképpel igazolom, hogy ahol bárányok legelnek, ott emberi talpak nem koptatták le még a fű sarjadzását. Tehát útra a városnak itt hivatkoznia nem lehet.

A fénykép győzött-e vagy az a fenyegetés, hogy ha a város a ház előtti térvételt megtagadja, a belügyminiszter kezébe újabb írás nyújtódik, — nem tudom, — eredmény: a gazdák a közterület eladást megszavazták.

Gárdonyi örült. A városi uraknak sorra köszöngette a jóindulatot. Személyesen. Mikor már minden hivatalos hatóságot otthonában meghajlongott, parolázott, előtöppant a meglepetés.

Megfellebbezték a közgyűlés határozatát. Tizen!!!

Egy takács, két csizmadia, egy zsidóbolto, egy nyugalmazott jegyző és öt paraszt.

— Azért sem adjuk neki!

A papiroson Szokolay városi ügyész hivatalból csatlakozott a gyűlölködők közé. El is sírtá bánatát, keservét, szégyenkezését Gárdonyinak, aki már látta, hogy az elkeseredettek táborát egy kis barátságborral mosolyra deríthetné.

Gárdonyit büszkének, pöffeszkedőnek íté-

lik a kisemberek. Pedighát ő is csakolyan *írnok*, mint a többi, miért nem jár hát középük pénzni?

— No, majd mi lelohasztjuk a kevélységét! Gárdonyi a fellebbezés hallatára csakugyan büszke lett.

— Kérem vissza a kérvényemet! — jelentette írásban a polgármesternek. (1899. ápr. 19.) És elutazott Konstantinápolyba.

A városi urak restelték a dolgot. Főtt a fejük. Mi lesz, ha Gárdonyi itthagya várost?! Örök szégyen szakad Egerre.

A legközelebbi közgyűlésen ingyen adták át a közterületet! Felajánlással. Élvezze Gárdonyi nyugodtan, ameddig csak él. Ezt a felajánlást már nem lehetett megfellebbezni. (1899. május 6.)

Gárdonyi Konstantinápolyban a Pesti Hírlapból olvasta az örömhírt. (1899. jún. 2.) Tóth Béla, az Esti levelek író-jóbarátja tollából. Éspe- dig ekképen:

Kedves uram, Gárdonyi Géza uram, hol van kegyed tulajdonképpen? Tudom, hogy leszaladt Konstantinápolyba, modelket (levegőt, vizet, fűt, fát, embert) keresni regényéhez, melyet a Pesti Hírlap számára ír és hozni nekem egy szép új fezt. Meg is kaptam május 18-án kelt becses levelét, melyben hűségesen elszámol Konstantinápolyal és a fezzel; s hírül adja azt is, hogy Görögországot körülhajózva, jó haza. Minden emberi számítás szerint, múlt pénteken kellett volna Triesztbe érkeznie. Késésének csak két oka lehet: vagy hajótörést szenvedett a Matapan fok körül, vagy megtoldotta konstantinápolyi mulatását egynéhány nappal.

Mind a kettőt rosszul cselekedte volna, kedves uram. Kegyednek repülnie kell haza, mert

olyan fényes öröm várja itthon, hogy dobog belé az én szívem is.

Nemes Eger városa kegyedet nagy és gyönyörű tisztességben részesítette. Kegyed jó pénzért hetvenkét négyszögölet kért tőle (kertnek a bogárhátú kisház mellé) s Eger azt mondta:

— Nem adom. Hanem fogadja el a költő ajándékba.

Hát Dobó István városa csak nem hagyja az egri nevet! Most egy irodalomtörténeti cselekedettel mutatta meg. Irodalomtörténetinek azért mondom a cselekedetét, mert azt vélem: igen emlékezetes az, mikor végre-valahára egy magyar város a művészet iránt való finom érzésének adja jelét.

Nem törődöm semmi hanggal. Kimondom azt a meggyőződésemet, hogy az irodalom nyilvános megbecsülése mindmostanig egy kicsit vas-kos vala nálunk. Vagy a költőkirályok ünneplése, mely nem is oly nehéz dolog (olyan szép az ilyen tűzoltós, dalárdás, felolvasásos tavaszi vásárnap, melyet táncvigalom fejez be!). Vagy... igazán nem tudom, mi történt egyéb. Derék városok ösztöndíjakat adtak képíró és szobrászszülötteinek: de hogy kitüntettek volna egy fiatal költőt, főképp olyant, aki hivatalosan még nem nagy, — annak nem tudom példáját. A poéta tudniillik, a mi fogalmaink szerint, gombatermészet. Magától nő. S ha nem tud nőni magától, hát elpusztul. Hungária anyánk önagysága híven gondol a tanárok, a képzőművészek és a mesteremberek segítségére. Módot ad nekik rá, hogy külföldön tanuljanak, itthon meg boldoguljanak. A tanárnak ad hivatalt. A képzőművésznek műtermet. A mesterembernek kedvezményeket. Az író, a költő, járjon a maga lábán. Éljen! Éljen!

Persze, hogy éljen, de a maga emberségéből. Egyébiránt ez így van jól. Így négyszemközt megsúgom: azok a poéták, mind korhely, csapnivaló fickók; megbízhatóságuk csak akkor kezdődik, mikor Gyulai Pál átadja nekik a pecsétetes oklevelet.

Eger városa nem kérdezte Gárdonyi Gézá-tól: hol az oklevél? Csak nemes szívére ölelte ez ifjú idegent... Bizony, idegent. Furcsa véletlen; épp e napokban írta nekem egy egri ember:

Gárdonyi Géza felől nem is vagyok tisztában, hogy dolgozik-e egri lapokba és tartja-e magát egri embernek?

Tisztelet, hála és szeretet szép Eger városának! Az ő csendes, visszavonult, idegen lakójában gyengén, mély és finom érzéssel, igazi művész-érzéssel, fölismerte Istentől megajándékozott nagy tehetséget, a nagy magyar író. Nem tudom: mennyit ér az a kis kertnek való föld. Háromszáz, ötszáz vagy egymillió forintot? Mindegy. Én csak azt mondom, hogy az én, rendszerint sötéten néző szemem, most könnybe lábad az örömtől, hogy látni adatott ez a gyönyörű, megható, fölséges példa, mikor egy dicsőmultú városunk dicsően cselekszik a jelenben és babért ad a mi kedves költőnknek, az én szeretett barátomnak.

Babért; mert babér lesz abban a kis kertben minden fa, akár meggy, akár alma, akár akác. Illata ideleng ablakomba, pedig most még talán krumpli van belevetve.

Üdvözlégny nemes, szép Eger!

Gárdonyi halála.

Gárdonyi csak Konstantinápolyból hazakerülve hálázkodhatott Eger ajándékaért. Kissé megkésve, de annál elmélyültebb érzéssel írta e sorokat a városnak:

Mélyen tisztelt városi közgyűlés!

Megkaptam azt a végzést, amellyel Eger városa nekem a házam előtt levő föld ügyében felel.

Ez a felelet noha csak egy egyszerű telekügy elintézése, kiemelkedik a hétköznapi ügyek sorából: meghallotta az egész nemzet és felörvendett rá az egész irodalom. Mert nem az én csekély személyem és nem ez a földterület volt a súlypontja ennek a feleletnek, hanem az a gondolkodás, amely benne nyilvánult, és amellyel Eger városa ismét a példaadás magaslatára lépett.

Fiatalságom óta az volt az egyik jámbor óhajtásom, hogy öregségemre idehúzódhassak Egerbe, e fenséges romok közelébe és itt várjam meg életem decemberét. A sors előbb megajándékozott e kedvezéssel és én örömmel jöttem ide, hogy egy kis sánci parasztházban műhelyt állítva, folytassam azt a csendes munkát, amelyet a minden élet Ura, nekem foglalkozásomul kijelölt.

Boldog voltam, hogy Eger város lakói közé telepedhettem. Ez a város a magyar dicsőség városa. Minden kő a hazaszeretetről és nemzeti kötelességről beszél benne. És én e romokat szemlélve mindennap érzem e városnak évszázadokon átsugárzó dicsőségét és hazaszeretetét.

És látom mostan, hogy az az érzés és az a gondolkodás, amely e város lakóit a múltban fényes példaképpé emelte, nem hamvadt el az idővel. A mulandóság magával vitte az apák arcát és elporlasztotta az apák vérét, de nem vitte el és nem

porlasztotta el az apák nemes és fenkölt lelkét. Ez benne él, benne érez és benne gondolkodik Eger város fiaiban. A viharok idején kimagaslott ez a város az önfeláldozó hazaszeretet erejével, a béke idején kimagaslik minden nemzeti erőt megbecsülő nemes gondolkozásával.

Ennek a gondolkozásnak köszönhetem én, hogy csekély személyemben a magyar irodalmat olyan megbecsülés érte, aminőhöz hasonlót a városok történetében és az irodalomtörténet lapjain hiába keresünk.

Mély megilletődéssel fogadom azt a kegyes és nagylelkű határozatot, hogy a házam előtt levő terület földi életemnek fogytáig az enyém. S ha már az én csekély személyemben tette nyilvánossá Eger városa, hogy a magyar irodalom jelentőségét, minden más városnál előbb méltányolja, áldom azt a szerencsés napot, amely engem húsz év múltán ismét idevezetett s áldom azt a szívdobbanást, amely megállította e barna várromok mellett és itt tétette le velem a vándorbotot.

Mint egri polgár folytatom itten szerény mesterségemet s igyekezni fogok azon, hogy a jövőben, ha a fiak és unokák e város történelmét lapozzák, ne csak azt mondhassák, hogy Eger városa nemesen cselekedett, hanem azt is, hogy én nem voltam erre érdemetlen.

Eger, 1899 augusztus 8.

Mély tisztelettel

Gárdonyi Géza.

Egri csillagok.

(1897 nov. 9 — 1898 febr. 17. és 1898 máj. 15. —
1899 okt. 26.)

Regényírása kezdetét azzal árulta el, hogy Egerből levelet menesztett az Egernél nem sokkal kevesebb tornyú Pécs város polgármesteréhez, Majorossy Imre uramhoz. (1897 nov. 13.) Ezt a levelet a Pécsi Híradó a válasznál is hamarabb közölte.

A hírben volt valami országszerte meglepetést keltő. A Göréjéről és novellájáról ismert Gárdonyi-tól a magyar irodalom eddig nem várt mást, csak Görét és novellát. Kétkötetes történelmi regényre még legtávolabbi gondolatban sem számíthatott a magyar olvasótábor.

Gárdonyi nyilvánosságra nem szánt pécsi levele arról szólt, hogy Egerben regény készül s ennek a regénynek a hőse Bornemissza Gergely, aki mint Tinódi Lantos Sebestyén dőcögős pennájával megverselte, Pécs város szülötte, pécsi kovács fia.

Gárdonyi arra kérte a pécsi polgármestert, ha a föld alól is (kétszer aláhúzva), de neki kerítsen egy olyan írást, könyvet vagy levelet, amiből kibőtűzhető valami a Gergő gyerek multjából. Debizony Majorossy bátyánk még a föld alatt is hiába keresgélt. Szomorodott szívvel csak annyit jelenthetett: a Gergő gyerek végleg eltűnt.

Gárdonyi másfelé kutatgathatott. De szerencsére, amit nem oldott meg Pécs, megoldotta Bécs, a császári levéltár. Megörült a feketesárga ládák adattermésének Gárdonyi. Annyira megörült, hogy azon melegében nekilátott a regényépítésnek De nem úgy ám, ahogy a regényben ma olvassuk. A két gyerek nem fürdött a pataokban a Mecsek tá-

ján. A kis Évát se rabolta el a török, hanem ott kezdődött a regény, hogy Éva asszony az urának a ruháját foltozza Fejérvárott. Rátapint a ruhában az egri vár rajzára, a török gyűrűre s ugyanekkor megjelenik a félszemű Jumurdsák és elrabolja Éva gyermekét.

A regény e nehezen mozdulása kezdettől fogva nem tetszett Gárdonyinak. Számolt is azzal, hogy a regény elejét újra mesterkedi.

Node az sem olyan egyszerű.

Gárdonyi kezdő regényírótolla minden vázlat nélkül ereszkedett neki a regénynek. Ez a mulasztása meg is boszulódott később. Elakadt a regénynyel a 135-ik lapnál. (1897 dec. 9.) Elfulladt végleg. Egy hónapig nem bírt rajta mozdtítani. Ekkor eszűdik rá, hogy cselekményvázlat építsen. Váz nélkül sohse tudja merre kűszálódjon a mesefonál.

Összetákolja a vázlatot.

De hogyan?

A regényt három részre osztja.

Mi ez a három rész?

Nem tudom.

Próbálkoztam vele, hogy kiderítem.

Nem sikerűlt.

Én vagy két részt látok benne: a két kötetet. Vagy ötöt: az öt fejezetet.

A vázlat összeállítása után a *Gergő diák* címe lekerűl a keménytábláról. Új cím: *Holdfogyatkozás*. De Gárdonyinak ez se tetszik. Csak két hétig állja a helyét. Lesz: *Hol terem a magyar vitéz!* Ez jobb. Ezt is kinövi egy hónap alatt és kerül helyébe a *Török gyűrű*. Ez meg aztán csak egy napig él. Kiderűl, hogy a török gyűrű hamis érték. Ezután következik: *Hold és a csillagok*, amiből végre a maradandó két szó alakul: *Egri csillagok* és ez illesztődik a regénye élére.

A 135-ik lapos regényszakadásnál kétségbeesetten tépelődik: „még mindig nem tudom mi lesz a regény közepe. Az éjjel nem is tudtam aludni emmiatt.”

E kátyúba zökkenésből ugrat át tollával Dávidkánéhoz. Hónapokig elvesződik, mígnem a Dávidkánétól visszatérhet Gergőhöz. De először is forrástanulmányozásra szánja idejét. Komolyan. Lelkiismeretesen. A török kosztümkönyvek, Hadtörténelmi Közlemények, Nemzeti Múzeum régiségtárain át eljut újra a bécsi császári levéltárba és a konstantinápolyi szultán-múzeumba.

Konstantinápoly (1899 május 22.) a perzsa ünnep borzalmai, Kerengő dervisek, Boszporus, Jedikula, szelamlík . . . Nem sorolom tovább. Leírta ezeket jórészt az Egri csillagokban és amit oda nem, a kalandozásai könyvében. (Amiket az útleíró elhallgat.)

1899 június 5-én kerül haza Egerbe. Kimerülve az úttól, látottaktól. Rengeteg adattól dagadozó fejjel fogja kezébe a pihent tollat és hihetetlen iramban önti kalamárisa a cselekményt, aminek az egri ostromot érintő följegyzéseit talán nem lesz érdektelen, ha töredékeiben idejegyzem:

1899 szeptember 11. Az első ágyúzás.

1899 szeptember 17. Pető dikciója a vacsoránál.

1899 szeptember 28. Dobó imádsága.

1899 október 6. Szent Mihály napi ostrom.

1899 október 7. Az V. rész első cikke: Bor-nemisszané Szarvaskőn.

1899 október 12. Hegedüs ostrompénzkérése és akasztás.

1899 október 13. Éva — Miklós az alagútban és a robbanás.

1899 október 19. Ostrom a tárgyakkal.

1899 október 23. Október 12-iki ostrom.

1899 október 26. Az Egri csillagoknak az 1051. lappal a végére jutottam.

A regénynek ez a befejezése nem jelentett teljes munkavégződést. Még két hónapig foltozgatja a regényét. Ez a foltozás 1290 kézirati lapra bővíti az írást.

1899 karácsonyán a Pesti Hírlap azzal lepte meg olvasóit, hogy megkezdte az Egri Csillagok közlését.

Gárdonyi nem várt boldog karácsonyfát látott regénye hosszúhasábokra szedett betűiben. Légrády Gárdonyival kötött novella-szerződésén nem módosított az Egri Csillagok megjelenésekor. Minden regény-közleményt novella-alapon honoráltak. A második héten kitűnt, hogy tévedésből. A harmadik héten kitűnt, hogy mégse tévedésből. Légrády Imre Gárdonyi tollának nagyrabecsüléséből cselekszik így.

Nem járt rosszul a Pesti Hírlap a bőkezűségével.

Légrády maga említette is egyszer Gárdonyinak:

— Csak látszólag voltam gavallér. A regény eredményes sikert jelentett a lapnak.

Az Egri Csillagok lelkiismeretes kutatómunka. Alakjai bár a történelem távlatában mozognak, Gárdonyi környezetében élő emberekről másolódott. Gárdonyinak külön feketetáblás kockavonalas noteszkája volt, hova minden ismerőse neve betűsorban beállítódott jellemének egy-két éles vonásával. Ha írt, alakjai innen rántódtak elő.

Az Egri Csillagoknál is így volt. Minthogy mindig élőalak után jellemzett, itt se kerülhette el a végzetét néhány ismerőse.

Érdekli-e ez ma az olvasóközönséget, — nem tudom? Talán annyiban, hogy Dobó István vasruháját Gárdonyi édesatyára, Ziegler Sándorra szíjazta. De már hogy Gergely vitéz alakja Horváth Béla egri városi tanácsos jóbarátja, — András bíró Eger Gárdonyi idejebeli polgármestere: Jankovich Dezső, — Mekcsey egri képezdész lakótársa Magyary, — Zoltay Sipulusz, — Pethő Pósa. — És hogy az egri nőket is említsem: Éva: Tima Hermin, a dabronyi főtanító lánya, Baloghné Gárdonyi édesanyja stb.

Gárdonyi bizonytalankodást érző szívszorongással bocsátotta útra regényét.

— Tetszik-e majd a közönségnek?!

Az adatgyűjtés és adatok regénynyé öntése anyagilag és szellemileg is nagy áldozatot kívánt tőle. Meg is írja a naplójában regényéről:

„ . . . ha tetszik, ha nem, én többé aligha vállalkozom ily alapon regénycsinálásra. Gazdag embernek való mulatság az ilyen! Aztánhát ki az ördög keres manapság regényben igazságot?“

Konstantinápoly.

(1899 ápr. 17.)

Ebbe a témába már Gárdonyi Géza belefogott. (Amiket az útleíró elhallgat kötetben.) De nem fogasztott el belőle mindent. A régi jó békevilág nem bírta volna el azt az őszinteséget, amit elhallgatott.

Gárdonyi az Esti levelek híres írójával, Tóth Bélával vágott neki a török világnak. Nagy volt az öröme. Mert bizony Gárdonyi török nyelvtudásával az állomástól a hotelportásig ha elérhetett. De Tóth Béla a hotelportást körülkerülve is bol-

dogult a mecsetek városában. Tóth Béla úgy beszélte a török nyelvet, mint Gárdonyi Géza regényalakjai a magyart. Tóth Bélát Pesten íróársai maguk közt *Effendinek* szólíttgatták, jeléül török nyelvtudása megbecsülésének. Gárdonyi így hát bízhatott Effendijében. Ha valami bajba jutna, ott lesz Tóth Béla, és ott lesz Tóth Béla nyelvtudása, majd kievickélnék a kátyúból.

Békeidő Törökországá nem volt annyira barátságos, mint a mostani. Idegennel szemben a bizalmatlanság vonaglott a fináncok, rendőrök ábrázatára. A szultán élete nagyobb kincs volt a töröknek a saját életénél.

Az utazásnál akadt is kellemetlenség elég.

Tóth Béla a Regele Caroliu gőzös fedélzetén Constanzától Konstantinápolyig legelőször is belekötött egy oláh előkelőségbe, mert harisnyában sétált a hajó fedélzetén és Tóth Béla idegei a harisnyába járkálást nem bírták. Tóth Béla ráförmedt. Az oláh felhúzta a cipőjét és mosolygott egyet. Gárdonyi ennél az első bonyodalomnál már látta, hogy Tóth Bélában valóban törököt fogott.

Következett a másik kellemetlenség:

A török fővárosban Gárdonyi fényképezőgépébe szeretett bele a finánc. Gárdonyi pénzzel elintézte volna, de Tóth Béla nem egyezkedett.

— Hogy a manóba ne, majd még ezeknek a haramiáknak itt fizetek!

Lármázott, toporzékolt, kiabált. Végül kicsavarta a gépből a lencsét, telerakta a gépet fényesre vasalt mancsettával és megértette a főnökkel:

Nem fényképezőgép ez a skatulya, mit gondol maga szerencsétlen, hát nem látja, hogy ez egy újdívatú mancsettatartó, aminek az a jótulajdon-sága, hogy szelel és így a mancsetta nem penészedik benne.

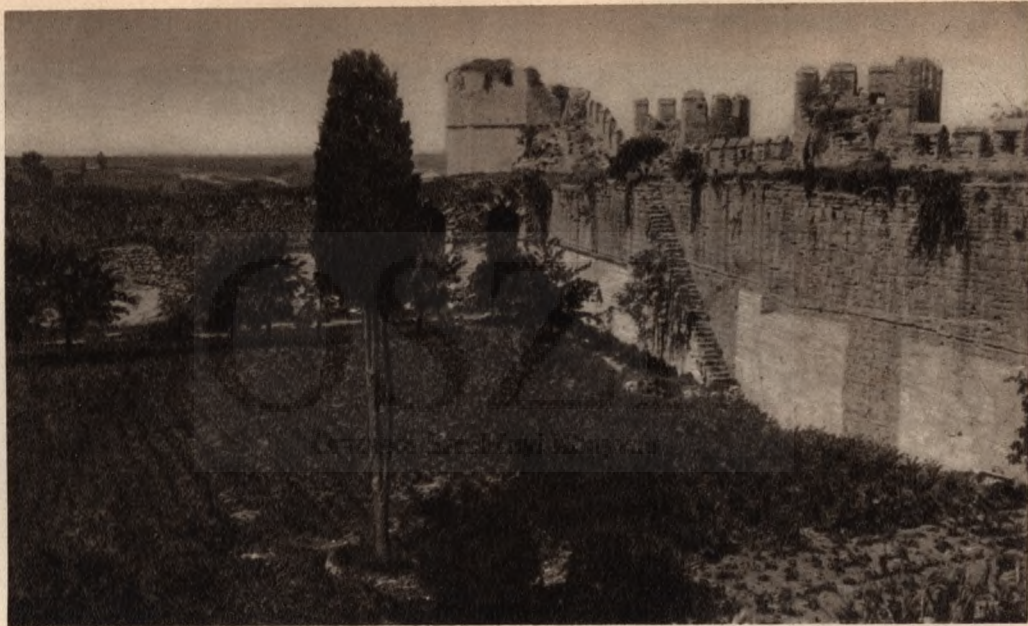

Őnarcképe karádi tanítósága idejéből.

*Gárdonyi idősebbik fia.
(Gárdonyi Géza festménye.)*

ORSZÁG
KÖNYV-
TÁR
SZÉCHÉNYI

*Hétlorony (Jedikula) Konstantinápolyban.
(Gárdonyi Géza felvétele.)*

— Helyes! Helyes! — bicegtetett a fejével a
fináncgenerális Tóth Béla szavaira. Vigye csak a
mancsettartót magával!

Így került a gép Konstantinápolyba. Gárdonyi
vígán fényképezgetett az utcán, a nagyhídon a
mancsettartóval. De Gárdonyit főleg a törté-
nelmi emlékek érintették: a Jedikula (Héttorony)!

— Hogy lehetne a Jedikula belsejét lemezre
kapnom?

Tóth Béla segített azon is. A Jedikulát egyet-
len őr vigyázza. Az őr orrán az első pillanatra lát-
szott, hogy még Mohamed kedvéért sem veti meg a
szőlőnedűt. Tóth Béla barátságosan kivallatta
hova járogat el az őr iszogatni. Beültek ők is a
görög kocsmároshoz, a városon kívül. A kocsmá-
rossal az őrt részeggé itatták. Az Egri Csillagok-
ban hűen él ez a jelenet. A Jedikula-fényképezés
sikerült. Gárdonyi boldogan ragyogtatta végig sötét-
barna szemeit Konstantinápoly utcáin.

De újabb baj kerekedett.

Tóth Bélának az első napokban elfogyott a
pénze. Nem szólt róla Gárdonyinak. Reggel, ahogy
a kávéházban ujságot kerítenek, az egyik bécsi
lapban nagybetűs címmel hivalkodik az első sor:
Merénylet a szultán ellen!

Hogy ők nem tudnak erről semmit.

Kérnek más külföldi lapot.

Abban is:

Merénylet a szultán ellen.

A magyar lapokban is.

— Ugyan ki írhatta ezt a cikket? — veti oda
Gárdonyi.

— Én, — feleli Effendi. — Elfogyott a pénz-
zem. Muszáj valahonnan pénzt kerítenem. A kö-
vetséghez kértem az árát.

Tóth Bélának egy órán belül kiadta az útravalót a török rendőrség: azonnal el kellett hagynia Konstantinápolyt! A kávéházban, a szomszédos asztalnál, török detektívek reggeliztek, akik közül az egyik értett magyarul. Tóth Bélát civil rendőr kísérte ki a vonathoz. Senki-vel nem beszélhetett. Gárdonyitól is csak levélben búcsúzható és kérte, hogy a legnagyobb fejbőségű fezt vásárolja meg számára, hogy török tekintélye büszkeségével viselhesse a szerkesztőségben.

Gárdonyi ezután egy Wellisch nevű magyar orvos jóindulatába terelődött, aki ismeretlen nagyrabecsülője volt Effendinek éppúgy, mint Gárdonyinak.

Wellischsel együtt csónakázott ezután a Boszporuson, hol elgyönyörködve visszagondol a Balatonra: „a zalai partok mennyivel szebbek, zöldebbek, magasabbak.” (1899 ápr. 12.)

Wellischsel szemlélte meg a keringő derviseket, a császári múzeumot, ami tele van levágott fejű szobrokkal. A Galata-torony gyönyörű kilátását, honnan a város fehér mecsetjeivel és tintakék tengerével, szinte álmvilágként vibrál a végtelenben. Kirándultak a csónakkal az édesvizekre s megláthatták a szultán palotájának előcsarnokát, hova hosszas utánjárással beeresztették. Az orvossal együtt vett részt pénteken délelőtt Gárdonyi a szelamlikon (1899 ápr. 19.), a hivatalos istentiszteleten, melyen a szultán feleségeivel együtt hálálkodott Allahnak.

„A szultán feleségei, — jellemzi őket Gárdonyi a naplójában, — bécsi szobalányok. Kivigyorogtak ránk a hintóablakon.” — „Láttam Ozmán pasát, a plevnai hőst. Szolgái emelték föl vállukon a nyeregbe.”

A szelamlik végeztével Wellisch érdeklődéssel fordult Gárdonyihoz:

— Árulja el kérem, mi tetszett önnek az egész parádén legjobban.

— A szultán kocsisa. Derék szép szál legény.

— Meghiszem azt, — felelte kacagva Wellisch. — Az volt a menetben az egyetlen magyar. A szultán kocsisa csak „hitetlen“ lehet.

A bor.

(1900 jún. 4—18.)

1901 március 29-én játszották először. 1902 április 1-én, ötvenedszer. 1910 december 25-én, századszor. Az *En Falum* egy novellájából eleve-nedett színpadra, hová magával vitte a falut. A falusi üde levegőt. Magyaros hangot. Olyan formában, minőt eddig nem élvezett sem a zsöly-lék népe, sem az irodalom.

A színművet előadatni nem volt könnyű.

A Nemzeti Színház csak azért fogadta el, mert Beöthy László ösztönzésére íródott. Az igazgató így nem térhetett ki a szerzőtől kicsalt darab színrehozatala elől. Fázott tőle Beöthy. Ezért nem is hozta, csak a színiszezon gyengébb látogatottságú idején: öreg márciusban.

A színmű gyorsan íródott. A megírásában is volt már valami eredetiség. A Göre színmű gondolata Gárdonyi fantáziáját évek óta moz-gatja. 1898 július 30 az első bejegyzés a nap-lóba: „gondolkozom Göre színdarabon.“

Ettől kezdve, 1900. július 1-éig semmi újabb nyom.

Hogy a két terminus között van-e kapcso-lat? — nem merném határozottan vallani! Az

1898 évi megjegyzés arra a Göre-drámára vonatkozhatott, mely a hagyatékban vázlat formájában ma is megtalálható. Úgy, hogy *A bor* gondolatának születésnapja az az 1900-as dátum, melynek folytatásaiban *A bor* megalkotása kimutatható.

Gárdonyi így 1900 június 4-ikén foghatott a darabhoz. Ekkor kötözgette, csomózhatta össze a vázlat fonalait. És írta le először a címet: *A bikavér*.

Másnap a bevezetésen töpreng. De tintája, tolla sehogysem akar *Bikavért* eresztteni.

Június 6-án borongós, csepergős idő. Gárdonyi tollára úgy hat a borús ég, mintha nem is toll, de festőecset mozogna kezébe. Nem bírja a sugártalan levegőt. Alkotóereje megcsökken. Gondolattermelő kerti sétára nem mozdulhat. Az essőzuhogás elüldözi az ötleteket. Vonatra ül. Gyerünk! Pest felé!

Künn az esső vékonyra szabdalt csíkjai csapkodják a vágató vonatot. Az elsőosztályú fülke piros bársonyán meglelte a magányosságot és a nyugalmas helyet. Ime itt van! ezt kereste a *Bikavér* megírásához. Kézitáskájában talál egy kevés írópapirost.

— Kál-kápolna! hangzik a kalauzkiáltás az esőzuhogásban.

Odabent a vonatban ekkor már fogott a ceruza: Írt. Írt. Nem törődött azzal, hogy tűszögő gőzparipája, hogyan száguld. Írt. Írt. Mire Ludasra ért, elfogyott a papirosa. Elcsípi a kalauzt:

— Kalauz úr, szerezzen nekem valahonnan írópapirost.

— Majd végigkérdezem az utasokat.

— Nincs! — tér vissza a kalauz.

Vámosgyörknél megáll a vonat. Gárdonyi kihajol a záporba:

— Meddig állunk?

— Két perc.

Egy iskolásgyerek ólálkodik az állomáson.

— Fiam, — kiált rá hirtelen Gárdonyi, — gyere csak gyorsan. Nesze, itt egy korona, szaladj át ide a fűszereshez és végy rajta irkát. De rohanj!

A fiú fut. Az irka megérkezik. Vonalas irka, kockás irka, tisztalapú irka. Van papiros!

A vaskígyó fütyül, tovább-indul, siklik. A színjáték folytatódik. Pestre ér. A munkakedvnek még nincs vége.

— Át kellene ülnöm egy másik vonatra! — tétovázik tovább Gárdonyi. — A fővárosi zaj, ismerősök, jóbarátok kizökkentenek a gondolatból. Eh, maradok!

A kocsiját egy félóraig tolatják a pályaudvaron, egyik sínről a másikra. Az esső, mintha az égen millió vízvezetékcsapot nyitottak volna meg. Őmlik a víz. Végre újra érzi, hogy kattognak a váltók, röpülnek a telegráfoszlopok s a szántóföldi táblák vakbarázdái rulettként fordulnak el a szeme előtt.

Nagyváradon utasok szállnak be hozzá. Lärmájukkal, beszédjükkel megzavarják.

Kapja a táskáját: leszáll.

Átköltözködik a szomszédos sínen álló üres vasúti kocsiba. Viszik Máramarossziget felé. Megint vissza Püspökladányba. Itt már vázlatban kész a mű s mivel alvóhely is kínálkozik, Szászrégenig meg se mozdul.

— Szászrégen!

— Ha már Régenbe vagyok, megnézem

Borszéket! — gondolja Gárdonyi. Jókait sokat beszélt róla, meg Szabolcska is igen dicsérte.

Eljut Borszékig.

Június 10-től—16-ig kész az első felvonás tökéletesen.

Június 17. Írtam a II. felvonást, — árulja el a napló, — fűtött szobában. Remény szálloda második emeleti toronyszobájában.

Június 18. Megírtam a III. felvonást, fűtött szobában.

Utána négy napig pihen. Hazainduláshoz még nincs kedve. Az egyedüllét is bántja. Ír Tóth Bélának, jőjjön le hozzá.

— Gyönyörű hely! Fenséges levegő! Ezt a helyet a jó Isten is a magyar irodalom fáradt munkásainak teremtette! A konstantinápolyi legnagyobb fez alá nem ártana beereszteni ezt az őserdőillatot.

De bizony, Tóth Bélát hiába várta. Tóth Béla maga helyett levélpóstát küldött.

Gárdonyi erre összecsomagolt.

Egerben már csak a letisztázás munkája folytatódik. Először kézírással tisztázza saját maga. Azután írógépen a fiai. Július 1-ére készül el a másolás. Művének egyetlen bírálója borsodi Frinth László volt iskolatársa, a palóc nép kiváló ismerője, néhány zamatos magyar dalnak Dankó Pista nótafájára illesztője. Frint beleköt A bor nyelvezetébe. A cselekményben érzi a magyarost. Az ő-ző nyelvjárás dunántúli és kecskeméti vegyítésétől fél. Gárdonyi meg éppen ezt véli érdekesnek.

Sohase kereste az ő betűk illetőségi helyét a darabban a mai napig senki! Még a nyelvtudósok se.

Gárdonyi július 7-én délután átnyújtja A bort

Beőthynek. Beőthy azonnal elfogyaszt belőle két felvonást. Másnap reggel a harmadikat.

— Remek!

Ezzel fogadja Gárdonyit.

— Csak egy nem tetszik: a harmadik felvonásbeli színpad. A szobát nyílt színné kell változtatni.

— Ez meg nekem nem tetszik — panaszozja a napló. — Ez lehetetlen!

Beőthy visszaadja Gárdonyinak a művet.

Gárdonyi a visszanyújtásban mást érez.

— Beőthy fél!

Gárdonyi nem: A harmadik felvonáson keveset változtatva október 2-án hivatalos úton nyújtja be A bort a Nemzetinek.

Gárdonyi A bor előadását a főszezónban várja. A darabról a színház megfeledkezik. Gárdonyi többször sürgeti. Beőthyn már határozottan észrevehető a tétovázás, bizonytalankodás, a hogyan menekülhetnék az előadástól érzés.

— A harmadik felvonás színpadiatlan! — veti oda egyszer a türelmetlenkedő Gárdonyinak.

Beőthyt az adott szó és a színház előlege köti. Gárdonyi szeretné a kényszerhelyzetből az igazgatót kimenteni. Színművét (január 27-én) táviratban visszavonja.

— Szezón utólján nem engedem, hogy színrehozzák!

Ennek ellenére 1901 március első napjaiban kezdődnek a próbák. A szerző a próbákon csak 24-én jelenik meg, mert közben könnyelműen belekezdett a *Láthatatlan ember* című regényébe s nem bírja megszakítani. Fél a gondolatok láncszemeinek szétpattogásától és kihullásától. 27-én jelmezpróba. 28-án főpróba.

A főpróbán kritikusok metsző szavakkal bí-

rálják a játékot. Gárdonyi fülébe sikoltanak a hangok. Fáj neki. Szeretné visszavonni! Megsemmisíteni! Letagadni az utolsó betűig! Gondol ál-névre. Gondol a bemutató előadás elhalasztására. Hasztalan! Most már az igazgató nem engedi!

Hogy mégis védje magát, a Budapesti Hírlapban (1901 március 28) nyilatkozik a darabjáról. Ebben a nyilatkozatban a betű között illatos mosdószappan rejlik. Előre érzett bukása lemosására:

„Beöthy László azt álmodta egyszer, hogy én tudok színdarabot írni. Attól fogva üldözőbe vett s nem volt tőle nyugtom. Gondoltam: elég érett ember vagyok már arra, hogy színdarabot ne írjak. A színdarab-író munkája egy a hegedűcsinálóéval: az övé a hegedű, de a hangja nem, — minek sodortassam olyan izgalmakba, amelyek nélkül meglehetek!

De nem hagyott békében. Úgy jártam, mint az anekdótabeli zsidó boltos, aki egy esetben sehogysem akart gondolni a krokogyélusra s mindig rágondolt. Annyi sok idegen darab közé mért ne állítsak egy magyart? Talán kötelességem is, hogy megpróbáljam, s ha nem sikerül maga a munka, adok egy rossz mutatóját a jövőendő időknek az idegen országútra, amelynek az ujja Magyarország felé mutat.

Egy novellámat dolgoztam fel: *A bor* címűt. Mikor már készen volt, akkor ejtett aggodalomba az a gondolat, hogy az ittas parasztra orrot finctorít majd a cilinderes érzés. Ha egy Dupont vagy egy Delacroix nevű paraszt a részeg, azt tisztelettel szemléljük, de hogy egy Baracs részeg legyen, azt nem tűri el a párisi szemüveg.

De most már mindegy: megírtam. Nem tekintem az én kis fám legszebb virágának, legfel-

jebb egy kis levelének. A közönség intelligens része meg fogja benne érezni, hogy ez csak kísérlet: a népszínmű vaskos tulipánjainak finomított áthímzése egy lengőbb szövetű vígjáték-féle munkába.

Szerencsémnek tartom, hogy az ország legelső színháza vállalkozott az előadására s mégis, — szokatlan lévén nekem a színház levegője, — úgy érzem magamat, mint az az ember érezhette magát, aki ráült a Blondin hátára s engedte magát vinni a kötélén, amely át volt feszítve a Niagarán.“

És másnap megtörténik a nagy esemény. Első előadás! A szerző kétségbeesetten látja, hogy a szereplők a második csöngetés után fölállnak a színpad mögött. Eszter és a kovács kiballag a színpadra. Gárdonyi Vízvár mellé kerül. Ott ül egy széken Beöthy is halványan. Vizvár kezében remeg a pipa. Hirtelen Rózsahegyi Kálmán lükkén Gárdonyi elé. Rózsahegyi fogai vacognak és didereg izgalmában. Gárdonyi rápillant — e pillantásában meglátja rajta ismét a piros mellényt, amit a főpróba előtt leszedett róla.

— Kálmán, az Isten áldjon meg, ne tedd tönkre a darabomat.

Rózsahegyi esdően tekint Gárdonyira: elfüti a meleg.

— Ne haragudj, Gézám, én tudom, hogy ez hatni fog. Hát nem szebb ez, mint a kék lajbi.

És széjjelnyitja magán a mellényt. Gárdonyi kihasználja a pillanatot.

— Mutasd csak.

Rózsahegyi megfordul. Gárdonyi a zsebkésével hirtelen végigrántja a mellényt s kettészakítja.

Beöthy komoran látja ezt. Nem szól.

Gárdonyi Gyeneshez fordul vigasztalódásért.
— Mit vár a darabtól.

Gyenes gondolkodik. Válaszol nehezen, röviden, mintha máris a szerepét játszaná:

— Könnyen baj lehet. Köpni kell a színpadon.

Gárdonyi leroskad Beöthy mellé egy másik székre.

A függöny szétnyílik. Játsszák A bort. A közönség egykedvűen nézi a paraszt vígjátékot. Nem érti. A taps kevés. Különösen az első felvonás után alig jelentkezik. Inkább csak udvariassági tapsok. A második felvonás se hozza meg a várt sikert. A páholynak nem tetszik, csak a földszintnek és karzatnak. A harmadik felvonás után kitör a siker első jele az általános taps.

Ki igazodik most el ezen? Siker vagy bukás? Beöthy tájékozatlan. A színház bizonytalankodó. A szerző örül, hogy fütty nélkül megúsza.

Gárdonyi könyveinek a kiadója bukást rebesget. S rajta kívül még sokan. Senki sem jósol többet A bornak gyenge három estnél.

A kritika hétszínű, de az alapszín inkább mégis a sárga.

Az *Egyetértés* ezt írja: Öszintén szólva nem gondoltuk volna, hogy ezekkel az alakokkal (Göre) valaha színpadon is találkozunk. Ha pedig ez eszünkbe jutott volna, akkor talán a Magyar Színházra vagy legfőljebb a Népszínházra gondolunk. De hogy ez írói szeszélyben megszületett alakok annyira megnövekednek jelentőségben, hogy fölvonulhassanak a Nemzeti Színház deszkáira, azt igazán nem hittük volna, hacsak föl nem tételezzük, hogy ennek az elsőrangú műintézetünknek színvonalát szántszándékkal alá akarják szállítani. (... Görééknek) testet öltve kellett orszá-

gunk első színpadán megjelenniök, hogy bebizonyítsák milyen abszolút semmi bennök a humor, és milyen kevésbé származnak a népeletből.

A *Magyar Nemzet*, Jókainak a lapjában: ...Belőle pedig a Nemzeti Színház közönsége megtanulhatja, hogy ne igyék bort, mert a bor ártalmas. Berúg tőle még a legbecsületesebb ember is... Hazaérkezve menten hozattam a kocsmából egy félliter fehér asztalit. És megittam. Aztán vártam, hogy mikor verem már meg a feleségemet. De nem vertem meg. Persze a magamformájú elfajult embernél nem használ még a bor sem. Nem okoz vígjátékot. Csak gyomorégést.

Budapesti Hírlapban (Alexander Bernát): Gárdonyi Géza kezdő a színpadon, de van színpadi érzéke, van határozott drámai tehetsége. Ez az első drámája egy s más tekintetben kezdetleges, de van benne egy elsőrangú drámai jelenet, ami nagyon sokat jelent. Ez a jelenet a dráma legvégén van, ami mutatja, mennyire járatlan a szerző a technika fogásaiban. Odáig is van tömérdek jó apró jelenet, majdnem mind színpadi fantáziával kigondolva és kezdő ügyességgel megcsinálva. Csak az egész, mint egész, nem jó. A téma szegény.

Pesti Napló: Vannak mondásai, melyek hozzátapadnak a szívhez, s vannak humoros fordulatai, melyektől fölenged a komorság jege, még ha ellen is akar állni a verőfényes kedv sugarának. S úgy látszik, hogy ez is elég, külső és mozgalmatlan cselekmény nélkül is elég a siker kiküzdésére.

Budapesti Napló (Molnár Ferenc írja): Istennem, de szép volt. Más szerző behozza a barátait a nézőterre, ez ott szerezte őket... A kö-

zönségre nem volt lármás hatással Gárdonyi darabja. De ha lehet ilyen jóslatokat csinálni, nagy hatással lesz a népszínműírókra. Igenis, itt van az az író, aki megtanítja az urakat népszínművet írni.

Pesti Hírlap: Micsoda gyönyörűség a megfigyelésre, judiciumra és életbölcsségre-valló, képekben — éspedig gyöngéd szép képekben — gazdag beszédet hallgatni. S mily öröm: látni egy igaz történetet, melyben a magyar paraszt minden kritikán fölül álló eszejárása és valósággal nagyúri érzésvilága száz meg száz megkapó bájos apróságban nyilatkozik meg előttünk! A színlap paraszt-vígjátéknak, a szerző falusi történetnek nevezi a darabot. Bátran nevezhették volna népdramának is, mert az a műfaj, amelyre minden egyes népszínmű lenyelése alkalmával oly sűrűn és oly régóta kívánczozunk, A borral megszületett.

E sok idézetben a kor véleményét felsorakoztattam. Homályban való tapogatódzását neves kritikusainknak. A sok napilap közül a Pesti Hírlapban Tóth Béla írhatott-e barátjáról Gárdonyiról és a lap munkatársáról Gárdonyiról más kritikát, mint jót. Molnár Ferenc éles szeme volt az első, ki a színpadi lámpák fényében is meglátta a dicsőségsugarak felvillanását.

Tóth Béla.

Hasztalan várta Gárdonyi konstantinápolyi fezzel díszített barátját Borszékre, hogy segítsen neki a színdarab írása fáradalmait pihenni. Kettesben az ilyen pihenés hamarabb megy és kellemebb is. Olyan jó az, ha pihenés közbe akad, akivel szótmorzsolhatunk.

Tóth Béla maga helyett egy levelet küldött Gárdonyinak. A levél Tóth Béla tartalmas írásművészete. Kár volna feledésbe dugni. Kár az is, hogy Tóth Béla magyar írásművészete kincseiből ma már Pesten csak annyit tudnak, hogy ő írta a *Boldogasszony Dervisét*, vidéken meg, hogy ő írta a *Magyar Anekdótakincset*.

Rokontlélek volt Gárdonyival. Gárdonyi azért szerette, mert ugyanolyan magyaros zamattal ízesítette munkáit, mint ő. Csak Tóth Béla belevesztett nevével a pesti újságírás robotosai közé. Ime a levél:

Kedves és tisztelt Uram!

Dideregve olvassuk levelét; noha lélekben sütkéreztünk szeretetének melegénél.

Jól esnék még az is, ha valaki az idegen, az ismeretlen senkik közül gondolna reánk; hát mikor ön ad nekünk helyet a lelkében! Ön, aki nemcsak nagy költő, hanem nagy ember is. Vagy mit, nagy ember! Az emberiség dolgában nincsen fokozat. *Ember*, ez az egy szó ama dicső méltóság kifejezője. S hogy ki ember? Sorsom rettentő tanulságai arra oktattak meg, hogy csakis a *jók*.

Vívódásaim közepett a minap egy álmatlan éjjel végig tekintettem mindenkin, az élőkön, akikkel engemet az élet összehozott; és azt kérdeztem:

— Hát hol van egy ember, egy jó?

A válasz az volt:

— Sehol.

Mai kedves leveléből aztán megszólalt ön; s bizonyisten azt mondta:

— Hát én ki a fene vagyok?

Óh háládatlan, hogy megfeledkeztem önről! Ma éjjel, ha majd tépelődni fogok, ön jön el

vigasztalni engem. Ön, a jó, az ember. — Ha ezt a levelet idegen szem olvasná, csak keserű érzélgést látna benne. De ön tudja, hogy igaz és bölcs dolgot beszélek. Mert magához fogható jó embert nem ismer. Ne tagadja; ez így van, nem lehet másképpen.

...De Borszéktől didergünk. Lakásunk (Tóth Béláék Máriabesnyőn laktak) igazi szelek tornya. Szeptember óta nyolc hónapig volt benne tél. Május vége felé még akárhányszor fűtöttünk.

Áprilisban leszaladtunk Rómába, hátha megmelegedhetünk egy kicsit; aztán ott is fűteni kellett. És ma, itthon, Úrnapja után, vacog a fogunk.

Július elején lemegyünk Velencébe s ott maradunk vagy hat hétig — melegedni. Közbe egy-néhány napot töltünk Ravennában; nagy vágyódás von a bizánci olasz művészet helyére. Elolvastván róla egy-két könyvet, pirulok, hogy még nem láttam.

...Hanem nagy dolog az, amiről ön nekem hírt ad: hogy népszínművet ír, és pedig nem a köpedelmes recipe szerint!

Nota bene: egy csöppet sem lepett meg. (Valamint az sem lep meg, ha a nemes, ép fán nyaranta már látom a gyümölcsöt.) Ez a nagy tehetségnek természetes fejlődésével jár. Aki olyan regényt tudott írni, mint ön, annak a drámára kell tértie — ez törvény.

Hogy mit várok öntől? Mindent. Inter alia az első művészi drámát, nagy idő óta. Drámaírásunk nemcsak sablonná, hanem kézművességgé is aljasodott. Ön ma az egyetlen, aki nagy dolgokat vihet véghez. — Egy tanáccsal szolgálhatok: gondolja meg jól, melyik színházban adhatja

elő. Én azt mondom: egy theatrumunk van most, a Vígszínház. A többi kutyakomédia.

Szeretettel és az ön vonzalmára büszkén ölelem önt

Bp. 1900. VI. 18.

hű öreg szolgája

Tóth Béla.

Aki A bor sikerét először látta.

Ez is Tóth Béla volt. Előre látta és megjósolta. E jóslat nem cigányasszonyos szófűzés, hanem előre meglátása a darab erejének és a siker alapjának. Azért is közlöm:

Szeretett Uram!

Köszönöm a főpróbára szóló jegyet. (A bor.) Nemcsak azért, mert részem leend a zsenyében, ami csak isteneket illet meg; de azért is, mert jól esik éreznem, hogy legalább ön észreveszi, hogy még élek.

A priori rengeteg nagy sikert jósolok művének. Nem az ön tündöklő poétai tehetségében bízván; ez a tehetség más napokban könnyen megölödhett volna. De ma minden kell és minden győz, ami magyar. Még a hideg ésszel csinált, de igen becsületes Brigadéros is. Ez a melo-dráma!

Mindegy!

Éljen a magyarok Istene!

Mi ez? Simplex felbolondulás, vagy az igazi nemzeti reactió? Akármilyen múltó tünetnek is roppantul értékes. S csoda, hogy lehetséges. És áldásos, mert önt a művészetéért nem fogják lehurrogatni, amint lehurrogták volna talán még tavaly is:

— Mit akar itt ez a gatyá?

Még egyszer mondom: szerencse, hogy az ön ereje, amelyet én Petőfiével szoktam emlegetni, kedvező időben száll a síkra.

Az Egri Csillagokat most olvastam el, vagy öt éjszakán át, nem is tudom hányszor. Nem regény; de epochalis újítás a história, — főképp kortörténet írás dolgában. A legfontosabb dolog, amelyet valaha láttam. Ha majd keresztül esik ön a színdarab szerzőség lázán, mert ezt át kell önnek szenvednie, hiába bizonyos minden dolgában — elküldöm önnek az Egri Csillagok gloszolás példányát. Csupa potom apróság, amit följegyezgettem. Nyelvi dolgok, — magyarok és törökök — meg holmi anachronizmusok; pl., hogy a XVI. században még nem lehet szó nálunk koleráról. És mit tudom én mi minden olyas, amit a Toldi Bencéje lát urának a mentéjén:

— Ni, ez a pityke rossz helyre van varrva!
Bpest, 1901. III. 26.

Hálás szeretettel

Tóth Béla.

Színműírási láz.

Nem tudom ki kezdte először a kortársak között a színműírást. Azt hiszem Herczeg Ferenc az Ocskai brigadérossal. Hogy Gárdonyi nem Herczeg sikerétől kapott színműírási lázt, az bizonyos. A Göre színdarab megírása Gárdonyit már a nagy kiállításkor foglalkoztatta, azokban a napokban, mikor a Pokol-körkép miatt a végrehajtó többször tisztelkedett nála és lefoglaltatta apránként minden mozdítható holmiját.

De hogy Gárdonyi A borral szerencsésen járt, a színműirodalom a kollégák között is fel lendült. Gárdonyi barátai valamennyien színmű-

vön töprengtek Dankó Pistától kezdve Bródy Sándorig. Dankó Cigányszerelme, Rákosi Jenő Endre és Johannája, Bródy Dadája, Tóth Béla Boldogasszony dervise, mind Gárdonyi sikere ösztönzésére indult. Nem mondom, hogy az irigység gyökeréből táplálkozott a lelkes felbuzdulás, mert hiszen akiket említettem, annyira közel simultak Gárdonyi baráti szeretetéhez, hogy az irigység legcsekélyebb szálát sem merném keresni szívükben.

Rákosi Jenő A bor után meghívta Gárdonyit az Endre és Johanna előadására. Gárdonyi tanácsolt. Rákosi Jenő igazított a művén.

Hogy miket?

Nem tudom.

Gárdonyi naplója nem jelzi.

Rákosi Jenő után Bródy Sándor állt Gárdonyi elé a *Dada* ötletével.

Hogy hű legyenek az igazsághoz, idézek a naplóból:

1900 május 12. Otthon. (Hírlapírók Köre.) Bródyval, „ki a *Dada* c. darabja tervzetét mondta el. Néhány jó tanácsot adtam neki az alakok szimpatikusabbá tételére.”

Mikor már látta Gárdonyi, hogy minden tollforgató barátja színművön töpreng, mosolygott magában és szinte csodálkozott, mi van Pózával, Tóth Bélával?! Még Eötvös Károly a tiszzaeszlári pör híres védője is, az Abbázia kávéházban egy délután azzal marasztalta Gárdonyit:

— Gyere csak, Gézám. Van egy jó színdarabtémám. Aztán leszel szíves azt nekem beosztani felvonásokra meg jelenetekre, mert én az ilyen színdarab aprózáshoz nem értek.

Eötvös után már bizonyos volt, hogy Pósa is színművön mesterkedik, de tudta róla, amilyen

aprólékos verscicomázó az öreg, sohse készül el vele.

Ezek után Tóth Bélán a sor.

Hogy éppen levelet menesztett hozzá, megemlítette neki:

— Illene már, hogy a Nemzeti Színház Tóth Béla tollából is hozzon gyönyörködtetőt.

Mikorra a levél Tóth Bélához belibbent, éppen készen volt a mű.

No, megörült Tóth Béla a buzdításnak.

Szeretett Jó Uram!

Az ön kedves leveléhez fogható nagy, csodálatos és hihetetlen babonaság még nem esett meg rajtam.

Abban az órában érkezett ez a levél, mikor befejeztem a *Boldogasszony dervise* című elbeszélésemből írott színjátékom harmadik, utolsó felvonását.

Mi ez? ... A szívek telepathiája? Vagy két elmének hasonló következtetése és ítélete?

Egyszerre, egy időben bukkant reá a kegyed jósága és az én merészségem, hogy nekem darabot, magyar darabot lehet, szabad, sőt talán kell írnom?

... Ma egy hete még meg sem álmodtam volna, hogy vasárnap este kész színjátékom lesz itt az asztalon. Úgyszólván sohasem gondoltam olyasmire, hogy darabot írjak.

De lelkemben, tudtom nélkül, magától mégis érlelődnie kellett valaminek. A múlt héten valami hajtani kezdett, hirtelen...

A Boldogasszony dervise kilenc év óta íróasztalom fölött függő három megszokott, megunt képe kezdett világosodni, domborodni? Mit tudom én? Történt valami.

Szerdán megvettük azt a régi könyvet, — nem volt itthon példányom — mert akartam olvasni; éreztem, hogy az itt lévő francia és német fordítás nem elég.

S ma itt a színjáték. Csak másolni kell, géppel.

...Mi lesz a sorsa? Én életem legderekabb munkájának vélem, mert soha sem hittem még így. Embereim diktáltak minden szót. Láttam, hallottam őket.

Kegyed az életem párján kívül az egyetlen lélek, aki erről tud. Kérem, hallgasson is. Nem azért, mert félek az engemet gyűlölő egész irodalom a priori ármánykodásától; de vén legény vagyok már, s megvallom: röstelleném, ha a ki-dobásom igen publice történnék. Hát csak szamarazzanak össze a bíráló urak piano.

Somlóhoz most már nem mehetek; mert — mint talán tudja kegyed, — ő az Annuska főpróbája után igen kedves levelet írt nekem, ígervén, hogy ezentúl minden főpróbára páholyt küld; s ezt én megköszöntem. Ha e véletlen levélváltás után most mennék hozzá: Uram, darabot írtam! ő is azt hinné, én is azt érezném, hogy ez az, amit én kigyaloglásnak hívok.

Menjen minden a maga útján. A rendes, hivatalos formaságok között.

...Hát persze, ha kegyed azt a színjátékot elolvasná, az igen-igen nagy dolog lenne. De kérni se merem.

A szeretet érzésével

1902 jan. 18.

Tóth Béla.

Gárdonyi örült Tóth Béla darabjának. A színműírási láz azonban Gárdonyit magát se hagyta el. Gárdonyit kapta el a láz első áldozatnak s Gárdonyinál ragadt meg legtovább. Évekig. Hét színdarabig egymásután.

A bor Szegeden.

(1901 április 20.)

Gárdonyi A bor előadása után betegen került haza. Hetekig feküdt s ha ki is mozdult egy-egy napra, csak Pestre utazott mulhatatlanul fontos ügyei elintézésére. A jó halászlé egyszer lecsalta Szegedre. A régi jó barátok kedélyessége is gondolta, csillapítólag hat idegeire.

A színházban aznap éppen A bort játszották. Nem először. Ahogy a színház előtt elhajtát, felvonásközi szünet. Kulinyi néhány újságíróval a járdaszélén áll és cigarettázik. Megpillantják Gárdonyit.

— Éljen Gárdonyi! — kiáltja hirtelen örömeben Kulinyi. Szervusz, kedves Gézám!

A közelállók meghallják a lelkesedést. A dohányfüstöt élvező színházlátogatók körülömlik Gárdonyi kocsiját:

— Éljen Gárdonyi!

— Hajtson! — szól rá a kocsisra Gárdonyi.

De a lovak az odasereglők miatt nem indulhatnak. A színházból a közönség is kitódul:

— Itt van Gárdonyi! Itt van Gárdonyi!

Gárdonyit, ha akar, ha nem, leszállítják a kocsiról. Kulinyi és az újságírók tartják vissza a kíváncsiakat, hogy el ne sodorják. Gárdonyi bemenekül a színházba, azon utiruhásan, kézításkán. Kulinyiék páholyába. Az újságírók közé.

Bent dübörgő éljenzés.

Gárdonyi kénytelen a páholyból fogadni az ovációt.

A zenekar rázendíti a himnust.

Alkalomszerű-e vagy sem. (Tehették. A katonai vezértisztek számára azidőben a Gotterhalte járta.) A lelkesült ünneplők nem törődnek ezzel. A himnus szól. Lelkendező. Komoly. Szívreható ütemekben.

Gárdonyi meghatódottan tekint a feléje forduló közönségre.

Ez az első, hogy őt a himnus zenéjével ünnepelték.

A bor Egerben.

(1902 aug. 17.)

Akkoriban még a deszkafalú színház rontotta Eger természeti szépségét a Hunyadi-téren. Ugyanazon kedvesen fás kis parkban, ahol most a sárgárameszelte kőépület viseli homlokán a lantot. Avult festetlen deszkák szürkült oldalait inkább lehetett valami felhőkergető óriás viharágyú bódéjának vélni, mint a kultúra temploma méltóságos palotájának. Fából volt az kívül belül. A zsölyéket fapadok helyettesítették. A páholyok szűkre szabott, nyitott ketrecek, az összes díszük a könyöklőn végigvont piros viaszosvászon párnázat, mogyorófejú két porcellángombsorral ékesítetten. A padlózat eredeti sárga futóhomok, amelyhez fogható nincs csak Delibláton.

Ebben a színházban látta Eger először Gárdonyit. Itt élvezte először A bort. Gárdonyi Borát, aminek 50-ik előadása akkorra megérlelte az asszumatot.

Gárdonyi csemetéi itt gyönyörködtek először apjuk művében. Gárdonyi édesanyja látta a dara-

bot Pesten, a 25-ik jubileumon, így az egri előadásról lemondott. Harsányi Zsolt kísért el bennünket. Zsolt Gárdonyi szeretetét azidőben komolysága és egyéb jó tulajdonságai mellett azért is élvezte, mert pár évvel korosabb lévén nálunk, ügyelt reánk. Gárdonyiról bizonytalan volt akkor még, hogy eljön-e az egri premierre. Annuska színművének javítgatásával, foltozgatásával volt elfoglalva. De meg az ünnepeltetés elől is menekült azzal a bizonytalan ígéretével, hogy még nekünk is csak annyit mondott:

— Lehet, hogy ott leszek!

Bizony jó, hogy éppen a kezdeten nem volt jelen.

A színház egyetlen, reklámokkal terhelt függönye sehogy sem igyekezett felröppenni. Felrántották félig. Tovább nem ment. Újra lebecsátották. Akkor meg félig se lehetett felvontatni. Újra le. Ekkor a színigazgató a színpadra lépett és a Gröber-reklám ő-betűjének két pontja helyén szakított kileső nyíláson odakukucskált páholyunk felé: eszi-e a méreg Gárdonyit?

Gárdonyi helye üres.

Ez megnyugvás.

A direktor fordul Eszter felé. Háttal a közönségnek. A függöny ebben a percben felszalad.

A közönség nevet.

A direktor meghajol.

Gárdonyi belép a színház zenekari deszkajátóján. És odatelepszik mögénk a háttérbe. Az előadás megindul. A közönség figyelme elől Gárdonyinak sikerült kisiklania. A páholy sötétjében már nem látták. Örült is neki. S mielőtt az első felvonást befejeznék, ugyanily ügyeskedéssel újra eltűnt. A nézőterén felzúg a felvonásvégi tapsvihár.

Gárdonyi nincs.

A siker nagy. A színház tömve. A közönség elégedetten távozik a harmadik felvonás után és ülnek le a park padjaira, hogy az előadás alatt a cipőkbe beszökött homokot kirázzák, harisnyáikat lesimogassák. Mindenki elégedett. Mi is. Harsányi Zsolt elismerően hunyorít:

— Klasszikus remekmű! Gyönyörű játék!

Ezt olyan meggyőződéssel ejtette ki, hogy azonnal elhittük.

Most, idők múltán, hogy belepillantok Gárdonyi naplójába olvasom:

„Megnéztem A bor előadását. Láttam szőke beretvált arcú cigányokat, kik muzsikálni nem tudtak. Lakkcipős parasztasszonyokat. Derékig érő hajú kebles Jancsit. Többet nem láttam, mert a II. és III. felvonást nem néztem már, de hallok, hogy a díszlet a harmadikban is az volt, ami az elsőben.“

Most értem már, hogy a függöny mért nem akart fölmenni.

A bor Bécsben.

(1903 február 21.)

Már a 75-ik előadás felé tapsviharzott A bor, mikor megkívánta az osztrák szomszéd is. A bécsi Volksteaterben játszották először. „A kritika egyhangú elragadtatással nyilatkozott a darab költői szépségeiről, — jelentették a honi lapok a főpróbáról, — és Gárdonyi a legszebb reményekkel nézhet a siker elé. A bécsiek hálásak lehetnek a Volksteaternek azért, hogy Gárdonyival megismerteti őket.“

Gárdonyi annyira bízott a sikerben, hogy el se utazott a bemutatóra. Egyik sürgöny a má-

sik után invitálta. Gárdonyi szinte maga sem akart hinni a szemeinek, mikor a főpróba kritikusai meleg szívű ünneplését olvasta „a magyar égen hirtelen fényesen felragyogott tehetségnek.”

Gárdonyi érezte, hogy A bor Bécsben nem sikerülhet. Nem csalódott érzésében. Tíz előadásig elvitte, vonszolta a darabot a direktor, mert azt vélte, úgy jár vele, mint Pesten, később majd nekilendül.

De nem.

Kinek kell az olyan Bor, amely mellett mégcsak a Durbints sógor se ejtheti ki jóízűen ö. m. a. f. Ehelyett ezt finomkodja:

— Vigye el az ördög!

A bécsi előadást el is vitte.

Fiaimnak.

Gárdonyi tolla A bor előadása izgalmai után nagyobb méretű alkotásokra nem vállalkozott. A *Láthatatlan Ember* regényének utolsó simításai várják. Hogy azonban idegeskedései testileg teljesen legyengítették, napokig az volt az érzése, hogy a halál küszöbe felé lépked.

Ebben a súlyos állapotában terelődik gondolata arra, mi lenne gyermekeivel, ha most meghalna. Fiatalon, tanácstalanul állanának. A második gimnáziumos és ötödik gimnáziumos tudás pályakezdetre is kevés. Gondoskodni... ki is gondoskodna róluk.

Édesanyjuk elhagyta őket.

Nagyanyjuk hatvanegy éves.

A szerzett vagyonkája talán elég volna a tanulmányaik bevégzésére. De iskolavégzetig is, ki ügyelne rájuk, ki igazítaná el az élet nehéz kérdéseiben.

E súlyos gondolatokban ötlik eszébe:

Ezentúl naponta följegyzek egy-egy életre való tanácsot a fiaimnak. (1901 május 4.)

Valóban, jegyezgetett is buzgón, szorgalmasan évekig. De, hogy az Isten mégis megengedte, hogy áldott kezét nagykorúságunkig is magunkon érezzük, a tanácsok írásban őrződtek, maradtak. Gárdonyi halála után *Földre néző szem* címen átadtam nyomtatásban a tanácsokat Gárdonyi szeretetével együtt a magyar ifjúságnak.

Gárdonyi Gyermekkori emlékei is (1901 november 21-től), amik Bródy Sándor *Jövendő* c. lapjában láttak napvilágot. (1903 márc. 1-től.) Egy kiszakított része az apai tanácsoknak. Leírta a gyermekkorát nekünk, hogy az ő vergődésein, szenvedésein tanuljunk emberré lenni.

Emberré!

Lelki emberré!

A magyar operett.

(1900 július 16—21.)

Gárdonyi Géza úgy álmodta meg a magyar operettet, a szövegét is megírta és beletemette a neki legkedvesebb színjátékába: a *Karácsonyi Álomba*.

1900. év tavaszán, mintha Gárdonyi színműciklus írásához fogott volna. Négy színjátékot teremtett meg gyors egymásutánban. A bor jóformán még készen sem volt: igazítások, simítások, csiszolgatások hiányoztak belőle, mikor egy kárikulai forráságú éjszakán (1900 július 16-án) megjelentek álmában a csörgősbotú, csillageresztő betlehemes gyerekek. Hogy hogyan került össze az aratásidő meg a havas karácsony, csak az tudná megfejtetni, ki az álmok délibábjainak filmjét per-

geti. Azt álmodta a betlehemesekről, hogy lenge gyolcsruhában, papirossüveggel, didergető hideg fehér éjszakában bolyongva elérkeznek a Nemzeti színház színpadának biborszínű bársonykárnitja mögé, ahol éppen az ő mesejátékát Árgirus királyfit próbálják. Gárdonyi megjed.

— Ezek a kölykök még itt megzavarják a próbát!

Elējük állt:

— Takarodjatok innen kifelé! No! Nem halljátok! Takarodjatok innét!

A betlehemes gyerekek süket füllel bámulnak reá, s ahelyett, hogy szétrebbennének, feltódulnak a színpadra. És a színészek közé vegvülve eljátszák a maguk kis egyszerű falusi játékát. A színészek segítenek nekik. A zenekar is belejátsszik a falusi nótába. És előperdül a színpadon a Karácsonyi álom.

Mikor megébred, a hajnali nap sugara tűz ágyára. Ablaka nyitva. Előtte fenyők lombátora leheli a gyantaillatot. Az ágak tőin a harmatgyémántok csillognak. A kelő nap Árgirus királyfi palotájának csillogó ragyogásával szökken szét a szoba virágos szőnyegein, a zongorán, a képeken. Szendergésében álmára gondol, az az ötlete támad:

— Milyen pompás volna ezt az álmot, ezt a karácsoni paraszttjáékot a mesék bűbájosságával megtarkítva a színpadra ölelni. Így ahogy az álom szárnyán most elem suhant. Mennyi szín, ellentét, hangulat egy ilyen színműben! Micsoda zenét lehetne ehhez komponálni. Megteremteném vele a magyar operettet!

Magyar operett!

Így szerepel a naplójában.

És ahogy megálmodta, az álomvilágból ki-

kapkodta tollával a jeleneteket. Balkarjára könyökölve kemény rajztömbre kapcsolt ívpapírosra írta. Lám milyen jó, hogy a tintája is ott áll éjjeli asztala fehér márvány lapján, mint valami varjú a fehér havon. Rézágya hullámos mezejét csakhamar szanaszét heverő telerótt papiroslapok foltozzák. Kerül belőlük a szőnyegre is. A zongora fedelére is. Később a mosdóasztalra is. Szétrakogatta a megírott leveleket, mert hol itt, hol amott tűzdelt közbe egy-egy gondolatot.

Így készül el délig az első felvonás. Nagyrésze nem is prózában, hanem mingyárt versben.

— Már delet harangoznak?!

Gárdonyi édesanyja benyit.

— Ne zavarjanak! — int a kezével Gárdonyi.

A familia ismerte már Gárdonyinak ezt az ellegyintő jelét. Ilyenkor nem szabad szólni. Aki jött, tűnjön el. Majd jelentkezik Gárdonyi magától, ha ihlete is megúnja! És folyik a teremő munka Gárdonyi tollából. Délután kettőkor végre megcsörren a villanycsengő. Kész az első felvonás. Tökéletesen.

Nosza gyors öltözködés.

Gyors ebéd.

Délutáni pihenés. Aznap már nem dolgozik semmit

Másnap estig kész a második felvonás első fele is. A középnel azonban megakad.

Megakad. De ez nem aggasztja. Nem erőlteti a munkát, hiszen az agyában a két felvonás cselekménye már be van raktározva. A harmadik felvonás meg majd jön magától. Tapasztalata szerint az erőltetett gondolkodás fáradt kovácsa az ötleteknek.

Negyedik nap újra megfogja az alkotó han-

gulatot. Teremtő képzeletének e vágyott pillanata éjszaka lebben elő. Éjfélről reggelig megírja a harmadik felvonást, és reggelizés után a második felvonás befejezését.

Három nap s a Karácsoni Álom kész!

Ez a: *kész!* micsoda megnyugvás Gárdonyinak.

Még A bort jóformán el sem fogadta a Nemzeti színház, máris itt a következő. Ha Beöthy László elfojtott ítélete nyiltra fordul, eléje terítheti majd ezt az operettet kárpótlásul az előlegért, amit Beöthy Gárdonyira erőszakolt.

A Karácsoni Álom már régen a fiókba került a kiadásra váró kéziratok csomójába, mikor Gárdonyinak eszébe ötlött:

— Valami hangulatkeltő előjáték-félét kellene bevezetőnek szerkesztenem, ami megmagyarázza, hogyan kerül a magyar paraszt Jeruzsálembe és mit keres a hortobágyi gémeskút a pálmafa árnyékában.

Ezzel az előszóval meggyűlt a baja Gárdonyinak. A színdarabjával összesen nem vesződött annyit, mint a jóval később írott prologussal. Nekifogott ő tízszer is. De képtelen volt újra belehelyezkedni színműve gondolkörébe. Teljes december hónap ráment. (1900 december 3—30.) Ekkor sem volt vele megelégedve. Június hónapban összetépte. Újat írt. (1901 jún. 15—17.) Megint nem jó. Ismét másképp forgatja a belépőt. (1901 júli 17.) Ez se tetszik. Áthúzza.

— Nem elég színszerű!

Ír még mozgalmasabbat. (Aug. 12—14.) Végre (1901 aug. 30-án) írógépen írja a neki is tetszőt.

E nagy válogatás oka, hogy közben Párisba utazott egy hónapra. A külföldi út teljesen kiza-

varhatta agyából a karácsoni magyar hangulatot. Jézus várást. Mindehhez tetéződött első boszúsága a betlehemes játékkal: Gárdonyi még A bor színrehozatala előtt szerette volna lapban közölni darabját. Gárdonyi e kedvesebb és ünnepesebb hangulatú témával a színházjáró közönségnek előre jelezni óhajtotta, hogy nemcsak paraszt témához ért. A Pesti Hírlap azonban nagy megrökönyödésére nem engedte karácsoni száma bőséges terét Gárdonyi művével lefoglaltatni. Gárdonyi emmiatt meg is neheztelt Légrádyra. A következő regényét ezért vitte át a Budapesti Hírlapékhoz.

A Karácsoni Álom operett megzenésítését Gárdonyi Lányi Géza barátjától várta. Mikor a színmű egyetlen dalát: a *Magánosfa a pusztában álldogál*-t Dankó felrakta a zenélő öt vonalra, Gárdonyi megígérte Lányinak, hogy neki is ad majd szöveget, csak ne békétlenkedjen.

Ime az alkalom.

Gárdonyi maga olvasta fel Lányinak az operettet. (1900 július 21.)

A felolvasást Gárdonyi meglepetésnek szánta. Valami váratlan kellemes meglepetésnek Lányi számára.

Hát az is lett: meglepetés.

Lányi a végszónál fanyaran mosolygott:

— Ez nem operett! De mégcsak nem is színmű!

— Hát mi a pokol?

— Verses legenda!

Gárdonyi elmeredt szemmel bámult a levegőbe. Akaratlan könny ugrott ki szemén csodálkozásában.

Mikor Lányi elment, az operett szót dühösen áthúzogatta. Törölte.

— Hát ha nem operett, akkor betlehemes játék.

— — — — —

A Karácsoni Álom előadásával még több baj volt, mint A boréval. Beöthy utóda Keglevich direktor félt a vallásos érzékenységek érintésétől. Baál isten imádása, Mária, Szent József színpadi szerepeltetése és más templomos érzések színjátékká formálását Keglevich nem érezte rendjénvalónak. Tartott tőle, hogy sértő lesz a katolikusokra. A Karácsoni Álom elkerült Mailáth püspök asztalára. A püspök örömszívvvel üdvözölte az új darabot és a siker után meleg kézszorítással a szerzőt.

Hogy a siker magasabb emeletére a Karácsoni Álomnak feljutnia nem sikerült, oka: szezon-darab.

Karácsony!

Ki jár karácsonfa vásárlások idején színházba?

Dankó Pista — Lányi Géza.

Szeged óta nem került szóba Dankó Pista, pedig Gárdonyinak épp annyira a szívéhez nőtt, mint Pósa. Csak Dankót esténként elfoglalta a „művészet“. A kiállításkor Ósbudába aratta a dicsőséget, utána meg a Wekerle-kávéházban, amiből látható, hogy ő is éppúgy otthagytta Szegedet, a halászlé várost, mint a többi csillag, kik Mikszáth, Pósa ragyogása idején annyian rajzottak már a tiszaparti Párisban, hogy szinte alig fértek föl a város egére.

Dankó utána lépett Pósának-Gárdonyinak azért is, mert neki szöveg kellett. Szöveg nélkül nem volt cigány Dankó. Dankó szövegehsége be-

tömheterlen volt. E telhetetlensége miatt meg is neheztelt Gárdonyi egyszer Dankóra, de szerencsére csak a naplójába boszankodta bele ezt a neheztelést:

„Délután nálam volt Dankó a feleségével. Megint nóta kellett neki. Meg is írtam. Ha ez nem kellett volna, meg se látogatott volna. Ilyenek az emberek.“ (1896 aug. 31.)

De szedte vedte sátorfáját Dankó azért is Szegedről, mert neki nemcsak nóta kellett, hanem még más is: zenekritikus és korrektor. Olyan, aki a magyar dal varázsait érzi. A magyaros dallamot érti. Ilyen ember Gárdonyin kívül Dankó szerint más e földkerekségen nincs! Nem is adott ki Dankó Pista egyetlen nótát sem addig, míg Gárdonyi nem mondta rá:

— Pista! Ez gyönyörű! Kiadhatod!

Az egri Gárdonyi-múzeumban 59 Dankó-nóta eredeti kézírata tanuskodik, ki volt Gárdonyi Dankónak. Miket, hogyan javítgatott Dankónak ötvonalra aggatott póklábain Gárdonyi s mennyi vita, levélváltás térült-fordult közöttük, míg megállapodtak, melyik vonalra akasztják a hangjegyet, arra meg igazoló Gárdonyi Dankó jókötegnyi levelezése.

Gárdonyi zenekedvelő társaságában Budapeszten még egy új tag jelentkezett: Lányi Géza, cimbalmos. Dankó cigány írigységgel lesett mindig Lányira. Írigyelte tőle Gárdonyi barátságát. Lányi meg cimbalmos írigységgel lesett Dankóra. Írigyelte tőle Gárdonyi barátságát. A két muzsikusz féltékenysége mulattatta Gárdonyit. A düh Lányiban drót idegeken táncolt. Dankóban meg gyenge húrokon. És először kiobbant az Új Idők pályázatán (1895 júniusában), amikor 300 magyar nóta közül Dankó Pista *Zúg a szélvész, háborog a Ba-*

laton dalának ítélte a 200 forintos babért a Herceg—Pósa—Gárdonyi hármabíróság. Ebbe az ítéletbe a drótidegek belepattogtak. Lányi sápadtan járt hónapokon keresztül. Gárdonyit az utcán levegőnek nézte, mígnem Gárdonyi a Magyar Hírlapba cikket eresztett: Dankó Pista hegedűjének nincs párja e földön, de Lányi Géza cimbalmának se. Mindkettő király a maga birodalmában.

Tetszett a cikk Lányinak. De ekkor meg Dankó savanyodott tőle, hogy őt Gárdonyi Lányival egy szintbe tolja. De azért nem mert róla szólni Gárdonyinak. Magába fojtotta a prűszkölését.

Gárdonyi leolvasta a cigány észjárást Dankó arca színe feketéjének sárgababorulásáról. Mikor legközelebb Dankó szövegért kilincsel, fanyar mosolygással átnyujtotta neki Gárdonyi a szöveget:

*Hét országban nincsen olyan cimbalmos
Mint a híres Lányi Géza cimbalmos . . .*

Dankó nem mert ellenkezni. Megírta a zenét. De ez a zeneszerzés se múlhatott el vita nélkül. Dankó Pista még a tüdejefoltoztató olaszországi útjában sem állhatta, hogy ne magyarázkodjon s ezzel ne húzza-halassza a Lányi-nóta megjelenését. Ime:

Kedves Gézám!

A kedvedért megteszek mindent. De azt mondom neked, hogy mind a ketten nagyot vétkezünk a magyar nemzet ellen, ha azt a cimbalmos-nótát úgy nem hagyjuk, mint ahogy először megszületett, azután Lányit is megfosztjuk attól a gyönyörtől, hogy a róla szóló nótát széltében-hosszá-

ban énekeljék. A nóta, ahogy te kireparáltad, soha se fog elterjedni, mert annak igazán a magas mennyországba jár a vége s egy rezerva torok is kellene hozzá, hogy ha az egyik megreped, hát kéznél legyen a másik. Ellenben, ha úgy, mint én azt először megkomponáltam el nem terjed, hát ünnepélyesen kijelentem, hogy a földhöz vágom dalköltői tollamat és soh'se veszem a kezembe. Azért az Istenre kérlek, akinek a magyar nótára gondja van, hagyjuk úgy, mind a nótát, mind a verset, ahogy azt először az Isten megadta.

— — — — —

Annak a sok pénznek, amit írtál, hogy a hangversenyből kapok, már abból a hangversenyből, ami elmaradt s amit megjósoltam neked: mondom, annak a sok pénznek egy zsákot vettem és abba fogom tartani.

San Remo, 1899.

Ölel igaz barátod

Pista.

Munkácsy hazatérése.

(1900 május 1.)

Egyszerű asztalosinasként indult neki az életnek. Elvándorolt a magyar földről idegenbe. És visszatért a magyar földre feketefátyolos, babérkoszorús kereszttel:

Itt nyugszik

Munkácsy Mihály

Élt 56 évet

meghalt

1900 május 1-én.

A küzdés és a szenvedés kiosztotta neki az úttörők dicsőségét, nemzete könnyezését s elvezette őt e földön a halhatatlanságba.

A műcsarnok oszlopai között mennyezetig érő hatalmas ravatal. A koporsó állványa lent kezdődik az alsó lépcsőnél és távolacskán nézve formájával belevonalzik az épület homlokába.

A művészet gyásza megrendítő e külsőségekben is.

De megrendítő abban is, hogy a koporsó gyászpiramisa előtt nemcsak a nemzet áll, hanem nemzetek, a világ.

Gárdonyi Géza szíven is végighasít a fájdalom, amint látja a világnagyság testének gyönyörű leomlását. Látja benne a visszatért vándort. A jóbarátot. S döbbenetében arra gondol:

— Mi szebb? Itt ez az égbenyúló óriás ravatal, vagy az endichi szanatórium egyszerű halottas ágya, hol Munkácsy hosszúszakálás feje fölött nem a gyászlepelből kibontakozó fehérvászon kereszt leng, hanem a halott művész képe: Krisztus Pilátus előtt van odaakasztva.

Mi szebb?

Hit szimboluma? Vagy a művészet szimboluma?

Hiszen Munkácsy meredt csontkezébe endichi ágyán is szorongatta a kis fakeresztet. Mért ne lehetett volna a hitből annyit áldozni a művészetnek, hogy a Műcsarnokban is a mester képe függjön feje fölött, mikor a képen is ott állott fehérköntösben Krisztus, a szenvedők vígasztalója.

De ott állott a világhatalom is: a Róma helytartója. Gyülelész nép. Fegyveres katonák. Lándzsás, pajzsos, sisakos római katonák tömege.

És ezzel szemben Munkácsy.

Nem volt-e ő is egy világhatalom az ecsetjé-

vel! Az alkotásaival! Ez a tömeg, mely most gyászmenetként megmozdul a Múcsarnok előtt és kísérik, az ő alattvalói. Nagyságával ragadta magához szívüket. Tizenhét szekér virág koszorúba fonva. Ki hozta ezt? Ha nem egy nemzet szíve fájdalma a koporsó körül és mögötte középkori csuklyába öltözött gyászruhás alakok fáklyákkal. Festők fáklyákkal. A nők a művészet tanulóiskolájából egyforma gyászruhában, fátyolosan. Emberek sikoltozva sírnak. A férfiak szeméből könny csorog. A zene szól. Trombitás, dobos, cintányéros zene. Mindenki sír. Csak Gárdonyi áll ott mereven, szeretne haladni előre, szembe a tömeggel, hogy utóljára megölelje barátját.

Amint felpillant a ravatalra, eszébe villan:

— Itt királyt temetnek, nagy királyt. A Duna-Tisza folyó bölcsőjéből a Tisza-Duna koporsójába.

A Láthatatlan ember első szikrája.

Igy mondja el Gárdonyi:

A kilencvenes évek elején körkép-eszméssel foglalkoztam.

Egy este arra gondoltam, hogy Atilla temetését kellene megfesteni.

Milyen lehetett Atilla temetése?

Sík, nyárfás vidék, piros napnyugta. A harmas érckoporsót száz pár ökör vonja. Elől nagysüvegű táltosok, fegyveres vitézek, fáklyás szolgák, Atilla gyászba vont lova és síró feleségei. A háttérben sok nép és az alkonyati tűzfénnyel elöntött Tisza.

Fel is vázoltam ezt a képet.

De már másnap nem tetszett. Arra gondoltam, hogy a hun nép lovas nép volt. A száz pár

ökör akármilyen tetszetős is a szemnek, valótlanság.

Emmiatt félre is tettem a képet.

De időnkint meg-megjelent a temetés elképzelése. Az a nagy temetés, amelynél egy egész nemzet kísért a halottat.

Aztán elfelejtettem. Munkácsy Mihály temetése vetette elém újra! Megrendítőn hatott rám óriási mozgalmának és képes szépségének az ereje. Már akkor megírtam az Egri Csillagokat. Szinte magát kínálta a kép, hogy feldolgozzam. A vázlatkönyv is újra a kezembe került. Éreztem, nem várhatok tovább. Ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenem a gyönyörű témát.

Dehát hogyan?

Nézzük, mit mond a temetésről a történelem. Elolvastam Thierryt, Fesslert, Priscos rhétort. S Atila kiemelkedett előttem a mult ködéből, alakja óriássá nőtt.

Priscos különösen megragadott.

Szinte önként kínálkozott az a gondolat, hogy egyik szolgáját teszem meg ablaküvegül s azon át mutatom meg a hun kornak mozgalmait.

Hogy a rabszolga alkalmas médium legyen, teremtenem kellett melléje egy hun leányt, aki odaköti a hun földre.

1900 őszén bele is kezdtem, de az első próba nem sikerült. A leány és a szolga találkozásán kezdtem, s láttam, hogy az nagy kerülő.

Nem tetszett.

Félretettem.

Az év utolsó napján vettem elő ismét.

Összetéptem.

Kezdtam a fiún, mintha a maga élete rajzát írná.

A regény címét sokáig nem találtam meg.
Első címe volt:

Napenyészet.

Ezt üresnek láttam.

A második:

Szerellem rabszolgái.

Ezt meg Jókaiasnak éreztem. Ezt is törültem. Legyen *Láthatatlan Ember*, a leányra vonatkozásul.

Ez aztán meg is maradt.

A Láthatatlan Ember.

(1900 okt. 18. — 1901 június 6.)

Párisban jártában a catalaunumi mezőkön is végigtekintett.

Mi vitte oda?

A világkiállítás látnivalója?

— Nem.

Történelmi téma, mely fűtötte gondolatait egy évtizede s Munkácsy ravatala, mely újra meg-láttatta vele Atilla alakját. A népvándorlás kora történelmi adatainak ismeretével kereste fel a mult leghatalmasabb csatájának színterét, honnan ihletet hozva tért meg az egri íróasztalához.

1900 október 18-án kezdi meg a *Szerellem rabszolgáit*. (Az első címe a *Láthatatlan embernek* a napló szerint: *A hun leány*. Második címe a: *Napenyészet*. És a harmadik a: *Szerellem rabszolgái*.) De mintha varázserő fogná le tollát, nem jut írás-hoz a sok látogató miatt.

Máig sem értem, hogy nem tudott bezárkózni előlük. Gyerekfejjel akkor észre sem vettem azokat a nap-nap mellett felbukkanó jóbarátokat, akik kétségkívül szeretettel és nagyrabecsü-

léssel rajongtak Gárdonyiért. Ma azonban megbotránkozok azon, hogy október 18-tól december 27-ig Gárdonyi folyton panaszkodik:

Tollamat ma sem márthattam tintába. Még ma se... X. Y. jött délután s ittmaradt éjfélig, a vidéki emberek otthonérzésével.

Hát nem voltak ezek a látogatók annyira jópajtásai, hogy ne bírták volna el az őszinte szót, tekintve a női látogatóktól, akik „íróbámulni“ berontottak, mert előzetes bejelentéssel úgysem fogadta volna őket Gárdonyi.

De e látogatásokon kívül más is kihúzkodta keze alól a papirost.

1901 január elején tíz napig dolgozhatott egyfolytában, mikor a rendőrségre idézik „a kutyája szájkosara tárgyában“. És éppen délelőttre, amikor legtermékenyebbek a percei. Ez volt az első és utolsó, hogy a hatóságok ilyen apróságok miatt zaklatták, merthogy Gárdonyi a polgármester és rendőrkapitány előtt kemény szavakkal békétlenkedett miatta. Egerben mindig udvarias figyelemmel viselkedett vele a város s ahogy később kiderült, egy újonnan odakerült hivatalnok hanyagsága rontotta el Gárdonyi délelőttjét.

Az idézést elkövető négy gimnázium osztályos hivatalnok-liliputival különben Gárdonyinak érdekes párbeszéde akadt, amit aztán Gárdonyi családja sokszor gúnyolódva emlegetett a kedélyes együttlét idején:

— Neve? — kérdezte a hivatalnokocska.

— Gárdonyi Géza.

— Foglalkozása?

Gárdonyi csodálkozott, de azért megmondta. Gondolta: a hivatalos előírás talán így követeli, hogy meg kell kérdezni:

— Író.

— Író? — förmed föl a kis pennarágó, cigarettával a szájában. — Író. Az nem foglalkozás. Abból nem lehet megélni.

— Csak bízza rám barátom.

De az írnok mégis csak rápercegtette a papirosra: magánzó.

Közben valaki az ablakon át meglátta Gárdonyit. A rendőrkapitány ijedten rohant hozzá.

— Mit keres ön nálunk kedves mester, tán valami baj van?

— Nincs. Köszönöm. Idézőt kaptam.

A rendőrkapitány szeme rámeredt az írnokra.

Az írnok szájából kihullt a cigaretta. Úgy ült ott, olyan fehéren, mintha márványból faragták volna.

Gárdonyi elővette a szivartárcáját. Tele volt jóféle szivarokkal. Megkínálta a kapitányt. És utána az ájult írnokot is, akit, hogy végleg felocsúdjon, még aznap ledugták a pincébe, az irattárhoz.

A kellemetlen idézés Gárdonyit annyira kiugrasztotta a regényírás menetéből, hogy napokon át csak adatokat keres az Atilla táborába se-reglett népfajokról.

Ez a népfajtanulmányozás bizonyára nem csupán néhány napos teljesítmény, hiszen Gárdonyi már akkor tíz éve forgatta agyában az Atilla-regényt. E három napon inkább összefoglalást, csoportosítást végzett. Kemény kartonlapokra egymás alá sorakoztatva fölírkálta Atilla meghódolt népeinek neveit, harci öltözetüket, támadó és védekező harcmodorukat. A fontosabbakat le is rajzolta és festékekkel vagy színes krétával kiszínezte s dolgozás közben az íróasztalán maga elé helyezte, nehogy megtévedjen a leírá-

suknál. A Láthatatlan ember seregszemléjének ez a vázlata Gárdonyi hagyatékában ma is megtalálható. Az eredeti regénykézirat azonban hiányzik: legfeljebb itt-ott egy-két lapja kerülközik elő. Hogypedig ez a kézirat nincs meg teljes épségben, az a magyarázata, hogy takarékosági okokból, a tisztán maradt papiroshátlapok újra használódtak. Egy bizonyos, hogy a nyomdában nem maradhatott egy lap sem, mert a szerző szigorúan visszakövetelte minden sorát. Kézirataival nem engedte, hogy kalmárkodjanak.

1901 február 9-én Atilla serege még mindig összeállítatlan. „Megakasztott a munkában az a gondolat, hogy a történetírók hibásan fogták fel Jordanus azon állítását, hogy Atilla Catalaunumnál csatát veszített.” Ez a hiba Gárdonyinak sok álmatlan éjszakájába került.

Félt attól, hogy talán ő téved.

A nyilvánosság elé tárja vívódásait.

Ha nincs igaza, majd felszisszennek a tudósok és lerángatják a véleményét. Lehet, hogy oly forrásokra hivatkoznak, amit Gárdonyi nem ismer.

Kikapartatom velük a hamuban sült krumplit.

Nyomban összeállítja értekezését a Budapesti Hírlapnak:

Ki vesztette el a Catalaunumi csatát?

Ez a kérdés most, a csapat elrendezésénél is fontosabb. A csata lefolyásának ismerete előrelőbb, mert a csapatok felsorakoztatása és hadbaindítása aszerint igazodik.

Míg a kérdés tisztázódik, a hunok seregének tanulmányozásáról a római seregre tér át. A római vezérek és vezérletükben levő seregek csoportosításán kívül különösen fontos ránézve a szokásos seregmozdulatok és a csapatok irányítá-

sának vezérlőszavai. A római execirreglama, amit Gárdonyi keresztülböngészett Celliánusnak, a jeles római írónak Hadrianus császár megbízásából írt *Claudii heliani tactica* c. műve. A hagyatékban megtaláltam azt a papirostáblát, melyre fölül ez volt írva:

Régi római vezényszavak.

Így kezdődik az írás: *Dista*: sorakozz! *Age ad arma* vagy *adsiste ad arma*: fegyverbe! Érdekes ez a vezényszavuk: *Juga*: rajvonal. (Csatárlánc. Hát már a régi rómaiak is ismerték a rajvonalat!) *Procede*: indulj! *Iter consiste*: csapat állj! és máseffélék.

Február 13-án végre megindul a szörnyűséges catalaunumi csata. Újjáéled Gárdonyi tollából, mint boszorkányos mesék szerint minden évfordulón éjfélkor.

A regénynek erre a részére többszörösen vissza-visszafordul a szerző. Az Egri Csillagoknál megérezte, hogy az ütközetek részletes és hű leírása mennyire emeli a regény történelmi jelentőségét és az érdekességet. Ugyanígy volt a Láthatatlan embernél is. A csata első fogalmazványának majdnem minden szava átalakítódott. Átalakítódott még azután is, mikor nyomtatásban megjelent. Ahány kiadását vizsgáljuk a könyvnek, mindannyiszor lelünk bőséges eltérést a cselekményben és a leírásoknál egyaránt. Legutolsó gondolata a szerzőnek az volt, hogy Zétát a hadakozó lovak közé nem ejteti oly egyszerűen, mint ahogy a regény ötödik kiadásában olvasható, hanem kissé hősiebb formában. Éspedig úgy, hogy mikor a lovak rohamban összetömődnek, Zéta fájdalmában mindkét lábát kihúzza a kengyelből, föláll a nyeregbe s bárdjával hatalmas ütést kanyarint egy-

sisakos rómaina. A római feje végiggurul a lovak hátán, Zéta pedig a lendülettől egyensúlyt veszítve, zuhan a lóva elé, minden kapaszkodása ellenére.

Gárdonyi gyermekkora óta nem ült lóháton. De amúgy sem ismerhette a rohamozó ló mozgását, szokásait. E tekintetben kitűnő oktatóra akadt Gárdonyi a kommunizmus idején Egerbe menekült gróf barátjában, híres lovas huszártisztben. A gróf, mint kiválóan képzett katona, a rómaiak és a hunok hadiszokásairól éjszakákon át tanította Gárdonyit. A gróf se tudott aludni éjszaka. Gárdonyi se. Ha Gárdonyi felülvilágosításos üvegmenyezeten kiütközött a lámpafény, jel volt arra: ébren vagyok. Dolgozom. A szomszédban lakó gróf ilyenkor aztán összeszedőlőzködött és vándorolt át Gárdonyihoz. Kapukulcsot se kért Gárdonyitól, egyszerűen átugrott a vaskerítésen, csakhogy a mester szolgálatára állhasson. Ha nem ismerném neve iránt való túlságos érzékenységet, ideírnám. Gárdonyi oly sok hálaa lehet irányában kötelezve, hogy megérdemelné értékes személye és kiváló tudományos egyénisége a nyilvánosságot.

Gárdonyi regényalakjai a Láthatatlan emberben is élő valóságok. A regényhős Zéta: Gárdonyi Géza önmaga. (Ki ne ismerné Konstantinápolyban Zétát?) Emőke: Gárdonyinak devecseri ismerőse, Kellner földbirtokos leánya. Dsidsia meg a verseiben sokat megénekelt Vilma. Atilla, amikor a hatalmas uralkodót játssza: Munkácsy Mihály, mikor a családapát és kedélyes víg fejedelmet, akkor: Feszty Árpád.

A regény nyolc hónapig készült dátum szerint. Valójában négy hónapig se, mert közben A

bor próbái és izgalmai kiszárították Gárdonyi kalamárisát.

A regény a Budapesti Hírlapban jelent meg 1901 június 27-től kezdődőleg, naponta. (Terjedelme 625 kézirati lap.)

Ha Gárdonyi Gézát családi körben kivallatták, miként értékeli a regényét, így nyilatkozott:

— Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az Egri Csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem.

Gárdonyi, — aki sohasem olvashatta önmagát, — azt hiszem, nem tévedett a megkülönböztetésben.

Göre Gábor kosztján.

— Én többé aligha vállalkozok ilyen alapon való regénycsinálásra. Gazdag embernek való mulatság az ilyen! Aztánhát ki az ördög keres manapság a regényben igazságot! — kesereg Gárdonyi a naplójában az Egri Csillagok befejezésekor. A rengeteg forrástanulmány, konstantinápolyi utazása vagyont öröl semmivé. A drága könyvrégiségeket erszénye szűkítésével rakja könyvtárába, mert a magyar nemzet múzeumából Gárdonyi Gézának nem lehet könyvet kölcsönbe szereznie. (1899 szept. 30.) Bizony mire az Egri Csillagok végső soraihoz ér, pénztárcájának utolsó koronái érik meg az egri dicsőséget.

Szinte humorosan hat naplóbejegyzése:

1899 október 16. Nincs pénzem. Írnom kell tárcát.

1899 október 17. Írtam. *Minek a pénz?* — a Pesti Hírlap naptárába.

Ki volt mégis az a pelikán, aki Gárdonyit táplálta?

Az irodalomtörténetírók kedvéért elárulom. a sokat ócsárolt, hamis irodalmi értéknek ítélt „kapós áru”: Göre Gábor bíró uram könyvei.

Gárdonyi regénymunkája mellett minden héten egy Göre levelet termelt a Kakas Mártonnak s minden héten egy Nagyapót vagy Mindenttudó Gergelyt az Én Ujságomnak. (Mindenttudó bácsi éppen azért keresztelődött Gergelynek, mert az Egri Csillagokkal egyszerre írta s óvakodott tőle, hogy más névhez szoktassa a tollát, nehogy a regényében elvétse.) Göre Gábor és Nagyapó együtt tartották el Gárdonyit. Talán ha e két örökké kiaknázhatatlan alakja nincs, sohasem jelennek meg az égbolton az Egri Csillagok.

Különösen Lepénd község szállította pontosan az adót. A kiállítás évében megjelent Göre Gábor bíró úr könyve, utána a *Durbints sógor* (1898 júl. 27.), *Pesti úr* (1899 aug. 8.) átlag három havonként váltakozva láttak új köntöst s ez bőségesen elég volt Gárdonyinak háza szükséglete fedezésére.

Kérdezte is egyszer Bródy Sándor íróbarátja:

— Hogyan lehet az, hogy ön ennyi utánjárást és költséget áldozhat egy regényre.

— Nagyon egyszerűen, — felelte Gárdonyi. Ebédre meghívatom magam Göre Gáborhoz, vacsorára meg Nagyapóékhoz vagy Mindenttudó Gergelyékhez.

— No és a reggeli?

— Van a kútban víz elég és tea a hársfámon.

— És a cukor?

— Fölösleges! — legyintett Gárdonyi. —

A teát a magamfajta ember úgy issza, hogy közben mosolyog. Mindenki azt hiszi több a cukor benne a kelletténél.

Mikor Gárdonyi fogadalma ellenére a Látha-

tatlan ember írásához fogott, nem kellett a teájához mosolyognia. A bor és az újabb Görék, Nagypóval és Mindenttudó Gergelyvel együtt gondoskodtak Gárdonyi asztala terítéséről és tálalásáról.

1902-ik év.

Úgy kezdődött, hogy Gárdonyi halálos betegen fekszik az ágyán. Értőmődése van. Az értőmődés fölhatolt a lábából majdnem a szívéig. Az elhibázott orvosi kezelés meleg vízzel gyógyította. Gárdonyi érezte, hogy ellenkezőleg kell. Érezte és olvasta. Kneipp páter megmentette.

Gárdonyi megírta a végrendeletét is, annyira elkészült a koporsóra (1902 febr. 23.) Ebben a halállal vívódásában érte a hír a Kisfaludy Társaság tagválasztásáról. (1902 febr. 6.)

Betegségében türelmes megadással, szótlantul feküdt naphosszat. Az elmúlást nyugodtan várta. Ugyanazzal a nyugodtsággal, mint húsz évvel később. Fájdalmai éleskéseként nyilaltak belé. Komoly munkára ily állapotban nem gondolhatott. Mindössze egyszer próbálkozott alkotó munkára: ceruzával elkészítette a *Megismételt Idill* c. novellájának színművé vázolását.

A *Megismételt Idill* következett volna a *Karácsoni Álom* után, az *Annuska* helyett. „Próbálkoztam vele, de nem ment. A lábam majd öt kilóval nehezebb, mint kellene. (1902 január 16.) Ezekben a napokban olvassa a lapokból (január 19) Bródy Sándor *Dadájának* sikerét. Örül neki. Sajnálja, hogy nem lehetett ott Bródy dicsőségénél.

Betegségéből épülésénél oly kedvesen érdekes a napló. Minthacsak Zéta életre vergődését olvasnám a Láthatatlan emberből a Petykó nélkül.

. Első átlépése a küszöbnek.

. . . Ma már fönn voltam a verandán. (A másik épületben: a család lakosztályában. Ebédlőként használtuk. Télen tele volt virágokkal.)

. . . Ma ismét a verandán.

. . . Délután felhúztam a cipőmet. Ez is boldogság, hogy az ember felhúzza a cipőjét.

Kisfaludy Társaság.

(1902 febr. 6.)

Az ötvenedik tagsági hely megüresedett a Kisfaludy Társaságban. Egyesek Gárdonyi Gézárt szemelték ki erre a helyre. Akarata ellenére. Megkérdezése nélkül. És szembeállították vele Fiók Károlyt, a szanszkrit költészet remekeinek fordítóját, Kalidasa Szakuntálájának magyarra ültetőjét.

Gárdonyi Géza sikere a magyar közönség előtt nem volt kétséges. A bor, Karácsoni álom, Egri Csillagok után a Kisfaludy társaság választásától lehetett-e mást várni, mint Gárdonyi megbecsülését.

Ha Fiók Károlyt akadémiai tagnak jelölik Gárdonyival szemben, itt még talán lehetnek eltérő vélemények, de abban, hogy az ország első szépirodalmi társasága, Gárdonyit félreállítsa Fiókkal szemben, ebben a Kisfaludy társaság sem érezhette maga mögött az ország helyeslését.

És megtörtént a szégyen: Gárdonyi Fiók Károlylyal szemben megbukott.

Ma talán kevesen tudják, ki volt Fiók Károly. Talán hihetem, hogy kevesebben, mint azt, ki volt Gárdonyi Géza. Fiók Károly beválasztását tarthatta erkölcsi kötelességének a Kisfaludy tár-

saság, de fölösleges volt az amúgy is visszavonultan élő és soha kitüntetések után nem futó Gárdonyi nevének szembeállításával Fiók Károly érdemeit méltatni. Gárdonyi többet tett a magyar nyelvnek és irodalomnak munkásságával már akkor, semhogy megérdemelte volna, hogy őt Fiók Károly nagygyá avatásához lépcsőnek szánják.

Beöthy Zsolt elnökölt. Huszonnégyszoros tag gyűlt be a szavazáshoz. Gárdonyi naplója szerint ellene szavaztak: Ágai Adolf, Bayer József, Gyulai Pál, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Jakab Ödön, Kozma Andor, Somló Sándor, Szász Károly, Szilády Áron, Vargha Gyula.

A bukás oka: Gárdonyi barátai és hívei nem birták elképzelni, hogy Gárdonyi megbukhasson.

Ime. A Kisfaludy társaság megkímélte őket az elképzeléstől.

A Budapesti Hírlap hosszú körmondatban igyekszik a közvéleménynek becsöpögtetni a csilapítót, a sorok mögött finoman megjegyezve:

„Ebben a győzelemben azok találkoztak, akik maguk is többnyire meddők lévén, — kiváló figyelmet és szimpátiát tanúsítanak a szorgalom, a türelem, a műgond és más ilyen verejtékező erény iránt, — de melegség nélkül, fogékonyság nélkül, szeretet nélkül, hódolat nélkül állanak az előtt, ami friss és eredeti, — amiben szorgalom kapcsolódik az alkotóerő gazdagságával, — amiben nemcsak a műgond csiszoltsága, hanem a poétai lélek szépsége is a génusz fényével ragyog.”

Az az érzésem, hogy a választás után Fiók Károly hívei csodálkoztak legjobban Fiók Károlyon.

Gárdonyi az országos derűről annyit jegyez a naplójába:

A Kisfaludy társaság ma választás alá fogott, igazán furcsa ami történt.”

Egy évre rá Gárdonyit újból jelölték. Most már egyedül. Huszonhatan gyűltek össze a választó írófejedelmek. A huszonhat közül ismét hatan ellene szavaztak.

És ekkor újabb furcsaság történt.

Gárdonyi nem fogadta el a tagságot.

Beöthy Zsolt személyesen utazott Egerbe, hogy kérlelje Gárdonyit:

— Ne tegye meg ezt a szégyent a társasággal.

Vígasztalódások.

A Kisfaludy kudarc hírére Gárdonyit a levelek rengetegével árasztották el olvasói, akik nem ismerték Gárdonyi lelke érzéketlenségét e külsőségekkel szemben. A levelek egyrésze ma is meglehető. Gárdonyi nem rakta el, csak azokat, amik gondolatuk miatt érdekesek, vagy írójára nézve jellemzők. E levelek közül kikerestem kettőt, a két jóbarátét. Ime:

Kedves Gézám!

Mindjárt a Kisfaludy Társaság választása után kellett volna megírnom ezt a pár sort hozzád, de akortájt meg azóta is fenekestül fel volt fordulva a házunk. Szegény jó feleségem igen nagy beteg volt, sőt az még ma is. Én magam is kornyadoztam, de ez csak kisebb baj volt a ház nál. Félek, hogy nagyon komoly tüdőbaja van, bár némileg csitítgat az a tudat, hogy se az ő, se az én családomban ilyen bajra példa nem volt eddig. Tán a jó Isten most is megment bennünket a katasztrófától. Mert súlyos lenne érezem — az ő elvesztése.

A tagválasztás híre engem is bosszantott inkább, mint elkeserített. Eleddig rendes dolog volt ott az ilyesmi. Most két nappal a választás előtt azt írta Vargha Gy. nekem, hogy feltétlen biztos Gárdonyi, Fiókra hatan heten szavazunk. De azért fölmentem volna mégis, ha nincs a jelzett nyomorúságom. A te lelked ösmervén, tudom, nem sokat adsz az egészre, de engem mondom napokig bántott ez a hamis ítélet. Szívem szerint már az ajánlóid közt is ott kellett volna lennem, de éppen némileg az új ember köteles tartózkodása s még jobban az én gondolkozásom az efféle irodalmi társaságok felől akadályozott. Üsse meg a mennykő az összes irodalmi ilyes fórumokat. Vagy van tehetségünk, vagy nincs. Ha van: mit nekem az összes társaságok? S ha nincs: mit ér megint az ő emelésük? Uti figura doces. S én tudom, hogy te is így gondolkozol.

Igen jót tennél velem Géza, ha mostanában meglátogatnál. Ha szíved szerint akarod: van egypár napod nekem arra.

Írd meg, mikor jössz, hogy épp akkor el ne menjek — ha egy napra is, (mert többre most úgy se megyek) valahova.

Minden te szeretteiddel együtt üdvözlünk és ölelünk szeretettel

Temesvár, 1902. febr. 20.

Barátod

Szabolcska Mihály.

*

Látja, szeretett jó Uram!...

Így jár a Petőfi Sándor után való első nagy magyar tehetség — talán emlékszik rá, hogy én ezt nem most mondom elsőben, hanem hirdettem

már évekkel a nagy sikerek előtt is. — Így jár, ha a Kisfaludy-elegybelegy közé keveredik!

A hibás különben nem az elegybelegy, hanem — kegyed

Vagy kiket hisz kegyed illetékes bírának amaz emberek közül? Nem tudom, ott volt-e a szavazók között Mikszáth, Sipulusz, no meg Herczeg is. Ezek competens urak. Eminentissime Sipulusz, akit én gyönyörű, nagy magyar talentumnak vélek, százszor különbnek az üzlet dolgában ezerszer erősebb bátyjánál. Hogy ez a három úr miként ítéli meg kegyedet, érdekes és meritorius dolog. De a többi?... Ugyan, kíváncsi volt rá kegyed?

Denique, kegyed elhasalt; mert nem tud szanszkritül. Elvégre Fiók Károly se tud; de az mindegy. Okos és becsületes embereknek, — gondolom, — azt kellett volna megfontolniok: ki végzett igazi munkát a magyar kultúrában; kegyed-e vagy a megválasztott, akihez képest Radó Antalok is góliátok.

Tu l'as voulu Georges Dandin! — Kegyed alája vetette magát olyan bírák ítéletének, akiknek iszonyatos fölségét kell, hogy a priori megalázónak tartsa. S ezt fájlalom én. — A szelíd, erejében is rettenetesen izmos magyar, odatartotta a hátát, hogy végigszánkázzanak rajta ezek a törpék. S végig is szánkáztak rajta, az impotentia diadalmas röhögésével

Látja, édes jó uram!... Kellott ez kegyednek?

Gárdonyi Gézának, szerintem, csak az lehet az ambíciója, hogy Gárdonyi-Társaságot építsen s beleválassza maga azokat, akiket érdemeseknek ítél. — De hogy őt válasszák valahova s egy Fiók

Károllyal álljon ki tülekedni, aztán meg el is buk-jék... Hát kellett az?...

Ablakom alatt a tenger ordít e pillanatban. Semmi sem tud úgy ordítani a világon. S mégis azt akarom, hogy jobban harsogjon a kiabálásom.

— Kár, kár volt ezt a méltatlanságot engedni, túrni, sőt előidézni!

Monte-Carlo, 1902 II. 8.

Tisztelője és szerető szolgája

Tóth Béla.

Élettörténet-e a Hatalmas Harmadik?

(1902 május 27—június 24.)

Ez a regénye Gárdonyinak, napló a Boldogtalanság szigetéről. Napló, melyből a szerző kiceruzázta az időt és színes tintával húzogatta alá az érzelmes részeket. A nyomdász pedig, mintha csak az alávonogatott mondatokat szedte volna ki kopogós gépén.

A regény megírása után a szerző azt mon-dotta:

— Csak azt sajnálom, hogy ami e történet-ből valóság, én is nem úgy olvastam.

Első regénye volt, mely francia nyelven meg-jelenve, nevét külföldön is elismeréssel meghor-doza.

A Hatalmas Harmadik megjelenése után né-hány hónap múlva, Gárdonyi már sajnálta, hogy írta. Megbánta, hogy a családi titkok ajtaján rést nyitott a kíváncsiaknak. Fantáziája csapongásai-val ugyan itt-ott megtévesztő színes falakat tolo-gatott a kíváncsiskodók elé, de bizony azok mégis ráismertek az igazságra: észrevették, hogy a re-

gény, ha nem is a teljes valóság, de sok benne a megtörtént történet. A regény egy átélt családi tragédia folytatása. De az olvasó érzi a regényben, hogy a folytatás csak azért szerkesztődött, hogy a cselekmény érdekes játéka zavarja a feledésbe tűnő remények, vágyak, álmok, fájdalmak őszinte hátterét.

A regénygondolat 1902 május 27-én ötlött eszébe Gárdonyinak a gyorsvonaton. Budapestről utazott Egerbe. A zakatoló vonaton, ábrándozó egyedüliségében visszagondolt arra a két gyászruhás nőre, kiket a délelőtti folyamán a Váci körúton megcsodált. A bánatos mamára és a mégbánatosabb, férjet leső-korú leányra! A leány szép, nyúlánk termetű. Halovány, mint a téli napsugár. A mama ezüsthajú múlt. Arcán lányának ráncolt vonásai. Fínom gyászruhájáról látszott, hogy a bánat tengerének ő is éppoly gyászhangú sirálya, mint a fiatalabb. A könyveskirakatot szemlélték ketten. Érdeklődéssel. Valami csodálatosan okos értelmiséggel bíralták a kirakat látványosságait. Ez a bíráló lepte meg különösen Gárdonyit.

Nem tudta kik s kit gyászolnak, de fájdalmas arcuk a meglepő véleménynyilvánítás után megértő együttérzést rezdített meg Gárdonyi szívében. Gárdonyi ösztönösen kerülte a szenvedők szemlélését. Koldust nem szeretett látni. Ha a véletlenség mégis összetalálkoztatta a lelkében sujtottal, képzelete sejtelmes bizonytalansággal rándította meg embertársaival együttérző szívét.

A vonatban a két nőre és a gyászukra gondolt. Kit gyászolhattak: apát vagy férjet vagy testvért? Vagy talán éppen a lány vőlegényét?

E gondolatmalom garatán hullott át aztán tovább, hogy aznap délelőtti Pekár Gyulával is találkozott: — „Gyermekkori pajtásaimról be-

szélgettünk. Fáy Zoltánról is mondott egyet-mást, hogy mi lett belőle, hogy kilépett egy nő kedvéért a katonai szolgálatból és a postán vállalt hivatalt.

Azt a Zoltán gyereket csodáltam akkoriban, milyen katonásan tűrte egy bestiális kegyetlenségű professzorunknak az ütéseit.“

A vonaton e két impresszió összefonódott-szövődött. Eszébe jutott a saját ifjú életének meséje: az ő meséje:

Hol volt, hol nem volt, valahol messze, mindenkitől elzárkózottan élt egyszer egy fekete hajú, fekete szemű, fiatal tanító. Ennek a tanítónak a kertjében a virágok helyett gondolatok nyiladoztak. Történt pedig, hogy az ifjú az élet vándorútján elérkezett a mesebeli 13-ik szobához. És a 13-ik szobában, a zongora fogainak vidám kacagása mellett, megtalálta földi bálványát: tündérország királynőjét.

Lágyszavú orgona, gyertyafényes oltár, fehér ruhás leányok sorfala mellett be is vezette a leányt a boldogság birodalmába. De ime: ahogy a boldogság országa határán átlépnek, a nő letépi magáról fehér köntösét. Teste lesz a vágy. Lelke a hazugság. És hangja a nyugalom korbácsa. Szemének sugara leperzseli a virágokat s a madárdalos ligetből az ördögök hahotája mellett a bűnök békái ugrálnak elő undok sokadozással. A gondolatok embere kétségbeesik. Sújtott lelkéből a reménység is leszáll. De mégsem hagyja el hajlékát. Minden éjjel hosszú virrasztással menti kertjének virágszárait: a gondolatokat s mikor már kimerülten majdnem az utolsót sóhajtja, viszi magával a gyermekeit és elmenekül.

A történet igazsága csak ennyi. A vonat közben csak haladoz tovább. A májusi táj üde képei

gyors váltakozással forognak el az üvegtáblák előtt.

Gárdonyi ekkor arra eszmél:

— Nem volna-e szép a mesét folytatnom?! Folytatnom és egybegyűrnöm Fáy Zoltánéval? Hőséül odavezetném a váci körúti fekete angyal fehér lelkét. A nőt igaz élettárssá mozdítanám, ki a szerelmes vágyakozásokat valóra váltja. A férfi szerencsétlenné foszlott szép életével egy Schopenhauer-féle bölcsességnek megvilágítója lehetne. A nő, — kedves mintája az önzetlen szeretetnek. S ekkor Gárdonyi érezte, hogy az ő életének bús történetét ebben a keretben megírhatja.

— Talán sikerül úgy megalkotnom, hogy az én életem a háttér homályában teljesen elmosódik. Hány reménye szakadt léleknek nyujtanék vele vigasztalást!

Négy nap múltán kész a papirosszeletekre rásietett vázlat. A címe a feketefátyolos nő után: *Szomorú leány*.

Tíz nap múlva még egy szó sincs a regényből, a cím máris *Hatalmas Harmadikra* váltódik. És mintha ez az előpattant cím lendítőkerekévé válna gondolatmotorának, rohamos mozgásba indul a cselekmény. Mingyárt az első napon négy nyomtatott ívet teremt elő egyfolytában. Ez a négy ív oly rengeteg írás, hogy még egy diktálás mellett másoló gyakorlott irodistának is becsületreméltó teljesítmény. Csak ilyen szorgalom mellett érhet el aztán kilenc nap alatt a záró pontig. Az erőltetett munkától az utolsó napon (június 24) szervezete teljesen kimerül. Szobáját húsz fok meleg mellett még külön fűtteni. Fázik. Becsavarja magát vastag pokrócokba, napi negyven pipa dohány füstkarikáival boltozza körül munkatermét. A kályhatűz és a pipa a nagy mun-

kában mintha gondolatai kazánjába új erőt vezetnének.

A regény első vázlatát nem ismerem. Sokáig az volt a véleményem, hogy úgy ült neki a regényírásnak, mint a vidéki vezércikkíró a vasárnapi témának: a tollszárból szorítja ki. Ezt annál inkább hihettem, mert a történetet átélte s itt csak az kerülhetett fontolóra, mit hogyan leplezzen. Idők múltán azonban a hagyatékában fölfedeztem a regény főalakjának: Mariskának jellemrajzát. Ez a jellemrajz megcáfolta hiedelmemet s rávilágított arra, hogy a Hatalmas Harmadik sem teljesen az íróasztalnál készült, hanem előre megfontolt cselekménykockákból rakta össze a történetet.

A hősnő alakja a Váci körúttól a regényig ilyen leírásban jutott:

„*Mariska*: álmadozó kifejezésű. Azon arcok közül való, amelyek nyitott szemmel is álmodni látszanak. Csak nagy lelki megrázkódtatásokban ocsúdnak fel. De amint az arcuk megint nyugodt, szemök ismét álmadozó. Tesznek-vesznek, járnak-kelnek, de mintha álomból cselekednék.”

Ez a jellemrajz annyira nyers-agyagnak tűnik, hogy ha valaki azt állítja, hogy e sorokat Gárdonyi tolla írta, megtagadom. Bizony, csak a kezeírásáról hiszem el ma is.

Érdekes, hogy a regénynek már a második kiadása is elfogyott, mikor Gárdonyi a Hatalmas Harmadik kedvéért Gödöllőre utazott, hogy meglássa a színteret. Az első fogalmazványban a Pallas-lexikon és a fantázia segített a hely ismertetének hiányosságán.

A Hatalmas Harmadik Gárdonyinak több volt, mint regény. Más regényeit, megírásuk után, elfelejtette. Ezt érezte még továbbra is. A re-

génybe foglalt lelki megrázkódtatás évek múlva is megajdult benne, s a lélekrengés távoli vonaglásai között évek múlva is jegyezget Hatalmas Harmadikra vonatkozó adatokat annélkül, hogy szándékában volna, egy újabb kiadás alkalmával, e jegyzeteket a regényébe illeszteni. A feljegyzések szövege sem volt különben arra alkalmas. Így pl. 1907 február 4-ikén ezt írja naplójába:

„Hatalmas Harmadik:

Egy miniszteri hivatalnok állott a törvény előtt. Azzal vádolták, hogy a feleségét agyonverte.

A tárgyalásból kiviláglott, hogy szerelemből nősült, s két évet boldogan élt a feleségével. De azután az asszony inni kezdett és csakhamar oly részegessé vált, hogy olykor az utca sarából szedték fel.

A tárgyaláson nem igazolódott, hogy a férj agyonverte a feleségét. Fel is mentették.

Hát íme, a felbonthatatlan szentség. Ő nem egy részeges nőhöz esküdött.“

Gárdonyi halála után a húszfiókos íróasztalában találtam egy előszót a regényhez, amit életében csupán azért nem bocsátott nyilvánosságra, mert átallott harcha szállani az egyházzal a házasság felbonthatatlansága miatt. Ő maga is 20 esztendeig tétovázott (1907 nov. 7.), míg az „amiket megkötsz a Földön“ bilincset leroppantotta. Alaptalan állítása egyik életrajzírójának az, hogy akadt volna még azután csak egy nő is, akinek odanyújtotta volna az aranyláncszemet. Ez azonban még nem jelent Gárdonyinál nőgyűlöletet, mint ahogy a világtól elvonultsága sem magyarázható embergyűlöletre.

A fantasztikus történetek a Gárdonyi-kúriáról, Gárdonyi életéről, házasságáról bizarr lele-

ménnyel szerkesztődtek Egerben, Pesten és az országban mindenfelé, ahol Gárdonyi csak valaha is megfordult. Hallottam egy határozott állítást, mely szerint (Uram bocsá!) Gárdonyi a nővérét vette volna feleségül. Egy másvalaki meg arra esküdött, hogy Gárdonyi Gézának vörös volt a haja. Egy harmadik, hogy a boros üveg ott állt egész nap az íróasztalán s minden fejezet után egy litert becsúztat. Egy negyedik: besötétíti a szobáját teljesen és két szál gyertya meg a feszület előtt dolgozik csak ihlettel. És másképp... E híresztelések természetesen egyéni fantázián alapultak s éppen azért hihetetlen gyorsasággal szédtek el szerte az országban.

Gárdonyi is sokat boszankodott a ráérő fecsegőknek mindig határozott állításain. Mikor a Hatalmas Harmadik megjelent, újabb olaj került a fantázia lobogására. A falu és kisváros népsége suttogásaihoz, fecsegéseihez most már a nyomtatott betű is csatlakozott. Alkalma került hozzá: a Hatalmas Harmadik kritikai méltatásának színe alatt.

Gárdonyit bántották e jelenségek. Meg is említi Hatalmas Harmadikról írott jegyzetei között: „különös, hogy ezt a könyvecskét annyi mindenféle görbe magyarázat kísérte.“ Azzal sem volt megbékülve, hogy egyesek a Hatalmas Harmadik elgondolását nem úgy értelmezik, mint ő: A Magyar Génus kritikusa (1903 március 15.) pl. azt csapja oda Gárdonyinak Schopenhauer könyvéből, hogy: „a láthatalan harmadik Schopenhauernál az egész fajt képviseli, akire nézve közböcs, mi lesz a vezetéke neve. Gárdonyi az apa és az anya egyéniségevel a gyermeket is, mint egyént állította szembe. Ez képtelenség, mert a gyermek nem egyén.“

Gárdonyi erre így válaszol naplójában: „Elégge megmagyarázom, hogy nem gyermekről van szó, hanem lélekről, aki születni akar, s aki csak a Földön lenne ismét gyermek. De ezt persze nem érti az, aki azt hiszi, hogy itt kezdődünk a Földön és itt is végződünk.“

Tovább a kritikus azt írja: „Tetőzi az egész regény művésziatlenségét, hogy a hős maga beszéli el egy vasúti állomáson az írónak, akit arra kér, hogy írja meg a történetét. Azért, hogy ha esetleg mégis megjelenne valamikor a harmadik, mikor felnő, becsempészhesse a könyvei közé. Az író, sajnos, teljesítette ezt a kérést. Majdnem bizonyos azonban: hogy — hiába.“

Gárdonyi: „Sőt, ellenkezőleg, aki a regényt figyelmesen olvassa, tisztában lehet a véggel is.“

Kritikus: „Ha igazi szerelem, akkor kár volt a kínos vergődést oly hosszúra nyújtani, mert a hős az első nap is megkaphatta volna a felvilágosítást.“

Gárdonyi: „— Ez erkölcs!“

„Tán hárman is írták rólam, — folytatja Gárdonyi a naplójában, — hogy Schopenhauer filozófiájából merítettem, pedighát csak a vak nem látja, hogy mindenütt így beszélek:

„Az a hatalmas harmadik, *aki* . . .

Nekem az *aki* mindig ember, — hacsak nem a népet beszéltetem, — tehát itt is ember; a reinkarnálódni akaró ember, aki neki megfelelő szülőket keres.

Az is furcsa, hogy sokan a magam élete történetének gondolják. Pedighát voltaképpen minden regény az író élete története. Akármiféle személyek is szerepelnek a regényben, a szívök mindig az író szíve. Velök történő mindenféle pedig

az író életének egyes szálai, hol nagyító, hol kicsinyítő, hol ferdítő, színes üvegen át nézetten.

Az meg legfurcsább, hogy öt női ismerősöm is kérdezte: — Nem ő volt-e a modellem? — noha egyikből sincs egy vonás se véve a regénybeli asszonyra.

Az udvariasság azonban mindenkire kötelező.

Annuska.

(1902 július 3 — augusztus 23.)

A Hatalmas Harmadik befejezése után tizedik napra kezdett hozzá. Már egyszer belefogott (1902 február 17) de nem írhatott két lapnál többet: magzavarták. Most is, mintha valami megfoghatatlan végzet üldözné, valahányszor terjedelmesebb munkába fog, már az első napon megszakítják.

A kiadója húszéves szerződést kínál összes könyvei gyűjteményes kiadására. És kecsegtető, csalogató szép összeget.

Nosza lecsapta a tollat. Rohan Pestre. Három ügyvéd róka hónapokon keresztül kieszelt szerződéstervezetét támasztották fel neki csapdának. Gárdonyi belefutott. Egyszeri elolvasásra elfogadta a szerződést. Elfogadta, mert a kiadója a sértődött üzletember hangján színészkedte ki magából e szólamot:

— Gárdonyi úrnak, úgy látszik, nincs meg velünk szemben a kellő bizalma!

Bár ne lett volna!

A szerződés összes könyvei kiadását húsz évre előre lekötötte. A mézesmadzag ígéretből: a szép pénzt kap érte Gárdonyi úr! — kijelentésből nem vált valóra semmi, mert a szerződésben egy

betű sem volt arról, hogy a kiadó mikor tartozik a gyűjteményes sorozatot kibocsátani.

— Majd!

Ez a *majd*: ha már a húsz év munkássága együtt lesz, — a huszadik év utolsó hónapjában.

Persze mindez csak a lekötöttség ötödik évében derült ki. Amikortól kezdve Gárdonyi csak íróasztala fiókjának, a lapoknak és a színházaknak dolgozott.

Szóval aláírt a szerződésnek. Boldogan tért meg Egerbe. A jól végzett ember örömeivel. Dőlnek is az örömtől a sorok a tollából. Három nap alatt kész az Annuska színművázlat és az első felvonás teljesen.

A második felvonás közepe bizonytalankodik előtte. Ez a rész éppen a drámai forduló. A siker sarka.

No jól meg kell forgatnia hát a beillesztéskor.

Hogy időt szerezzen a gondolkodásra és ammellett a látogatók se zavarják, karjára kapja a festő állványát, hordozható székét, festékdobozát és elindul vele az Eged hegy tövébe; tájképet mázol. A táj hegyoldalra felkapaszkodó út két sor szilvafa között. Ahogy ő mondta: egy adag végtelenség (soha nem hallottam tőle máskor ezt az adag szót). A festőecset annyira gyönyörköd-teti, hogy két hétig nem únja a terpentín szagot.

Július 21-én arra ébred, hogy a Mátrát esső-felhők ölelik. Távolban fényes vonalakat rángat az égre a villámlás. A zápor lassankint Eger fölé terjedez. Az órájára pillant. Fogja a felöltőjét, mindig útrakészen várakozó becsomagolt táskáját, belecsappantja a táskájába Annuska első felvonását.

— Utazok!

Július 24-én a kolozsvári New-York hotel

4-es számú szobájában dolgozik Zsögön Géza magánzó, mindenkitől elvonultan írja az Annuskát. Szándékosan más nevet jelentett a hotelkönyvbe, nehogy valaki ráakadjon.

Egy hétig meg is állja a szobafogságot. Nem lépi át a küszöböt. Minek is. A szoba erkélyéről láthatja a zöld fakoszorús Mátyás-teret, a korzót. Nyitott ablakán át szűrődik be a gyalui havasokról áramló hűs hegyi levegő. A város különben nem érdekli. Járt már itt elégszer.

Egy heti szobaáristom után az esti homályosodás kezdetén kilép a Majális-utóra. Gyönyörű hegyre kapaszkodó utca. Kétoldalt kertes villák. A villák vasrácsai fölött a falombok borulnak az utcára s ölelkeznek hatalmas ágaikkal a járókelők fölött. Az utca szépsége régóta csalogatja Gárdonyit.

No vesztére.

Alig ballag két-három villateleknyit fölfelé. egy helyen a vaskapu szárnya hirtelen kitárul. Egy deresedő, alacsony férfi lükken ki rajta. Gárdonyi egyetemi könyvtárigazgató barátja, Erdélyi Pál.

Gárdonyi meglepődik. Hirtelen megfordul s rábámul egy sötéten zöldelő orgonabokorra, mintha életében akkor látott volna először vadorgonát.

— Ha meglát, végem! — gondolja viaszozított lélegzettel.

Hallja, hogy a barátja háta mögött ellép. Arcát ügyesen fordítja el, nehogy szemük összevillanjon.

Erdélyi Pál elhalad Gárdonyi mögött.

Gárdonyi megkönnyebbülten pillant utána.

Abban a pillanatban Erdélyi visszatekint.

— Ááá, szervusz Géza. Hogy kerülsz ide!

Estére Kolozsvárt végighullámszott a hír:

— Gárdonyi Kolozsvárott.

De hol?

Kolozsvárnak csak két nagy szállója gyűjti a jobb vendéget: a Nagy Gábor és a New-York.

Keresik Gárdonyit. Bejelentve egyik helyen sincs.

Ferencz József unitárius püspök régóta szeretne Gárdonyival megismerkedni. A New-York kávéházban megkeresi a városi rendőrkapitány törzsasztalát. Érdeklődik.

A kapitány magához hozatja a bejelentő-könyvet.

— Nincs. Se itt! Se ott!

És ekkor a bejelentő-könyvben rápillant a névre.

— Zsögön Géza! Nini. Hisz ez az én rendőrfogalmazóm. Hát ennek a New-Yorkban szobája van?

Zsögönnek épp az asztalnál ül a felesége.

— Micsoda? Az uramnak szobája . . . az én uramnak, no megállj, te . . .

És így tovább a végtelenbe.

Az asszonyt nem lehet lecsillapítani.

Zsögön Gézáért telefonálnak a hivatalba. Nem tud semmit. De hogy a feleségét megnyugtassa, kapja a kardját, sapkáját s robog a kávéházba.

Az asszony karikás szemekkel mered rá. Sápadságában, mérgében már hápogni se tud. A két rendőrtiszt fölrohan az emeletre a 4-es szobába. Gárdonyi ott ír nyugodtan, nem is sejtve, micsoda veszedelem készül a fejére.

— A törvény nevében! — kopogtatnak.

Az ajtó csendesen kinyílik.

Gárdonyi csendesen fogadja az érkezőket.

Zsögön az első, aki a nyakába ugrik. Utána a főkapitány.

Az asszonyt is felcipelik az emeletre. Az asszony nem ismeri Gárdonyit. Azt hiszi, ugratják.

Gárdonyi Egerből a vihar elől menekült. Kolozsvárott bekerült egy nagyobb viharzónába.

Nem telik bele két óra, megjelenik Gárdonyinál Ferencz József unitárius püspök is díszmagyarban és Erdélyi Pál.

Gárdonyi még aznap éjjel megszökött Kolozsvárról.

— Vissza Egerbe!

Egerben egy nap alatt (1902 aug. 22.) befejezte a vígjátékot.

A színműnek legfortélyosabb része a második felvonásbeli udvarlás-jelenet. Sokat töprengett ezen Gárdonyi. Súlyos kérdés vetődött eléje:

— A szereplésben fölöslegessé vált embereket hogyan tuszkoljam ki a színpadról? Ok nélkül ide-oda küldözgetnem az alakokat nem lehet. Ilyet csak a bábszínház engedhet meg magának. A Nemzetiben nincs, feldugom az ujjam, összeverem a cintányért és lerántom a Jancsit. Kell valami esemény, valami eseményszál, amivel még a szótalán bábok is a helyszínről elsétáltathatók.

A darab már régen készen állott, mikor töprengését egy ebédnél elmeséli az édesanyjának:

— Nagyon egyszerű, — mondja rá öreganyám — felállítasz egy kuglizót. A néma szereplőket kikiabáltatod oda, ha meg szükség lesz rájuk, visszaszállingóznak.

Így került a kuglizó a darabba s a darab aztán hamarosan a Nemzeti színházba. 1903 január 9-én érte Annuska az első előadását.

Gárdonyit a próbák izgalmai annyira meg-

betegítették, hogy alig állt a lábán s betegsége miatt a prömié után csak ötödik napra térhetett Egerbe. Még otthon is hetekig gyengélkedett. Nem használt neki még a híres csodaszert sem, öreganyám bűvös hatású pora: a bróm. Ez a mesebeli jó szer, ami öreganyám szerint, — mindenkinek használ. A nagymamám még a házi szárnyasainak is ezt adogatta, ha megbetegedtek. No, volt is öröme, ha meggyógyult egy-egy csirkéje, kacsája, libája, pulykája, malaca. Ilyenkor büszkén mondogatta:

— No látjátok gyerekek, hogv használt! Hiába nevettek.

Ha azonban a jámbor jószág megírta a végrendeletet, Gárdonyi édesanyja akkor még büszkébben nyilatkozott:

— No látjátok gyerekek, ennek már az én porom sem használt.

Szóval nem az orvosság volt akkor sem a hibás, hanem a tollas páciens. De Gárdonyi azért sohasem vette be a mindent gyógyító csodaszert.

Az Annuska sikeréről nem nyilatkozhatok.

Arra emlékszem, hogy Annuska előadása után Gárdonyi nagyon sok súlyosan sértő levelet és nyílt levelezőlapot kapott azoktól, kik művében az őszinteséget nem úgy értelmezték, mint a szerző. Különösen János barát humoros alakja miatt tiltakoztak a klérushoz közelálló ismeretlenek, akik a mai napig sem értik meg, hogv Gárdonyi itt a barátot a korrajz végett szerepeltette. A barát alakja visszavetette az időt a néhány évtizedes múltba, amikor ezek a kolduló barátok szanaszét vándoroltak az országban. Ha János barát alakja a színműbe nem kortörténetjelzőnek íródik, hogy is ötlene eszébe Annuska ideáljának az a gondolat, hogy beáll barátnak.

A vígjáték még az 1902-es évek társadalmi fel-fogásába se igen volt volna beilleszthető János barát szerepeltetése nélkül.

A sok elfogult és gúnyos kritika mellett az elragadtatásukban tollat ragadó ismeretlenek gratulációinak tömege is előkerült a póstás tarisznyájából. Tóth Béla is írt többek között. Baráti jóindulattal hibáztatja Annuska történetének fejleményében a logikai kapcsolatokat. Ezt írja:

Tisztelt és kedves uram,

Köszönöm szíves megemlékezését (t. i. a főpróbára való jegyet).

Én megmertem volna esküdni, hogy a darab vége az lesz, hogy Annuska mindvégig megmarad a klastrombamenetel mellett, mert tudja, hogy így mentheti meg szüleit a bukástól. Ez erősebb motívum lett volna a becsületszónál. Szándékáról pedig nem azért mond le, mert a Miklós elég valószínűtlen csuhája elérzékenyítette, hanem azért, mert az agglegény-bácsi, csodálva a leány nemességét, előrukkol a bugyellárisal. Eszerint a szülőket kevésbé kellett volna rabszolga-kereskedőknek festeni. Ők is ellenezhették volna az apácaságot. Miklósnak persze sokkal szegényebbnek kellett volna lennie; a bácsinak meg gazdagnak, kegyetlennek. Így vártam én ezt, mondom, a drámaiság okáért.

Bocsánatot kérek az együgyűsködésemért; de alkalmasint mások is rontják ilyesmivel a levegőt az ön ismerősei közül.

Nagy sikert kívánok. Épp most van hét óra, s megszólal a kínai réztányér.

Bpest, 1903 jan. 9.

Tisztelő szolgája

Tóth Béla.

Mire Gárdonyi a levél aljára ezt jegyzi:

— Ez régi felfogás. Mi, modern írók, nem fogadunk el a véletlenség kezéből megoldást. A jellem bogoz és jellem old.

Különös érdekessége kedvéért vetítem ide a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának véleményét is Annuskáról. Sajátságos, hogy a bírálat a Karácsoni Álomnál említi a hitet sérelmező gondolatokat, az Annuskánál viszont egyáltalán nem érinti. Pedig ma is akad még itt-ott vidéki nagyhatalom, aki Gárdonyi e két színműve (Karácsoni Álom és Annuska) miatt lekergeti a szereplőket a színpadról.

A Nemzeti Színház drámabírálata Annuskáról ezt mondja:

(262/1902. szám.)

Annuska nemcsak bájos, kedves, ügyesen szerkesztett darab, hanem igen értékes is. Végre egy darab, melyben az alakoknak van lelkök, egyéniségök. A főalaknak, Annuskának rajza művészi alkotás, ámbár a tárgy, egy leánynak az a képzelődése, hogy apáca akar lenni, egészen más rajzmodorra csábíthatta volna a szerzőt. A mi szerzőnk elkerülte a bohózat veszedelmes zátonyait és a lélektani vígjátéknak hozzá méltó nehéz útját választotta. Ez az Annuska olyan tapasztalatlan, egyszersmint oly nemeslelkű, hogy azonnal megértjük furcsa elhatározását, de Annuska oly becsületes és erős jellemű is, hogy egy kicsit félünk, hogy mégis baj lehet belőle. Ezen a keskeny úton, hogy ne nagyon komolyan és ne nagyon semmisnek vegyük Annuska elhatározását, viszi a szerző a maga darabját finom, igaz művészettel előre. A külső bonyadalmat is, mely Annuska baját növeli, hasonló művészi tapintattal szövi. A fonalak pedig, melyekkel a szerző

dolgozik, a legnemesebb anyagból valók, igazi humor, finom és vaskosabb, igazi megfigyelés és derült életbölcsség. A Sári—Vas epizód némileg konvencionális. A darab sikeréről nem mondhatok biztosat; első pillanatra a téma kissé „harmos“-nak látszik és az első felvonás bár nagyon kedves és egy-két gyönyörű jelenet akad benne, mégis kissé hosszú és többnyire milieu-rajz, ami esetleg a közönség várakozását leszállítja; a második felvonásnak külső hatása is biztos; egyáltalán, ha a közönség fogékonysága megfelel a darab értékének: a hatásnak igen nagynak kell lennie. Én *a darabot érték dolgában a „Bor“ fölé helyezem*, mert egyenletesebb, harmonikusabb, igazabb. A színek, az igaz, kevésbé erősek és fényesek, de az egészen oly báj, szelíd szépség ömlik el, hogy szinte boldoggá teszi az olvasót, remélem a nézőt is. Nemcsak ajánlom előadásra, hanem szeretném, ha mentül előbb a színpadon is láthatnám.

Budapest, 1902 okt. 9.

Alexander Bernát.

Jövendő.

1903 március 1-én indult meg. Bródy Sándor szerkesztette. Ambrus Zoltán és Gárdonyi Géza főmunkatársként jelentek meg a borítéklapon és a hetenkint kibocsátott füzet tartalmában. A cím és szerkesztőség aranybetűkben nyomtatva vibrált az olvasó előtt, akit meglepődve érinthetett a lap belépője Bródy Sándor tollából:

„Ezek a lapok az igazságra törekszenek és a meg nem szokott, azért sokszor kellemetlen igazságoknak vannak szentelve.

Nem fogunk tehát a korszaknak hizelgő,

szórakoztató és kedves szépirodalmat csinálni. Kemény, sokszor nyers, nem egyszer nyugtalanító szavak következnek itt. Azonban kisebb gondunk is nagyobb annál, hogy kicsinyes pártpolitikára adjuk magunkat . . . Nekik (kormányzatunknak), aki elől és felül van: kezük alá és szívük mögé nézünk. Mit cselekszik és mit érez: a politikus, a tudós, újságíró, költő, színész és mások, akik a nagytömeget képviselik joggal vagy jogtalanul.“

Gárdonyit a lap politikamentessége szerezte meg elsősorban. Másodsorban Bródy Sándor egyénisége. A két egri diák tolla erejének becsületéről volt itt szó. Hogy a Magyar Hírlapnál is együtt munkálkodtak a nap hullatta események tollraszededegetésében, annyival inkább érezhették magukat egy lelkesedéssel mozdulónak most, mikor arról volt szó, hogy eszmékért kell tolluk fényét mutogatniok.

Gárdonyi egy évig kitartott munkájában barátja mellett. Egerbe költözésével szokássá rögződött kényelme miatt írógépelt lapok egy-egy hétre kiszabott porcióját később szállítani nem bírta.

A Jövendőben jelentek meg Gárdonyi *Gyermekkori emlékei*. Nagy szeretettel írogatta. Újra átélte bennük gyermekkorát. A boldog gyermekkort, amikor az emberke még nem ismeri, hova viszi a pici lábak útja.

E kedves írásaiból Jókai szalónjában egyszer egy őszinte bizalmas kritika kiábrándította, annyira, hogy nem folytatta emlékei gyűjtögetését.

Kár.

Udvariatlanságot az irodalommal szemben is lehet néha elkövetni, s ezt megbocsátani nem mindenki tudja.

Dankó halála.

(1903 március 21.)

Első, kit Gárdonyi ifjúkori barátai közül sírba döntött az élet kaszája. Az elmúlás nem érte váratlanul a hozzátartozókat. Dankó évek során betegeskedett. A kávéházi füstös levegő miazmái megfertőzték a tüdejét s San Remo tengerpárás éghalata sem fordította virulóra egészségét.

Dankó halálos ágyánál ott volt Gárdonyi és Pósa.

Elbúcsúztak Dankó Pistától könnyel, kézszorítással.

A hegedűjének utolsó húrjait Gárdonyi őrzi. Utolsó hegedűjét Pósa Lajos. Ezt kapta örökségbe a két itthaglott jóbarát.

A meszelő- és vaslapátáros cigányasszony fiának koporsóját átölelte Szeged és az egész magyar nemzet koszorúba font gyászfátyolos virághalma.

Sírjánál elhúzta primás nélkül maradt régi szegedi bandája híres szerzeményét.

„Szépen szól a kecskeméti öreg templom nagy harangja.“

Utána meg:

„Eltörött a hegedűm, nem akar szólani...“

Gárdonyi nem kísért ki barátját a szegedi temetőbe. Beteg volt ő maga is. A munka betege. Szívének betege. Idegeinek betege. Egerben siratta Dankó Pistát. Sírt, mint egy gyerek. Napokon keresztül mindig, ha eszébe fordult Dankó Pista sorsa. Gárdonyit, a rideg, fagyos, kemény embert megtörte a szegedi gvász.

Pedig könnyen vigasztalódhatott volna, ha csak Dankó Pista életére gondol. Hiszen abban

az életben annyi volt a humor, hogy Kátsa cigány bármennyit kért belőle kölcsön, még másoknak is maradt mindig bőven. Gárdonyi tolla fel is jegyzett belőlük jó néhány ívre valót s ha majd az *Aranymorzsák* című könyve kiadásra rendeződik, mulathat az arcrángató tréfán az olvasó.

Dankó humorában volt valami falusi vonás: sohasem érezte mi őrajta a mulatságos. Komoly arccal került a neveltetés közepébe. És értetlenül, hogy rajta most miért is nevetnek.

Hogy Gárdonyi Egerben házat szerzett, nosza Dankó Pista is várta az aranyessőt s gyűjtögette az essővizet. De mintha a jó Isten se szánt volna Dankónak más fedelet hat szál szögelt deszkánál.

„Édes Gézám — panaszkodik Dankó egy levelében — a világ legszerencsétlenebb embere én vagyok. Volt ezer forintom s mintegy 3—4 száz forint ára ékszerem. Arra szántam, hogy valami falun veszek viskót s akkor a nyavalya körülfogja a tudómet s a budapesti professzorok elkergetnek San Remóba. Én meg elmulasztom a Wekerle kávéházzal a szerződést s elvesztek ezen a télen legkevesebb 6—7 ezer forint keresetet.

Hát micsoda költői barlangot tudtam volna én annyi pénzből szerezni s mennyi édes órát szereztem volna szegény édesanyámnak és elárvult rokonaimnak.

1898. Merán.

Isten áldjon.

Ölel Pista.“

Hát, ha a jó Isten nem is szánt Dankó fölé tetőt, de azért a jó bort mintha nem sajnálta volna tőle. Legalább is úgy mutatta-mímelte,

hogy nem sajnálja, mert egy évre rá Dankó örömmel jelenti San Remóból Gárdonyinak:

„Mielőtt eljöttem, jó példádat követve vettem Kiskőrös mellett Csengődön 8 hold homokbuckát szőlőnek. Az Ósbudavári és a Magyar Színház kávéházi keresetből tisztán maradt 1600 forint, — azt már mind beleöltem a telepítésbe, mert mire beállítom a szőlőt, a sógorom számítása szerint benne lesz 2339 forintba 3 évi munkálattal együtt (ebben benne van a 600 forint ára karó is), de azután lesz belőle 2000 forint évi jövedelem, a szőlő értéke pedig megüti a tízezer forintot. Ha egészségem lesz, a hiányzó pénzt kihangversenyzem, sőt még egy épületet is megnótázok rá!... Megnótázom Csengődöt. Jó reklám nem árt neki, kivált ha borom terem...

San Remóba 700 forinttal jöttem.

Ha ez elfogy, avande haza, fordíttatni!

Ezelőtt tíz esztendővel Pósat fordítottam cigány nyelvre. Sohse gondoltam, hogy földfordításokba is beleavatkozzam.“

Gárdonyi örömsorokkal üdvözölte a barátját, ki leveléhez mingyárt odamellékelte bírálatra két nótáját: *Gyöngyélete van a szőlősgazdának és a Csengődi nótát.*

Gárdonyi derült a nótákon, de mint vérbeli szőlősgazda nem helyeselte a szőlőkaróvásárlást. Minek az? Hiszen a homokot elkergetheti a szél a szőlő alól. Két év sok idő. A józan gazda először telepít s azután karóz és nem fordítva.

De Dankóval már nem lehetett józanul beszélni. Gárdonyi levelére így válaszolt:

„Barátom!

Minden eszem és kedvem abban telik. Alig várom már, hogy ültethessek. Öt részre fogom osztani, ú. m. *Jókai domb, Pósa völgy, Göre járvány, Feszty határ és Nóta fészek*. A vincellér pedig Gábor lesz ö. m. a. f.

— — — — —

A karókra vonatkozólag én helyeslem, amit cselekedtem, u. i. hogy megrendeltem őket Komáromból, mert a pénz elfogyhat, ha kéznél van, de a karókból nem lehet harapni. Addig majd elhelyezem a sógorom birtokán, amíg szükség lesz rá.”

Szegény Dankó Pista!

Ezeket a karókat már nem ő tűzdeltette le Csengőd homokjába. Elmúlt közülük. A vígság közül. Jóbarátok közül. Az ő számára a szegedi temetőbe fordítottak földet s megjelölték márvánnyal és örök ráemlékezéssel, valahányszor egy-egy nótája végig zendül az országban itt vagy amott a húrokon.

Kátsa cigány Monte-Carlóban.

Szegény Dankó Pista vidította meg egyszer vele Gárdonyit, hogy Monte-Carlóban is játsszák a Göre nótát. Nagyon örült a hírnek Gárdonyi. Napokig jókedvet szippantott a pipáiból tőle. Sokszor előszedte Dankó Pista levelét és elolvasta. De még később is, ha valami mélyen bántotta, előhúzkodta a cigány levelét s ettől vígasztalódott.

Sokáig azt hittem, annak örül, hogy Göre Gábor Monte-Carlóba is elkerült. De hogy a

hagyatékban talált levelet elolvastam, láttam, hogy Görének bizony nem sok köze a mosolyhoz. Gárdonyi Dankón mulatott. Az ő Kátsa cigányán.

Talán nem tartozik szorosan az életrajzhoz, hogy az életrajzba foglalt min derül és min boszankodik, de tekintve, hogy itt a komolykodó Gárdonyiról és a derűjéről fordul szó, lenyomatom a levelet:

„Kedves Gézám!

Tegnap odaát voltam a montekarlói rabló-barlangba. A következő elemek összpontosulnak ott. A világ legszebb hölgyei... a legnagyobb pénzemberek, a legzseniálisabb gazemberek s a legtöbb titkos rendőr. Annyi ott az arany, mint a polyva. Egy szénvonó alakú fakészülékkel húzgálja befelé a bankár, de mindig 10-szer, meg 20-szor annyit húz be, mint amit kifizet.

Fel kellene robbantani dinamittal az egész barlangot!

Soha életemben annyi ideges, izgatott s kétségbeesett arcot egy rakáson nem láttam. Úgy változnak ott az arcok, mint az áprilisi idő. Egy fiatal hölgy ült mellettem s úgy reszketett a keze, mikor vagy 100 aranyat odatolt, mintha deliriomba lett volna. Elvesztette szegény és sóhajtva távozott a teremből. Részben a bornál s a fekete-kávénél elspórolt 22 frankomat, valamint itt San Remóban dominó-játékon nyert 18 frankomat, melyet 1—2 frankonként raktam össze, tehát összesen 40 frankot én is elvesztettem, hogy a forgószelet fordítsa bele az egész rablófészket a tengerbe, sohse megyek oda többet. A feleségem is megresztkírozott 5 frankot és már nyert vele vagy 25 frankot, mikor is fel akart hagyni a játékkal, de én nem engedtem, azt mondtam:

— Nyerd vissza a 40 frankomat!

Hát szegény visszavesztette a 25 frankot, de még az 5 frankját is és most engem öldös, hogy én vagyok az oka az egésznek.

Mikor a büntanyáról kijöttem, cigányzene ütötte meg a fülemet, az átaellenben levő Páris kávéházból, ahol budapesti cigányok játszanak, akik 8—10 év óta künn laknak. Játsszák a *Kátsa nótát*, a *Göréket*, a *Rám se nézett*, *Hamis a rózsám* s az *Egy cica, két cica* nótáimat, valamint Lányi Ernőtől a *Hej more morét*.

Egész éjjel Monte Karlóba voltam álmomban, de még akkor is vesztettem ö. m. a f.

Denikve ahova én lépek ott még a fű is kiszárad!

San Remo, 1900.

Ölel Pista."

Jókai temetése.

(1904 május 5.)

Gárdonyi felutazott Pestre, hogy még egyszer meglássa őszszakálás mosolygó arcát, amelyre ráfagyott a szeretet. Az a szeretet, mely Gárdonyit magához vonzotta. Az a szeretet, mely Gárdonyit magához ölelte. És az a szeretet, mely Gárdonyi tollát írásra ösztönözte, Gárdonyi be-tűit becsülte s gondolatai vitorláját a szép és nemes felé forgatta.

Gárdonyi úgy érezte, mintha fia lett volna a lánya mellett. Fia lett volna az öreg mesemondónak. Fia, akire tolla örökét hagyja. Hiszen kezdő korában Gárdonyi Jókai lelkületével indult, Jókai stílusában és modorában.

Elutazott hát Gárdonyi Pestre, hogy lássa utoljára. Lássa miként borítja le meséket többé

nem látó üveges szemét a nemzet három színbe foglalt selyemleple.

Gárdonyi ott lépkedett Jókai koporsója mellett az utolsó földi úton. Égő fáklyát vitt. Egy fénycsóváját annak az örök fényességnek, melynek kivillanását a nemzet Jókai sírja felől ma is látja.

Öreg tekintetes.

(1899 dec. 2., 1902 dec. 4. és 1904 május 13., július 7., aug. 2.)

Az Egri Csillagok kéziratán a tatarozó munkálatok még javában folytak, mikor Gárdonyi új regényhez mártotta a tollát s első napja tizenkétlapnyi írása fölé rajzolta idomos vonalakkal a címet: *Az utolsó Atilla*.

A történelmi regény után pihenésből csapott át egy tollának könnyebb járatú regényre. Ehhez nem kell tanulmány! Az a kis korrajz, amit éppen megkíván Csurgay tekintetes uram jelleme, benne leng a szerző emlékezetében s ha az Új Idők vagy a Pesti Hírlap új regényt óhajt, ez a falusiból pestivé fordított történet, talán folytatásokban is előmunkálható. Lám az öreg Jókai is így szokta. Jókait Gárdonyi emmiatt is különbnek érezte kortársainál:

— Az öreg tud! Még folytatásokban is remekbe írja művét.

Hát Gárdonyinak nem sikerült ez a szakaszokra szabdalt regényírás. Az utolsó Atilla regényében a színdarabszerzés csak egyszer akasztotta meg. A regény első harmadában. Ez az egyetlen megszakítás aztán úgy vágta szét a mese-fonalat, hogy mikor újra nekifogott előlről kellett végig tapogatólódnia a regényen, hogy a folytatást

ügyesen hozzácsumózza. Folytatás írása közben Gárdonyi a regény címével is idegesen békétlenkedett. Szinte naponta törölte a címeket. A regény élére a sok között ilyenféle változatok íródtak: *Az utolsó Atilla. Az Öregúr. Utolsó tekintetes úr.* Egyikkel sem volt megbékélve. A végén megmaradt az: *Öreg tekintetes.*

— Nem igazi Gárdonyi regény! — állapította meg az Öreg tekintetesről több bagoly-nézésű kritikus.

— A szerző nem találta meg önmagát! — felelt rá az országban néhány tanári katedra.

Ha a regény hibája az, hogy Gárdonyi elhagyta benne a falut és az Öreg tekintetést felhurcolkodtatta a városba lakónak, — ám mondjuk, ez a városi füstös levegő homályosítja Gárdonyi tollát.

Ha észrevehető volna a regényen, hogy egyfelében az Egri Csillagok után íródott, másik felében A bor, Karácsoni álom, Annuska színpadi sikereinek lezajlásával, s a két részben nem volna összhang és ezt a kritika érezné, — meghajolnék előtte. Így azonban nem fogadhatom el a „nem igazi Gárdonyi regény“ mérleg-nehezkét a magyar irodalom érték megállapítóinak.

A színpad megtanította Gárdonyit jellemek erősvonalú festésére. Érzésem szerint éppen az a kirívó az Öreg tekintetesben, hogy jellemalkotásában hirtelen kiugrott kora regényirodalma megszokott modorából. Gárdonyi a regény jellemeit a cselekmény rovására élezi annyira, hogy talán éppen ez aprólékos vonalú jellem pepecselés miatt nem mozog a történet a kellő ütemben.

Az Öreg tekintetesnek tíz évvel Gárdonyi halála után a Nemzeti színház színpadán elért sikere

igazolja véleményemet. A regény alakjai határozottan színpadra kíváncsiak.

A regény Az Egri Csillagok után, az Egri Csillagok regényíró kedvében, az Egri Csillagok művészetével íródott. 1899 dec. 2-án vázolta fel a szerző az *Utolsó Atillát*. Félrerakta. Három év múltán húzta elő ismét a fiókjából s javítgatta, csiszolgatta írását. De hangulat a regény folytatására nem ébredt benne. 1904 május 13-án veszi elő újból. És 1904 júl. 7—aug. 2-ig megírja végig. Befejezte egy rendőri hírrel. A rendőri hírt 1904 július 7-én olvasta az Esti Ujságból más nevekkel.

A regény alakjai Gárdonyi könyvébe ragasztott, az életből kivágott levonóképek. Az Öregtekintetes egy Turnovszky nevű 1848—49-es honvédezredes, a veje az orvos, egy László nevű tanár alakja. Mindketten egriek. Erről az ezredestől szól Gárdonyinak az a novellája is: *Az irodalom tisztelője*. Az ezredes fölballagott-kepesztetett az egri kúriába „íróbámulni“ s kiderült, hogy soha egy betűt se olvasott Gárdonyitól. (1900 márc. 17.) Gárdonyi mingyárt felfedezte az öregben a regényalakot. Meglátogatta az ezredest otthonában. (Gárdonyi látogatásával Egerben nem sokan dicsekedhetnek. Ez is mutatja, mennyire érdekelte Gárdonyit az öreg katona figurája.) És megírta a családot némi változtatásokkal. Csak az agg Mayer, a zsugori, idegen a társaságban. De Mayer is katona. Generalmajor. Julius Keltschának hívják. Krakóban ette a nyugalom császári és királyi kenyerét. Julius Keltscha Gárdonyi olaszországi útitársa (1902 ápr. 5—május 6). A hajón ismerkedett meg vele Gárdonyi, Palermo és Nápoly között egy rettenetes tengeri viharban. Keltscha fősvénsége mellett arról volt nevezetes, hogy Olaszország ösz-

szes kiskocsmáit név szerint ismerte s amíg Gárdonyi művészeti és természeti szépségekben gyönyörködött, Keltscha a bor zamatját vizsgálgatva, várta míg Gárdonyi a múzeumokból vagy más látnivalókból előkerül. Keltschát Gárdonyi magyar sujtásosba öltöztette. A *pah, pah* és a sok *izé . . . izé* szólással bujtatta Gárdonyi az Öregtekinteteshoz illő ruhába.

Hogy az Öreg tekintetessel kapcsolatosan Gárdonyi Egri Csillagok szerzőségét érintettem, nem volt célnélküli. Az Egri Csillagoknak az a dicsősége ugyanis, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Gárdonyi munkáját a Péczely-díjjal megkoszorúzta (1902 okt. 27), közelítette az Öreg tekintetést is. (1907 okt. 29.) A bíráló bizottság (Endrődi Sándor, Haraszi Gyula és Ferenczi Zoltán) jelentésében az elmúlt két esztendő harminc regénye közül hármát szemelt ki mint figyelemre-méltó érdemes munkát: Mikszáth Kálmán: *A vén gazember*; Herczegh Ferenc: *A lélekrablás* és Gárdonyi Géza: *Az Öreg tekintetes regényét*. A jutalmat a bírálók egyértelműen Herczegh Ferenc Lélekrablásának ítélték oda.

A Péczely-díj bírálóinak ez a döntése Gárdonyi alkotásaiban Az Öreg tekintetést az Egri Csillagok után helyezi.

Érdekes az is, hogy Páris szeme a regényalakok finomtollú rajza miatt nemsokára az Öreg tekintetes megjelenése után Gárdonyinak e regénye felé fordult, s Gárdonyi könyvsikereiben a franciáknál az Öreg tekintetes jár legelől.

Zéta.

(1903 aug. 10.—szept. 30.)

Dramatizált regény 3 felvonásban. A Láthatatlan ember c. történeti regényből dramatizálta Gárdonyi. A „dramatizált regény“ bejelentése a címben őszintén megvallja, hogy ez nem szigorú formájú dráma, hanem inkább drámai képek sorozata. Nagyszabású korrajz, melyről a Nemzeti Színház bíráló bizottsága három eltérő, de abban mégis egy véleményt adtak, hogy előadásra méltónak ítélik.

Ábrányi Emil a bírálatában ezt írja:

„A mű drámai cselekményben ha nem is gazdag, de nem hiányzik a nagyszerű keretből. Zéta, Dsidsia, Emőke szerelmi története finoman van megszöve s jól összetartja az egészet. Dsidsia, aki reménytelenül szereti Zétát, Zéta, aki reménytelenül szereti Emőkét, Emőke, aki szintén szereti Atilát, mindig visszaterelik a figyelmet a korrajztól az egyéniséghez. A három alak pedig finom jellemrajz. A görög férfi, a barbár rabszolgalány és a büszke hun leány gyönyörűen vannak jellemezve. A korrajz pedig hatalmas és olyan kornak a rajza, melyet még eddig senki sem tudott a színpadra vinni. A rendezőnek, dekoratőrnek nagyszerű feladatai akadnak. Föltétlenül előadásra ajánlom. Csak nagyobb színpad kellene hozzá, hogy teljesen érvényesüljön.

*

Alexander Bernát bíráló véleménye így szól:
„Nem szabályszerű tragédiával, hanem valóságos dramatizált regénnyel állunk itt szemben; de az anyag feldolgozása Gárdonyi Géza mesteri kezére vall. A színpad természeténél, technikai okok-

nál fogva regényének egypár nagyszerű részletét nem vehette át. Ilyen pl. a catalauni ütközet és Atila temetése. De amit feldolgozott, rendkívül érdekes színes, eredeti és karaszterisztikus. Benne van a hun világ csodálatos levegője. Mintha minden megelevenednék, amit Priszkosz rétor a hunokról és Atilláról följegyzett. Semmi dagály, semmi hamis páthosz. Mindenütt tűzgyökeres egyszerűség, mély és hamisítatlan magyar poézis. Atila csak egyszer lép föl, de magával hozza egyéniségének a teljes illúzióját. S a mozgató alakok: Zéta, Emőke, Dsidsia, Csáth, Priszkosz, Rika királynő mind élő és remek inkarnációi az akkori idők hangulatának. Ha ezt a hangulatot a Nemzeti Színház átéreztetni velünk a rendezés, kiállítás és a szereplők stilszerű játéka révén: a darab hatása, nagy sikere kétségtelen.“

És a harmadik bíráló: Verő György így nyilatkozik:

Gyönyörködve olvastam a darab első felét; némi csalódással a másodikat. A teljes érdeklődésemet lekötő szerelmi történet megtörik a darab tetőpontján és egyrészt elmosódik a bizonytalanság ködében (Kit szeret hát Zéta?), másrészt elvész az impozáns háttér előtérbe került zajában, pompájában.

Zéta tragikus alaknak indul és epikus boldogságban végzi.

Az ily fordulatot elbírja a regény, de nem tűri a dráma.

Ez az egyik szarvashiba.

A másik a tömegeknek túlságos éppen nem drámai szerepeltetése. A hadak elvonulása, a diadalmas dárídó a legfényesebb rendezésben is csak

teátrális hatást ígérnek, ez pedig nem lehet Gárdonyi ambíciója. Csudálatos, hogy éppen azt a jelenetet nem hozza színre a szerző, amelyben a tömeg közreműködése drámai lehetne: értem Atilla temetését. Pedig ezzel kell végezni és ezzel és ezáltal megoldani a darabot, mégpedig tragikusan.

Hogyan?

Egyszeri olvasás után nem tudnám megmondani. De ha akár a színház, akár a szerző kívánják ismerni véleményemet: kérem vissza a darabot és szolgálok vele. Akkor részletesebben írnék sok minden egyébbről is, mikről most csak általánosságban annyit:

A darabnak 7 részre való tagolása fölösleges, tehát nagy hiba. Csak tömören a drámában! A szerző nagyon is messze megy abbeli törekvésében, hogy közelebb hozza hozzánk az embereit. Úgy tesz, mint a nagy flamand festők tettek, akik farizeusokat hollandus ruhába bújtattak, hogy embereknek és ne képeknek látszanak. Értem az intenciót. Helyeslem is: de est modus in rebus. Egyelőre nem folytatom a kifogásokat s mielőtt csomót kötnek a mondókámra: hagy dícsérjem meg szíves örömmel hol bájos, hol megkapó, hol fölemelő ötletességéért a művészt, akinek írásán úgy pompázik a magyar léleknek szebbnél szebb dísze, virága, mint az ősi szűrön a remekbe hímzett tulipán. Csupa gyönyörűség. Az ilyen munkának sorsát nem lehet föltételhez kötni, mégis azt ajánlanám, szívelje meg a költő jóakaró megjegyzéseimet s figyelmét főként az egészre fordítván: írja újra a darab kibonyolítását. A dramatizáló regény helyett írjon regényéből drámát s visszavonok minden kifogást. Úgy veszem, hogy ez már is megtörtént s így a teljes sikerre való kilátással eleve előadásra ajánlom a Zéta című darabot.

Ez elismerő bírálat után a Nemzeti Színház Zétát játszásra elfogadta. Hogy a hivatali tekintély és igazgatói nagy méltóságról is valamit említsek, az eljátszásravállalás nem éppen a legsímábban sikerült:

Gárdonyi 1903 április 21-én írja meg a Zéta-vázlatot és augusztus 10-től szeptember 30-ig a művet. Október 3-án siet vele Somló Sándor direktorhoz. „Somlót három napon keresztül kerestem. Nem tudtam bejutni hozzá. A harmadik nap találkát kértem tőle. Azt felelte, hogy küldjem el póstán. Visszajöttem. (Egerbe)

Zéta Gárdonyi megelőszobáztatása ellenére is bekerült a Nemzetibe.

Rosszul indult. De rosszul is végződött. Mintha a Zétával Gárdonyi színpadi szerencséje fordult volna meg. Megfordította Atilla, miként Atillát egyszer a római pápa. Atilla abban a pillanatban is lóháton ült, mikor Gárdonyi sikerét megdöntötte. Jámbor póstáslovon. És a világverő Atilla a színpad közepén ezzel a jámbor póstáslóval nem boldogult: a lovat nem sikerült odébb mozdítania. A szereplők minden biztatása és segédkezése mellett se. Szegény ló nem tehetett róla. A hun katonák felemelt karral lelkesedtek:

— Éljen! Éljen! Éljen a hunok királya, Atilla!

A fölemelt kar lónyelve annyit jelent, hogy ne mozdulj odébb! No nem is mozdult. Még a hunsüveges gazdája kedvéért se.

A függönyt leeresztették. Kicipelték-vonszolták a lovat. A világverő Atilla ezután gyalog fogadta a további üdvivalgásokat. Mindez persze az első előadáson, még csak nem is a főpróbán.

Gárdonyi ettől kezdve babonásan érezte, hogy Zétában boszúságforrást fakasztott magának.

Zéta előadásra tűzésében is kevergett egy

adag méreg. A darabot a direktor csak 1905 nyarán osztja ki a bíráló bizottságnak. Másfél évig pihent az irattárban.

Már a próbáknál kellemetlenségek zavargatták Gárdonyi nyugalmát:

(1905 december 15.) „Rossz sejtelemmel nézek a siker elé, mert a főszerepet Márkus Emmától elvették és egy erőtlen színésznek adták.”

„Somló azon szemrehányásomra, hogy az esztendő legrosszabb napján kezdi Zétát (dec. 17.), azt felelte, hogy kárpótol a karácsonnal és újévvel és hogy Zéta előadásaira akármily csekély publikum jön is ebben az évben, nem számítja rovásomra.

(1905 dec. 23.) Somló egy farizeus levelet küldött, amelyben azt írja, hogy Zétát a karácsoni napról leveszi, mert nincs elég közönség. — Karácson előtt ezt a dráma rovására írja! Micsoda lelkiismeret!”

Színháznyitó Egerben.

(1904 aug. 20.)

A deszkaszínház levedlette Egerben reves oldalait és tákolt gerendáit. Helyén kőfalak, boltívek és nagy háromszög oromzat tolakodott fel, büszkén. Egernek kőszínháza épült. Illett is. Ideje is. A város színházba járó közönségének ízlése kívánta a deszkabódé halombadöntését.

A megnyitót a helyi írónagyok nagyja, Gárdonyi írta, az *István király* színmű elé, amellyel a ki tudja hány évre terjedő színielőadások sora megkezdődött. Az *István király* színművet játszották a naptári ünnep miatt, de meg azért is, mert első szent királyunknak az egri vár építé-

sén kívül az egri püspökség alapításáért is hálálkodhatott a város.

Gárdonyi prológusa Dobó Istvánt, a várvédőt kelti életre. Az újonnan érkező színészek felrándulnak a várba, Dobó sírjához. Eléneklik honfiúi lelkesedésükben a Himnuszt. Dobó felébred. Üdvözli a kultúra új palotájában az új törekvésben induló művészetet.

Így képzelte el és írta meg Gárdonyi, akinek ez a *Színházmegnyitó* volt az első nyilvános egri szereplése, amikor Gárdonyi is, akarva, nem akarva, megmutatta magát a betömődött nagyérdemű közönségnek. A nézők sokasodása és mindenképpen jelen-lenni-akarása annyira ment, hogy a színház új falait is szinte veszélyeztette.

Gárdonyit Egerben is elérte a színpadi végzet az egri színháznyitón.

Így történt:

A függöny fölszalad.

A prológust kezdik. A színészek rövid beszélgetés, szófonás után a katonazenekar hangjainál eldörgik a Himnuszt. A karmester várja, hogy Dobó István felmozduljon. Debizony Dobó nem ébred.

A karmester egy darabig bírja zenével:

— Ismétlés! Piano! — szólt le halkán a nagytrombita felé.

Gárdonyi a páholyban érzi: itt valami nincs rendjén. Rohan a színpadra.

Dobó István nyugodtan fekszik a falusi mángorló aljából átmázolt színpadi kőágyon.

Az egyik színész közelebb lép hozzá.

— Attteremtésit... Nem bírok felkelni — súgja a közelébe került színésznek Dobó István. A színész próbálkozik. Megfogja Dobó kezét. A felkelés így se megy. Oldalt kerül s a kőpad mögé

lebújva emeli-tolja a nyugvó várkapitányt. A talpraállítás így sem sikerül.

— Fügönyt! — jelenti végre a Dobót támogató színész a kulisszák mögött röviden.

A kárpit lehull.

Dobó Istvánt két színész támogatja, hogy felülhessen, lábait lerakhassa és odatámaszthassa derekát a kőpad széléhez, mert Dobó István ebben a történelmi percben érzi, ha előre lép: lábai összerogynak.

A fügönyt újra felrántják.

Ott áll Dobó István talpon. Gyöngyöző arcú. Múzeumból aznap délután kihozott egri ostrombeli, súlyos vaspáncél öltözetben. Szorgalmasan verejtekezőn. Az utolsó szavaknál a hőség miatt már a szakállát is a kezével tartotta.

Gárdonyit a színigazgató csak a polgármesterrel együtt tudta visszatartani, hogy az ominózus színháznyitó tapsai elől meg ne szökjön.

Ábel és Eszter.

(1904. nov. 7.—nov. 20.)

A szerző regénye keletkezéséről a könyve megjelenésekor ezt írta egy napilapba:

„A kilencvenes évek elején olvastam egy hírt arról, hogy Pesten egy agg nő férjhez ment egy agg emberhez. Arra gondoltam, hogy az esküvőjükön mindenki gúnyosan mosolygott.

Én azonban éreztem, hogy ez nem mosolyogni való történet.

Cédulára jegyeztem.

1905-ben fogtam bele, hogy megírjam az előzményeket.

Nem volt nehéz kitalálnom, hogy bizonyára még fiatal szívvel szerették egymást, de mindig

gátolta őket valami. Mikor odajutottam, hogy Eszter megöszvegyül s Ábelnek fia születik, azt kérdeztem:

— Kívánja-e majd Eszter, hogy Ábel hagyja el a feleségét és gyermekét?

Éreztem, hogy kívánja! Mert a nő mindig nagy betűvel érzi ezt a szót: *Én*, — ha nem a gyermekére néz, és kisbetűvel a *te* és *ő* szót. Ez a gondolat elkedvetlenített a nő iránt. De anyyira, hogy az írást abbahagytam. Befejezetlenül jelent meg az Új Időkben.

Csak később, mikor a könyvkiadásra került a sor, éreztem, hogy rá kell tennem a fedelet az építményemre, — hiszen éppen az hiányzott, amiért a történetet megírtam.“

És rákerült a fedél, bár lassan, nehezen szögecselte rá minden gondolatcserepét, mert az időmúlás meglazította a történet lécezetét.

Debizony nemcsak a fedél hiányzott arról, hanem a beköszöntője is: a regény megírásának oka. Mikor a könyvet a szerző halála után sajtó alá rendeztem, megeltem a jegyzetek között az előszót. Vázlatosan. Nem volt jogom, hogy javítsak rajta, de meg azt se akartam, hogy ez az előszóféle örökre fiókba temetődjön. Közöltem. Senki sem érezte meg rajta, hogy bizony az csak papírosszeletkékről foglалódott össze Összerak-tam, illesztgettem, mint a gyermekkéz a kockajátékot.

A regényírás idejére vonatkozólag megcáfolom Gárdonyit. Hibás Gárdonyinak az: „1905-ben fogtam bele, hogy megírjam az előzményeket“ — sora. Hibás. A regény 1904 november 7-től november 30-ig készült. És 1905 január 1-től jelent meg az Új Időkben folytatásokban.

Gárdonyi így az időjelölésben tévedett. Naplójában határozottan benne van:

„1904 november 30. Ebben a hónapban írtam Ábel és Esztert, körülbelül hetedikétől egykét ívet naponta, amikor dolgoztam.“

Gárdonyi a megjelenés idejét cserélte össze az írás dátumával.

Ki volt Eszter?

És kicsoda Ábel?

Nem sikerült megállapítanom. A szereplők bizonyára élő alakok voltak, de a történet megjátszásában csak színészek. Az Ábel és Eszter első fejezetében döcögő lóvonatú jelenetet sikerült csak meglelnem a szerző naplójában (1896 jan. 7.), nyolc évvel a regényírás előtt. Ezt írja: „Délután a lóvonaton egy rendkívüli szép és kedves lányt láttam. Ez lett volna a nekem kijelölt. Bementem egy utcába és elveszett.“

E bájos nő szállhatott át az omnibuszról a regénybe, úgy, ahogy Gárdonyi képzelete megalakította.

Az a viaszosvászon feketetáblás noteszka, ahová Gárdonyi összes ismerőseit vagy látott alakjait rajzolgatta, jegyezte, nem árul el semmit, se Ábel, se Eszter személyéről. Kerestem az *Arcisme* című könyvének jegyzeteiben is. Nem akadna-e valami felvilágosító? De nincs. Talán nem is fontos, honnan került az agyag? A fő, hogy lelket lehelt belé. Az ő írói lelkét.

A regény befejezőjét: Ábel és Eszter találkozását öregségükben, Gárdonyi olvasói követelték. Halomszámra érkezett a levél regénye közlése után:

— Miért nem lettek egymáséi?

E leveleket főleg azok irogatták, akiknek ez a probléma regény nélkül is fontos lehetett.

Gárdonyi levélpóstája egyszerűbb elintézése miatt arra gondolt, hogy ír egy válaszlevelet s ezt a válaszleveleket kinyomatja, s így végleg megszabadul a nap-nap mellett való kérdezősködésektől és zaklatásoktól.

Azután meg arra gondolt:

Egyszerűbb. Megírom a folytatást és azt nyomatom ki. Szétküldöm a békétlenkedőknek.

Így is cselekedett.

Mikor azután a regény könyvben megjelent, a kötetbe is beleillesztette az idegcsillapítót, nehogy még azután is valami „miért nem lettek egymáséi?” — követelődző jelentkezzen.

Mezítelen ember.

Gárdonyi 1903 július 23-án írta ezt a legendáját (Arany, tömjén, mirrha kötetben) s olyanformán járt vele Bukarestben, mint *Mari néni meg a Pista bácsival* Párisban. Valaki idegennek túlságosan megtetszett. Erre mutat legalább, hogy Gárdonyinak ezt a legendáját 1904 december 9-én a *Telegraful Roman* c. újság közölte, mint egy román író munkáját. A szerzőben volt annyi óvatos tisztesség, hogy a nevét *gh. t.* írta csak alá. A honoráriumot azonban nem felejtette el érte felvenni. Az aradi *Tribuna* c. oláh lap azután kisütötte, hogy Gárdonyinak, a *Mezítelen ember* c. novellája az elplagizált mű, s hogy a *gh. t.* nevű újságíró könnyelmű lépése nem e sorokkal kezdődött. Gárdonyi nem kutatta-kereste érdekei védelmét. Szelíd nyugodtsággal vette tudomásul a történeteket s a szerkesztőnek ezt írta:

„A mi románjaink úgy látszik csak politikai eszmékért mennek Romániába, de már a kultu-

rális éhségüket a határokon innen elégítik ki. Hát csak tegyék, — de tisztességesen.“

Fűzfalevél, nyárfalevél...

(1905 január.)

A verskötetet nem kedveli az olvasók jó része. Ha egy-egy vers megkapó is és szárnyra lendül vagy megtanulják vagy kiírják a kötetből s a könyv heverhet tovább a könyvtárak szekrényében.

Hogy a Gárdonyi-könyveket az Egri Csillagok, Láthatatlan ember, A bor és a Karácsoni Álom korszakában felkapták, Gárdonyi addig egyetlen verskötetet, az *Április* is nekilendült. A Karácsoni Álom verses szövege ragadta-e magával, vagy hogy az ifjú olvasótábor Gárdonyit Április versei miatt is értékelte, a fő, hogy az Április (1902 jan. 20.), új kiadást ért. Az új Április külső köntöse talán nem volt szebb a legelső aranyleveles, apró pirosrózsavirágos kötetnél, de néhány új vers és a sorok felfrisítgetése miatt lehelődött beléje valami az egri kert üdőbb levegőjéből. Gárdonyi örömkedvvel fáradt verskötetet aprólékos munkálkodásaival. Annyira szívesen dolgozott rajta, hogy tollvonogatásai közben arra gondolt:

— Írok még egy verseskötetet.

E gondolatra rávihette az is, hogy 1902 év elején értőmődéssel beteg, nem igen márthatta tollát valami mélyebben szántó munka megkezdésébe. Történelmi regénye: a Láthatatlan ember, a magyarok őskorával megismertette, így verseit is a történelem fonalán indította: *A bánhidai vecsernye*. (1902 febr. 20.), *Éjjel a Tiszán*. (febr. 27.). Közben azonban ki-kiugrott a régmúlt hangulatából: *Öreg honvéd* (márc. 2.), *Kis lá-*

nyomnak (márc. 3.), *Egy este ... és E föld* (márc. 4.), *Kinizsi Pál* (márc. 5.). Közben zenét is szerz. Egy dalt és egy keringőt (márc. 10.). Újra vissza a multhoz. *Magyarok Ősanyja* (márc. 11.), *Hét vezér* (márc. 28.) és így folytatólag. Nem részletezem tovább, mert itt a Fűzfalevél költemények sora amúgyis megszakad. Gárdonyi egy hónapra Olaszországba utazik: le Sziciliáig. Mikor visszatér, eszébe jut zenei szerzeménye. Zongorához ül. Eljátssza a dalt és átírja a Magyarok Ősanyja versét a zenéhez szövegnek.

Aztán újból, szinte naponta faragja, művészkedi költeményeit, szinte ugyanabban a sorrendben, mint ahogy a Fűzfalevél kötetbe illesztgette, közéje kevergetve egy-két ifjúsági korabeli gondolatot, hajtást.

A sokat emlegetett *Útrakészülődés* c. verse 1903 vége felé íródik (nov. 30.). A kötet utolsó sorai a következő év elején, *Ne félj, csak higgy* (1904 január 15-én).

Mire az Őreg tekintetes és Ábel Eszter regénye miatt verseit újból átboronálhatja, sorba rendezheti, illesztheti, az 1905-ik évbe is belép. Ekkor jelenik meg.

Az első címe: *Október*. És ez a cím oldódik fel a *Fűzfalevél*, *nyárfalevél*, *mindet összesodri a szél ... népdalban*.

Fehér Anna.

(1902 dec. 1. és 1905 febr. 2—febr 6.)

Ha az első ötletek sorrendje szerint osztánám, mingyárt Annuska után következne Gárdonyi Fehér László betyártörténete.

„1902 dec. 1. Éjjel 3 óra tájban ébredtem fel. Félálomban Fehér Anna alakját látva s fél-

álomban írtam fel az első és második felvonás vázlatát.“

A vázlatához nem nyúlt 1905 február 2-ig. Ekkor négy nap alatt megírta a darabját. Az ötödik napon már át is nyújtotta Beőthy Lászlónak. Beőthy ekkor a Király Színházat igazgatta.

Gárdonyi félt a parasztdrámától. Ezért nem mártotta tollát korábban a betyártörténete alkotásához. De hogy Beőthy László színműért zaklatta, nekifogott. Fedák Sári, a Király Színháznak naponta virágerdőben táncoló-lobogó művésze, drámai szerepet áhított, hogy tudása magasságát és mélységeit csillogtassa. Gárdonyi örömszívvvel szállította az „isteni Zsazsának.“ Beőthy is, Zsazsa is úszott a remények boldogságában. Gárdonyi meg örült, hogy őt oly lelkenedezve fogadják a Király Színháznál s nem Somló-Sándori-göggel, aki a Zétájára úgy rácsappantotta az asztalfiókot, hogy több mint egy éve, a kulcsot sem leli hozzá. Már csak emmiatt is elpártol a Nemzetitől.

A Király Színház őszi műsorába illesztette Fehér Annát. Hónapokig tartó próbával készült, hogy a közönségnek a legjobbat nyujtsa. Gárdonyi neve csalta a publikumot. Gárdonyi neve biztató ígéret a sikerhez.

A darab csalódást hozott a színháznak. Zsazsa drámai tehetségét többnek érezte a valóságnál. Az első és második felvonást gyönyörűen vitte, játszotta, de a harmadik felvonás felmagasodott drámaiságában elcsuklott. Annál a jelenetnél, mikor Fehér Anna az ablakon keresztül megpillantja bátyját az akasztófán, összeomlott Zsazsa drámai művészete. Sikoltása nem sikerült. És ami a jelenetből ezután következett: a többi sem: A folytatás. A végjelenet. Fedák Zsazsa a szolgál-

bíró asztalán nem lelte meg hirtelen a papírvágó kést. Rövidlátó szemmel kereste az írómappán. Ez elhibázott mozdulatra a közönség felszisszent s a művésznő szerepéből kikökenve, Fehér Anna elméje elborulását úgy jelenítette, hogy természetellenesen hatott, így éppen a darab csattanóján érzett ki, hogy Fedák drámai művészete nem bírja a magasságot

Gárdonyi ezekután látta, hogy kár volt Fehér Annát a Nemzeti színház színpadától megfosztani.

Fekete Nap.

(1905 aug. 25—28.)

Jászai Marinak készült. Fedák Sári Fehér Annája után Jászai Mari kibékítésére. Új és kiválónak ígérkező szerep Jászainak. Ezért írta.

A darab borzalmas és sötét történet. Van benne tűz, halál, háború, tömeges mérgezés, vak-asszony gyilkolás. A cselekmény lélektanilag Gárdonyi-alapokon nyugszik: finom és eredeti. A nemzeti fájdalmat szító osztrák gázságokért a közönség boszút liheg. De az az emberirtás, amit Gárdonyi a színpadon végeztet a szabadságharc puskaropogása közben s hogy az osztrák tisztek a színpadon megmérgezetten vergődjenek, — ki bírja ezt idegekkel? Ez sok a vérből, golyóból, szuronyból, halálból, boszúból. Ennyi rémséget még Shakespeare klasszikus gondolatainak kísérőjeként sem lehet egy este elviselni. Különösen nem akkor, ha Jászai Mari alakítása sem éri el azt a kiválóságot, amit e nagystílusú utánoszthatatlan és egyedülálló művésznőtől a nézőtér várhatott.

A *Fekete Nap*ban kitűnt, hogy Jászai Mari művészi képességei csak a klasszikus alkotásokra

alkalmasak. Egyszerű, stilizálatlan alakra, természetes beszédmodorra nincs készsége, mint ahogy Fedák Sárinak sincs a magasabb drámai lendületekre. A főszerep egyiknél sem talált színészére.

A *Fekete Napot* Gárdonyi eredetileg a Nemzeti színháznak szánta. A színháznak is, a szerzőnek is veszteség, hogy nem oda került. A Nemzeti drámabíráló bizottságának éles szeme bizonyára felfedezi a *Fekete Napban* Gárdonyi gyengéjét s a szerző idejében igazít-változtat a hibákon s a szabadságharc történetből egy hosszú-életű történelmi dráma válik. De Gárdonyi és Somló igazgató között felmerült súrlódások elvágták a lehetőségét, hogy a *Fekete Nap* az ország első színpadára emelkedjen.

De azonkívül politikai okok is állottak a háttérben.

Gárdonyi színművében a Gotterhalte-t kigúnyoló cigányok jelenetét bajos lett volna Ferenc József idejében államköltségen megrendeztetni.

Jászai Mari így is bebiztosította magát a politikai következmények ellen. Az előadás előtt Gárdonyival nyilatkozatot íratott alá: politikai meghurcoltatások esetén Gárdonyi vállalja a felelősséget.

A darabot Gárdonyi három nap alatt írta (1905 aug 25—28.) a *Fekete Nap* c. novellájából, (1905 február 18.) (amit egy nap alatt rótt össze) naponta egy felvonásos eredménnyel. A darab első előadása után egyik kritikusa gúnyosan megjegyzi: a fekete éjszaka szinte jótékonyan borul rá erre a *Fekete Napra*. (Budapesti Hírlap, 1906 július 8.) A színmű ennek ellenére eljutott a 25. előadásig.

A darab témája a változott politikai alakulások miatt ma már teljesen a múlté.

Gárdonyi e színműve tartalmával tartozott Ferenc Jósának édesapja 48-as szenvedéseiért. Gárdonyi nem szerette az adósságot. A császárnak e színművében talán kétszeresen is kiadta, ami a császáré. A másik adósságtörlesztése öfeliségével szemben a *Megnézd, kit veszel a hátadra* c. meséje (1906 jan. 30.) melynek későbbi címe az *1000 éves ember*, — könyvben még nem jelent meg.

Ceruzajegyzetek, Magyar-nyelvi jegyzetek.

(1905 nov. 15.)

Az első regényírás közben felszínre hozott gondolatgyöngyök összefűzése. 1905 nov. 15-én jelent meg belőlük az első füzér, a *Szerda* c. lapban. A lap rövid néhány heti szórakoztatás után kimúlt. Ezidőtől kezdve Gárdonyi folytonosan szedte, rakosgatta az írómappájáról lehullott ötleteket. De néha olvasása közben is sarjadtak elő. Feljegyezte őket szorgalmasan, rendszertelenül s mikor már akadt belőlük egy fiókra való, akkor csoportosítgatta

A Ceruzajegyzetek teljességükben ma sem jelentek meg könyvben. Gárdonyi hagyatéki utasítása szerint a „*Gondoltam*“ címen foglalandók írásai közé. Hogy nem láttak még nyomdafestéket, oka: az ötletek nehéz sorakoztatása. Annyi mindenféléről ír, gondolatai annyira szerteágazók, hogy várnom kell, míg időt szakíthatok számukra. Így osztályozás nélkül sokat veszítenének erejükből.

Gárdonyinak másféle gondolatforgácsai is húzódnak meg a fiókjában: *Magyar-nyelvi jegyzetei*.

Ugyanazon sorsnak részesei, mint a Ceruzajegyzetek. Papirosszeletkéken, néha kúsza vonásokkal odajegyzett írások. Az íróasztalfiókban várnak ezek is napfényre. Össze lehetne belőlük állítani egy új magyar nyelvtant, (*Nemzetes magyar nyelvtan*) mert a Gárdonyi-jegyzetek alapján a mai iskolás magyar nyelvtanok nemzetközi alapon készültek, főként a német nyelvnek megfelelőleg. A magyar nyelv szelleme teljesen más nyelvtant diktál, mint a most forgalomban levők. Azonkívül kikerekedne Gárdonyi céduláiból egy könyv arról is, hogyan beszéljünk Gárdonyi-Géza-magyarul, tehát egy *magyarító szótár*. És még egy idegen szavakat magyarba átöltöztető *idegen szavak szótára*.

Dehát hol akad e sok mindenféle szótárra kiadó? Ha elárulom, hogy Gárdonyi magyarnyelvészkedése annyit jelent a nyomdának, mint egy-egy kötet Egri Csillagok, — nem vállalkozik rá még a Magyar Tudományos Akadémia se.

De még ha kiadó vállalkozna is. Ki vásárolja azt?!

Magyarországon az ilyenféle tudományos könyv ezer példányon alul sínylődik. Annak is fele pár év múlva visszakerül az antikváriusokhoz.

Két Katicabogár. — Átkozott józanság.

(1906 február 22 és 1907 szept. 30.)

Gárdonyinak az Én Falum után következett novelláskötete a Két Katicabogár. Ha az Én Falumot Gárdonyinak, a néptanítónak a gondolataiból elősarjadtaknak ítéljük, a Két Katicabogár az a kötet, amiben Gárdonyinak, az írónak az írástudása novella formában először mutogatja izmait. A Két Katicabogarat kiröppenti az írói gondolataiban és a művészetében is nagykorú Gárdonyi. Az

írásban kiiskolázott Gárdonyi. A színmű alkotás útjáról az íróasztala elbeszélő tollát felragadó Gárdonyi. A tanítómester és az írásmester: Az Én Falum és a Két Katicabogár.

A Két Katicabogár a regényírás közben lehulló gondolatsziporkák. Kis *regénykéék*, — ahogy Gárdonyi szerette őket nevezgetni. Míg kritikusan ítéletökben (Sik Sándor, Kéki Lajos) fordítottak a műalkotások osztályozásán: Gárdonyi regényeire azt mondják: *nagy novellák*.

Ki-é az igazság?

A szerző fia éppen nem döntheti el.

Annyi bizonyos, hogy Gárdonyi regényei legtöbbje novellából bővült fel regénynyé: Ábel és Eszter, Öreg tekintetes, (a Szomorú lány), Hatalmas Harmadik, (A szerelem rabszolgái), Láthatatlan ember. De viszont a felduzzadás közös sorsa Gárdonyi színműveinek is: *A bor*, *Annuska*, *Fekete Nap*, *Megismételt Idill* mind novellaként kezdték pályafutásukat. A *Fekete Nap* éppen a Két Katicabogár (1905 május 7.) kötetben, a *Tengeren járók csillaga* (1902 május 11.), *Egy szál drót* (1905 okt. 12.), *A szürke* (1904 jan. 14.), *A falábú ember* (1904 jan. 22.), *Bódi meg a húga* (1904 okt. 31—nov. 3.), *Doktor Gizella* (1905 aug. 2—3.), *Álom és ébredés*, *Az izé* (?), *Gyurkó-Furkó* (?), *A vízen járó lélek* (?), *A kis gróf* (1904 szept. 23) és a *Veron* (1904 szept. 3—14)-nal együtt.

Gárdonyi írástechnikájához hozzátartozott, hogy regényeit kicsire méretezve fejlesztette. Először megnagyolta végig a történetet s a mellékes cselekményeket, oldalágazódásokat később illesztette bele. Leírása közben aprólékossággal nem vesződött. Ez az oka, hogy első fogalmazványa rendszerint végig párbeszéd. A lapszélén odajegyezve

egy-két szó: Kert, Tátra, Patakpart, Harmatos rét, Zöldlombos kőpad, Régi vaskapu és másefféle.

A Két Katicabogár aránylag rövidre szabott novellák. A Katicabogár kötetnek szinte folytatásaként megjelenő *Átkozott Józsanság* már természetesebb novelláktól duzzad. A *zöld sfinksz* (1906 febr. 3—14), *A mutter* (1906 júl. 30), *Melyik a kettő közül* (1904 okt. 7—14), *Erdei történet* (1906 dec. 1) és a *Dugóhúzó* (1904 febr. 15—22).

Az *Átkozott józsanság* novelláira méltán ráillik a regényke Gárdonyi jelölés.

A *részeg ember átka*, ez volt az első címe az *Átkozott józsanságnak*, — (1906 máj. 20) az egri házunk előtt veszekedő két részeg paraszt feleselgetéséből fakadt:

— Ne adja a jó Isten, hogy valaha is részeg lehess! Érted? Te disznó! — így szidta a sánta Gyura a vasrácskerítésünk előtt Rabóczki Bernátot. Mind a ketten féltérden térdeltek a sárban.

Szent Dávid a holdban (A zöld sfinksz) Gárdonyi devecseri tanítókorabeli emlékei.

A többi falusi történet pedig a szegedi újságíróskodása idejebeli jegyzetei. A Kocor-bíróság tárgyalásain jegyezte még fel Gárdonyi Géza, a szürke újsághírgyűjtőgető.

Isten rabjai.

(1906 okt. 1.—1907 szept. 30.)

A regény megírása idején, boldog hatodik reáliskolás koromban azt éreztem, hogy ez a téma inkább valami fehérfátyolos, aranyszavú nőnek a tollára illene, és nem Gárdonyiéra.

Gárdonyi képzeletemben túlságosan férfias lélek volt ahhoz, hogy a teremtművész biztonságá-

val írja meg Szent Margitot, a mult idők e liliomos női alakját. Az volt az őszinte, sugalmas érzésem, hogy itt nem elég, ha a párbeszédnek mögül cselekmények leskelődnek az olvasó felé, hanem itt a férfi gondolkodásnak tömjénillatú márványoszlopok birodalmán apácaruhában kell végigjárnia és éreznie a kort és történetet. Érzésben költeményt kívántam. Cselekedetben álmod. És mindkettőt a porlepett történelemből, színesen.

Gárdonyi előtt is lebeghetett valami ilyenféle bizonytalankodás. Félt attól, hogy tollvonásai nem lesznek elég nőiesek.

Hogy egyetlenegy megrovó vagy figyelmeztető levelet sem kapott regénye megjelenése után, igazolja a sikerét s főként azt, hogy az olvasó nem érezte meg a férfitoll keze nehezét.

A regényéhez bátortalankodva fogott hozzá. Elriasztó gondolatként meredt eléje még az is, hogyan hatol majd át a történelmi adatok rengetegén.

Mégis nekivágott a témának.

Ahogy Gárdonyi elmondja, ily előzmények után:

A kilencvenes évek közepén került a kezembe a Margit-legenda.

Érdeklődéssel olvastam el, de borzadozva tettem le. Vallási örültek háza volt az, — gondoltam — és az a szegény leány annak az örültségnek leg-sajnálatosabb áldozata.

Tíz évre rá, 1906 nyarán, olvasok egy rövid idézetet a Margit-legendából. Az idézet éppen az a mondat, amelynek eltörlését kívánta volna Szent Margit, ha a kéziratot az ő élete folyamán írják.

Kedvetlenül néztem az idézetre, s mivelhogy este olvastam, egész éjjel a körül forgott a gondolatom.

Hogyan veheti ki valaki éppen azt a mondatot idézetnek?

Vajjon az a legenda-író igazat írt-e? vagy valási buzgóságában ezzel a vonással is éppúgy túlzott, mint ahogy bizonyára túlzott, mikor azt írta, hogy Margit ezer miatyánkot és ezer üdvözetet mondott s ezerszer omlott a földre féloldalt. (Tón ezer véniát.)

S még ha igaz is, mért nem tekintik a történetírók jelentéktelen följegyzésnek? Mért éppen azt emeli ki Marczali és a Szilágyi-féle Magyar történelem II. kötetében?

Nem sokkal szebb volna-e, ha valaki úgy írná meg Szent Margit életét, hogy azokat a vonásokat emelné ki belőle, amelyek szépek? hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbeli jószág vonásaival is.

Ilyenféle gondolatok fakadtak belőlem az idézet nyomása alatt. S napokig, hetekig kísértett.

Szeptember elején Budapestre vittem a kisebbik fiamat iskolába. Egy heti tétlenség várt rám. Azt a hetet velem töltötte. Bejártuk a város megnéznivalóit, voltunk a Margitszigeten is, de csak a felső végén

Mikor hazajöttem, arra gondoltam, hogy meg kellett volna néznünk a szigeti omladékokat. Hogyan nem jutott eszembe ottan!

Emlékeztem rá, hogy láttam az épület-maradványok képét valamelyik könyvemben. Mingyárt le is nyúltam a szekrényembe néhány képes könyvért. Kún László életrajzában meg is találtam.

Aztán ismét elolvastam a Margit-legendát. S mily más szemmel!

Ami részek az első olvasásban megdöbben-

tettek, úgy elmentem mellettök, mint virágos udvaron a trágádomb mellett.

A sorok közt iparkodtam olvasni. S íme a sorok közül rámfénylett egy szent élet szépsége, mint ahogy a deszkapalánk résein átragyog a nap.

De hogyan nem látta meg a mult időknek ezt a fenséges alakját senkise! Hányan megírták Ildikót, Zách Klárát, Széchy Máriát! A történelem minden nő-alakját rámába aranyozták már a magyar írók, csak éppen Margit királyleány hever még a porban.

Támasszuk fel!

Az írónak adott az Isten halottfeltámasztó erőt, de bezzeg nem trombitát. Szálankint, szemenkint kell összeszedni a kevés maradványt; hozzárajzolni, hozzáalkotni a hiányzókat; a természettudósok számításával megalkotni egy lányomból az egész testet; saját lelkünkől lehelni belé egy részt, hogy feléledjen.

S hogyan írnám meg egy zárt helyen élt élet történetét, holott oda férfi be nem léphetett?

Alkotnom kellett egy férfialakot, hogy annak az élete tükörül szolgáljon s képét vesse a női klastrom rejtett életének.

De a célból meg kellett világítanom azt a homályba borult kort is.

Bizony sok történelmi egyházi könyvet összeolvastam. Templomi és klastromi kérdések megoldásában sokat köszönhetek a könyveken kívül dr. Halászy Caesar barátomnak, aki elejétől fogva érdeklődött a munkám iránt, továbbá Paluscsák Pál tudós dominikánusunknak, aki a szerzet reguláinak nekem homályos részeit szíves készségével segített megértenem.

Hogy a munkám főalakjául Jancsi frátert tettem, annak magyarázatát fölöslegesnek vélem.

Munkácsy Krisztus Pilátus képénél is előbbre van téve egy jelentéktelen római katona, mégis Krisztus marad a főalak.“

Igy jegyzi fel Gárdonyi a Margit-regény első gondolatát önmagának. Lehet, hogy talán előszónak szánta a feljegyzést könyvéhez, de lehet, hogy csak magának jegyezte. Utasításom nem volt rá, hogy az Isten rabjai kötet elé illesszem. Gárdonyi se kívánhatta nagyon az odahelyezését, mert hiszen kerülközött volna neki is alkalma a sorok könyvbe ragasztásához.

Az Isten rabjai munkájához az első tinta-csöppje 1906 október elsején vonódott papírosra. A francianyelvű Kincses kalandáriuma így jelzi az eseményt:

„Kezdtém írni Szent Margit regényét.“

Emlékezetem élesen élém ugratja ezt az időt. Ma is látom Gárdonyi ráncolt homlokát kerti sétáin, s a mindennapos megbánást, hogy a latin jelzőkövekkel ellátott útra lépett. Sehol egy magyar mondat. Klastromi szabályok, latin szertartáskönyvek, egykorú feljegyzések mind-mind latin nyelven. A könyvek a dolgozó-termében szanaszét, s naphosszat gyakran a szótárkeresés. Sortalan napok. Beláthatatlan idejű eredmény.

Hiába, csak gazdag embernek való a regényírás. — Ez a vígasztalódása. Nem mintha ő gazdag volt volna, hanem, mert szegény volt ahhoz, hogy a negyedében elkészült művét tűzbe vágja csak azért, mert fáradtság a folytatása.

Október 8-án már gondolatoktól meleg fővel meglátogatja a Margitszigetet s visszatérve figyelmét regényalkotása annyira leköti, hogy még a naplójának is adósa marad a bejegyzéssel. Több, mint egy hónapi búvárkodás következik. Kemény papíroslapokra: gondosan félrerakott báli meghí-

vók hátlapjára készít jegyzeteket. A klastrom negyvenkét apácájának a nevét fölírja egymás alá, mint a tanár a diákjaiét s mindegyik mellé a korát abban az időben, mikor a Margitszigetre került, mellé jegyzi, melyik hány évig élt? Kinek a családjából származott? És a jellemét.

A 17 barátról ugyanígy.

A jellemjelölés csak egy két szó. Pl. tudós, latin, ráncoshomlokú. Vagy másikénál: csodáló, kényes, ideges test. Vagy: vénleány korában ment be, rút volt. Vagy: fiatal, kifelévágyó. Márton priorról ezt írja: ősz, méltóságos, nyugodt. Bágyadt szeme mintha üvegből volna. Megfagyott humorista. De magas gondolkodású úr. Kicsinyító ragokkal beszél.

Az év november 17-ikére már annyira jut az efféle jegyezgetésekkel és a vázlatokkal, hogy megírja az első ívet a „*Jancsi fráter*“-ből. Két nap haladtával Jancsi klastrombavitelét. Másnap az ebédet (a Margitka csöppség fogadtatása a Szigetecn). S ezidőtől csökkent munkakedvvel haladoz naponta előre: háromnegyedívet, félívet, egynegyedívet és 24-én csak néhány lapot dolgozik.

November végétől a karácsoni novella-kötelezettségek miatt január közepéig „egy betűt se“ mozdít a regényen.

1907 március 31-én aztán ez a bejegyzés a regényről:

„E hónapban az Isten rabjainak meglevő részét tisztáztam gépen s átalakítottam az eredeti *Regulák* szerint, amiket már kétszáz lapnál többre terjedő írás után kaptam.“

Április 8-án meglátogatja a Dominikánusokat Budapesten. Ez a látogatás újból munkára tüzei, mert négy napra rá már a Pesti Hírlap dicsekvő hangon hozza meg a hírt, hogy Gárdonyi Géza na-

gyobbszabású történelmi regényen dolgozik, amellyel annyira előrehaladt, hogy még az ősszel nyilvánosságra kerül.

De nehéz a robot. Sokszor elakad a forrásművek tanulmányozásának szükségessége miatt. Május 4-től egy teljes hetet a történelmi könyvek keresésével és vásárlásával tölt s utána teljes hónapig újra csak adatokat gyűjt és válogat a Margit regényhez. Fordít nagy buzgalommal és kitartással.

Június 13-án, hogy alkotó munkáját pihentesse, megkezdi az Isten rabjai második részét. Az első részét abbahagyja, mert ahhoz adatok kellenek még.

A regénynek ez az össze-vissza való írása Gárdonyinál rendszeres. Bármennyire ide-oda kapkod a dolgain, érdekes, a végén mégis egységesre gyúrja. Igaz, hogy az Isten rabjait röviden elkészített vázzal indítja. Röviden: egy lapon. Ekkor már tudta, hogy regénye hány részre csoportosul, hány fejezetre, s a fejezetekben egyenkint mi a vezérgondolat, és a cselekményrűgő. E vázlat után nem volt ránézve fontos, melyik részhez fog. A napi hangulat döntötte el. A regényrészek az összeillesztéskor aztán pontosan kapcsolódtak s az érzések, gondolatok és események kikalkulált törvénye szerint vonzottak és taszították egymást, mintha valami váltakozó áramú láthatatlan huzalokon haladnának a cselekmények világítókörtéje: a megoldás felé. Sohasem írt az első fogalmazványában mást, csakis cselekményt. Az Isten rabjai sem volt ez alól kivétel. Tájak, személyleírások, jellemek rajza később következett.

Július 2-án az alkotóerő teljes megfeszítésével írja a javósasszony jelenetét. 22-én Ábris élet-történetét. Másnap Ábris filozófiáját 28 kézirati

lapra. Harmadnap Ottokár látogatását a klastromban 15 kézirati lapra. A hó végére eljut a cseh király látogatása után történt járás-kelésig.

Ezután augusztus elején öt napot pihen. 5-én Margit avatásának megírásához elég adatot és hangulatot talál. Két napra rá a harmadik rész elejét írja, aminek folytatása: II—VI. fejezet már előzőleg elkészült. 14-én VII., VIII., IX. fejezet és pedig az illatgyűjtés kezdetét, Margit arculverése, Marcellusz templomi szidalma. Pontosan a hó közepén egy nap alatt ír ismét 28 kézirati lapot: Ábris visszatérését, a vízáradást és a kútbaesést. Másnap XII. és XIII. fejezetet, kb. egy nyomtatott ívet, — pedig délután látogatók zavarják, — s a következő napon Margit utolsó évét és napját.

Augusztus 18-án újból ráhelyezi a tollat a kalamáris fedelére. Egerben nagy ünnepséggel Dobó szobrát leleplezik. A Történelmi Társulat őt kéri meg, hogy az ünnepségen képviselje. Nem térhet ki előle. Kiszakítja magát a munkájából s eltávozik egy napra a legendás szentek társaságából az ércbeöntött, legendás hős köszöntése végett. 19-én újabb akadály, látogatók: Bródy és Fesztyék átrándulnak Parádról. Bármennyire szabadik: elcsalják Parádra, úgyhogy a regényt Parádról való angolos eltűnése után csak 21-én fejezheti be. 28-án siet is vele Pestre, hol páter Paluscsák Pál dominikánus-szerzetesnek elolvassa. Együtt áttanulmányozzák, megvitatják újra a regény klastromi részeit. Szegény páter majdnem két napig vesződik Gárdonyival, de megértéssel, szeretettel, türelemmel áldozza fel kiváló tudását, hogy segítségére legyen. 30-án este Gárdonyi már Egerben ül íróasztala mellett és szeptember 5-én a végzett munka örömeivel vígan utazik vissza Parádra Fesztyékhez, hogy a haragot érdemlő el-

tűnését jóvátegye. Boldogságában és jóhangulatában, vacsora fogytán, a parádi cigányprímás kezéből kiveszi a hegedűt és azzal vidámitja a pesti társaságot. Elárulja Fesztyéknek azt a titkot, hogy nemcsak Bársony Pista ért a vonóhoz, hanem Gárdonyi Géza is.

Az étkezőben tapsolják, lelkesednek érte. Gárdonyi állja a tapsot mindaddig, míg az egyik vendég Bródytól nevét kérdezve, vígságában elkiáltja:

— Éljen a mi szeretett prímásunk, Gárdonyi Géza!

Gárdonyi arcán erre megfagy a jókedv. Fesztyéktől elköszön s még aznap éjszaka hazakocsikázik Egerbe.

Gárdonyira ezután gyötrelmes napok következnek. A válóperét ekkor kezdi tárgyalni a bíróság. Az izgalmak dologtalanságra ítélik, aprócseprő írómunkára.

Szeptember hónapban Isten rabjait javítgatja. Itt egy szót helyettesít megelőzőbbel. Amott egy mondatot. Hol sok a leírás, párbeszédet sző közbe, vagy töröl. Ahol gyöngye a jellemrajz, részletez erősebben. Ahol kevés az áhítat, a tömjénillat, virág, bűnbánat, több színt ad belé, hogy a betűk járója lássa, mit olvas és hallja, amit olvas. Képzeletében megzendüljön az apácák áhítatos éneke s a Nyulak szigetének kirándulóhelyén a romokból boltívek magasodjanak s alattuk fehérvélumos lelkek ajkairól szent áhítat duruzsoljon a kiskápolnában.

Gárdonyi a hó utolsó napján húszfiókos íróasztalába süllyesztí a művét.

Vár vele. Ebben az évben többé nem is veszi elő. Családi kellemetlenségek beteggé marcangolják. Folytatja a vezeklését a nő miatt, akiről, —

mint mondja, — nem akarok szólni soha. Végül elmenekül Egerből, az országból: Olaszhonba. Odaviszi szívének nehéz pogyászát.

Könyve 1908 április 3-án jelenik meg.

A regény kezdetben nem jelentett feltűnő irodalmi sikert. Az olvasók ízlése abban az időben az ilyenféle témák iránt érzéketlenségben senyedett. Ma, — mennyivel másképp fogadják! Becsülik. Szeretik. Láthatlanul is érzem, hogy a mai könyvolvasó érintett lelkéből röppen egy-egy sóhajocska az egri vár felé is. Láthatlanul is látom, mikor a könyv becsukódik, mintha egy zsolozsmás imakönyv lapjai hajolnának össze az olvasónak azzal a gondolatával:

— Ma nem regényt olvastam. Ma imádkoztam. Gárdonyi szava mondta nekem az imádságot.

Margitszigeten.

(1908 aug. 30.)

Az Isten rabjai regény már néhány hónapja csalogatta tulipános magyaros fedelével a könyvesboltok üvegtáblái mögül a vevőket, mikor Gárdonyi elvetődött megint a Margitszigetre. Csupa szórakozásból, rózsaligetre vágásból sé tált ki oda az akkor pesti diák fiával, akit aznap vitt fel a tudományok emlőjére, a fővárosba.

Gárdonyi elvezette fiát is a romokhoz. Fölépítette előtte képzeletben a régi klastromot. A romoknál néhány ember dolgozott, szöszmötölt, ki kapával, ki ásóval, ki csákánnyal. S hogy Gárdonyi magyarázkodott, ők is a szerszámnyelre támaszkodva figyelték.

— Látod fiam, ez volt itt az apácák konyhája. Ez a kis udvar. Ott szemközt a betegház.

Ezen a helyen, ahol most vagyok, itt állott a kút, amiből az apácák a konyhára a vizet hordták.

— Bezony, nincs itt kút kéremássan, sohse vót, — böki oda a szót egy munkásfej az ásó-
ásónyél végéről.

— Nincsen? Dehogy nincsen. Itt volt az. Csak maguk nem keresték.

— Mán az nincs.

— Nincsen?

— Nincs bizony kérem. A tanár úr is keres-
tette velünk, az se tanáta. Pedig leástunk egy mé-
ternyire is.

— Hát látott mán kend konyhát kút nélkül.

— Ott a Duna vize, lakodalmas vacsora is
kifutja belőle.

Hogy így beszélgetnek, megjelenik Lux Elek
műegyetemi professzor, az ásatások vezetője.
Odalép hozzánk.

— Miről tanakodnak, — fordul az emberé-
hez.

— Ez az úr aszongya, hogy itt kút vót vala-
mikor.

— Dehogy volt, — mondja Lux Elek, Gár-
donyi felé irányítva szavait, — ha kút lett volna,
mi csak ráakadunk.

Gárdonyi bemutatkozik.

Lux Elek örül a szerencsének, főleg, hogy
értő emberre akadt. Az Isten rabjait akkor még
Lux csak hírből ismerte.

— Itt nem lehetett kút, — vélekedik Lux
Elek.

— Itt kútnak kellett lennie, — erősködik
Gárdonyi. Apácakonyha kút nélkül nem képzel-
hető. A Dunavíz főzésre nem jó. A szigeti forrás
messze. Így az apácáktól nem járhattak vízért a
forráshoz. Különben is, ki győzne annyi vizet

hordani... Egy klastrom apácának... Még csak ivóvizet is? A Margit legenda világosan említi a kútát. Margit cselédje is belehullott egyszer a kútba. Ez is bizonykodik, hogy a kút valahol az út mellett állhatott.

— Amibe a cseléd belefordult, csak a Dunából idevezetett csatornamélyedés lehetett.

— Nem kérem, az határozottan kút volt.

A vége a vitának:

— Ön szerint hol állott akkor a kút, — kérdezte Lux azon a hangon, mely egyúttal azt is jelenti, hogy a vitatkozást befejezte.

Gárdonyi kilép a konyhaajtótól 6—7 lépést, a kőudvar közepe felé.

— Itt!

— Ezen a helyen? — kérdi Lux.

— Nem lehetett másutt. Mert ha ön összeköti képzeletben a konyhaajtót a betegházajtóval, ez volt az apácák sétaútja. A kút a gyalogjáró oldalán lehetett a virágágyak folytatásában.

— Ide négy ember! Ássatok! — parancsolja Lux.

Félóráig vártunk. Semmi nyom.

Elköszöntünk.

Lux diadalmasan mosolygott utánunk.

Két nap múlva levél érkezett Egerbe. Lux tanár levele. Értesítette Gárdonyit:

A betömött kút kőkarikáit három méter mélységben megtaláltuk. Az ön következtetése helyes volt.

Az Akadémia nagyszótára.

(1907 január 13—17.)

A Magyar Tudományos Akadémia a magyar helyesírás szabályainak megteremtése után elhatározta a magyar nyelv teljes szótárának kiadását. Az összes magyar szavak gyűjteményét, melyben nemcsak a szavak, de az egyes szavak jelentésváltozatai is megellelhetők volnának.

Gárdonyitól is megkérdezte a Tudós Társaság a véleményét. Miképpen gondolja, hogy ez a kérdés olcsón és gyorsan megoldásra vezérelhető.

Gárdonyi előzőleg már munkálkodott a Magyar Tudományos Akadémia helyesírásának megalkotásában is. Tapasztalta, hogy véleményét szívesen látják, meg is hallgatják, de erősen rostálják. Hiszen ő még fiatal tekintély ahhoz, hogy öreg tudósokkal bármily tekintetben is mérkőzzön.

Előre érezhette, hogy javaslata legaljára fog kerülni az aktacsomók bástyájának. Csak arra nem számíthatott, hogy akad egy örököse, aki idők múltán kihúzza azt onnan és a nyilvánosság elé helyezi.

Gárdonyi azt javasolta:

Az Akadémia a nagyszótárát néhány évi munka után jelentesse meg. Éspedig havonta olyanféle füzetekben, mint a *Magyar Nyelv* vagy a *Természettudományi Közlöny*. A füzet tartalma induljon el az *A* betűtől s írják bele a pár esztendő alatt begyűlt szavakat és jelentéseket. Az olvasóközönség pedig jegyezze a füzetbe a hiányzó szót és értelmezést. Mihelyt az abc végére érnek, gyűjtsek be a régen kibocsátott füzeteket és az olvasótábor bejegyzéseit feldolgozva újítsák meg a teljes kiadmányt előlről. A közönség és a tudományos kutatók kezén így pár éven belül már foroghatna

a Nagy szótár, mely időnkint újítva folyton tökéletesedne.

Ez volt Gárdonyi javaslata.

Nem fogadták el.

Ehhelyett megjelent a címszójegyzék, melyben bennefoglalódnak a szavak egyféle jelentésükkel minden szófejtés és magyarázat nélkül. Végeredményben tehát nem sokat ér.

A Nagy szótár 1906 óta már rég elért volna a teljes füzetes kiadásában az utolsó betűig. Nem is szólva arról, hogy a Trianoni szakadást magyar nyelvünk kincseiben nem éreznénk olyan súlyosnak.

Gárdonyi, a földbirtokos.

(1907 dec. 23.)

Úgy se igen szereztek még birtokot ez országban, ahogy Gárdonyi. A nyáron kisétált a szőlők közé. Látott egy gyönyörű forrást. Hatalmas ágú fűzfákat a forrás mellett és egy négyszobás nyaralót fenyők között megbújva. A nyaraló egy honvédszázadosé volt. A forrás is. A fűzfák is. És a harminc holdon két dombocska szépségeskedett zöld bájaival. Egyik domb a nyaraló előtt, a másik a háta mögött. Mintha a mesekirály meg a mesekirályné sírja volna, a kettő körülültetve fenyővel, nyárfával, a rajta viruló gyümölcsfákon pedig szőlő szőlő, mosolygó alma és csengő barack. E meseország szegélye a dombon túl végtelen rét. Halkan csevegő kis patak és egy fehérén kanyargó, lombok közé rejtett kocsiút.

Gárdonyi odatévedt a forráshoz.

A nyaralóból megismerték.

Behívták.

Meguzsonnáztatták.

Mikor kifelé jött. Gárdonyi még egyszer ivott a saját forrásából, föltekintett a nyugvó naptól koronázott fényestetejű dombjára s megindult a saját gyalogútján a kapuig s megpróbálta hogyan kattant a kulcs a zárban.

— Húszezer korona. Nem éppen olcsó. De mindig ilyenre vágytam.

Mire a vétel rendbeigazodott: katonáéknál a birtokot az asszony hozományából törölték, árvaszéki jóváhagyások elintéződtek, a havas karácson ráköszöntött az üzletre. Gárdonyi csak a karácsoni ajándékokat ágaival eltakaró fenyőfa alatt jelentette édesanyjának:

— Megvettem a Schöpflin birtokot.

Az utakon embermagasságban fehérlett a hó. Gárdonyi csemetéi különben azonmód útnak erednek, hogy lássák a tündérkertet. Január vége felé juthattak hozzá, hogy megkíséreljék a természeti akadályok leküzdését. Gárdonyi és Gárdonyinak még két barátja szegődött az expedícióhoz. Átvergődtünk a hótorlaszokon. A nyáron félórás utat három óra alatt fagylódva, fázva jártuk meg a birtokig.

Gyönyörű látvány! Álomvilág. Gyémántszikrával csillogó fehérség. Fehérszakálas szomorú fűzek. A forrásból melegen fölszálló pára, s a párától mintha a két domb fölé egy ködös vonalú harmadik emelkedne.

— Különös látni egy ismeretlen nagy és szép birtokot, — hangzanak Gárdonyi elfogódott szavai a naplóban (1908 jan. 25) — és hallani amerre nézek: ez is a tiéd! az is!

Az első interju.

(1908 febr. 3.)

Adorján Andornak az a gondolata támadt, hogy Gárdonyi munkásságáról, íróasztala titkairól, terveiről interjut ad lapja olvasóinak. Az olvasótábort mindig érdekli, ha az ujságíró neves embert az otthonában lep meg és elmond olyan belső titkokat, amihez különben sohase férközhetne.

Gárdonyi ha nyilatkozott is ezelőtt ujságíróknak, Pesten a kávéházi asztal mellett cselekedte. Se lelkébe, se otthonába nem nyitott ajtót soha senkinek. Egerben is teljesen véletlenül múlt, hogy Gárdonyihoz Adorján, az ismeretlen idegen betoppanhatott, mégpedig a délelőtti órában, amikor még a családja tagjaitól is elkülönült, hogy dolgozhasson. Adorján Andor a véletlenséget esernyőjének köszönhette. Az történt ugyanis, hogy Gárdonyi veszedelmes házörzője: Hentzi kutya (nevét Hentzi generális, Budavár védője után szerezte a Hentzi-szobor botránya idején) szóval a Hentzi kutya vad nekirohanással üdvözölte ujságíró látogatóinkat. Adorján Andor azonban nem az a fiú volt, aki holmi falusi bidres-bodros szőrű fehér-feketetarka pulikutyától megijed.

— Oh ismerem én ezeket a kutyákat, — mondja nekem mosolyogva. Ezeknek csak így kell tenni ni, és elszaladnak.

És az esernyőjével odabökött Hentzi szeme közé.

A következő pillanatban Hentzi Adorján Andor nyakkendőjén volt. Egyetlen harapással leoldotta róla. És szerencséje Adorjánnak, hogy a kutya második rohanása elől sikeresen félreugrott. A kutyát így elkaphtam és lefékezhettem.

A hangos, zajos kutyakomédiára Gárdonyi tapétás ajtaja megnyílt.

Kilépett.

Bevezette az ujságíró, aki csak Gárdonyi szobájában lihegte ki ijedelmét és szedte rendbe nyakendője nélküli gallérját.

Eredmény:

Az interju megjelent. Adorján azon kezdte, hogy Gárdonyi vöröshajú, felekezetnélküli, soha nem dohányzik, szereti a kártyát és a nyelvújítás idejebeli magyar nyelven fogadja a látogatóit. És még egy csomó ilyen kieszelt valótlanságokat hordott, rakott össze Adorján írásában.

Gárdonyi elhűlt, mikor olvasta:

— Micsoda ostobaságok!

Kérdeztem is tőle:

— Nem ír rá cáfolatot?

— Nem. Szegény nem tehet róla. Az egri döcögös vicinális kirázta fejéből a gondolatokat.

A naplójába meg azt írta:

. . . Adorján Andor cikket közölt rólam. A cikkéből kiérthető, hogy a kutyám jobb emberismerő, mint én vagyok.

Adorján Andor utódainak már csak akként lehetett cikket közölniök Gárdonyiról, ha munkájukat Gárdonyi átigazította és aláírta.

Gárdonyi, az adóalany.

Az adófizetés Gárdonyinak se volt soha kedves élvezete. Éppúgy mint más, ő sem túlságosan lelkesedett érte. De talán az adófizetésnél is keservebb foglalkozás volt számára, ha holmi adóvalomások kitöltésével és az adófelszólamlási bizottsághoz intézendő kérvényekkel töltették idejét. Mert a kérvényszerkesztés . . .

— Inkább száz novellát írok, mint egy sor hivatalos írást!

Nem értett a hivatalos stílushoz, kifejezésekhez. Úgy írta, mint novelláit, ugyanazzal a humorral, mondat szerkezettel, kifejezésekkel. Így:

Tisztelt adófizetőbizottság!

Adót fizetni életemnek mindenkor csendes gyönyörűsége volt, elvégre fenn kell tartani a házat és kell, hogy legyen miből megélnie a legelső magyar embernek is odafenn, Wienben. Én csupa hazafias lelkesedésből két címen is fizetek adót: a magamén és az anyámén. Tavaly azonban önök csaknem megfosztottak ettől a kettős fizetés örömetől, amennyiben a fizetési lehetőséget közvetlen közelébe emelték a fizetési lehetetlenségnek. Kérem, hogy az idén ne folytassák ezt, mert ha nagyobb számot vetnek reám, akkor sem a haza nem virágzik jobban, sem Eger, ellenben munkától már is elcsigázott, derék végrehajtóink elkeserednek önök ellen, hogy végezhetetlen ügyet rónak rájuk.

Eger, 1908. VII. 27.

Kiváló tisztelettel

Gárdonyi Géza.

Falusi verebek.

(1908. szept. 25—nov. 9.)

A *Rettenetes mama* novelláját végezte be azon a napon, mikor a Falusi verebekhez először mártotta tollát. Mintha ez a Rettenetes mama fogadta volna gondozásába Gárdonyit, a színdarabjával együtt, annyi minden bajlódás, cívódás kerülközött elő a Falusi verebekből. A Rettenetes mamának ezúttal a Nemzeti Színháznak bizo-

nyára az a vélekedése, Gárdonyi volt a rakoncátlan. Gárdonyinak meg kétségtelenül az, hogy a Nemzeti Színház viselkedése volt vele szemben tűrhetetlen. Egy bizonyos: Beöthy László A bor előadása után Gárdonyit annyira elkényeztette, hogy sokat megengedett magának a színházzal szemben s később már a szerzett jogokat Gárdonyi követelte. Somló direktor előszobajelentést a Nemzeti Színháznak, személyére tekintettel, nem volt volna szabad megrendeznie. Mihelyt Somló uralkodása megszűnt, Gárdonyi a legelső színházi levélre készséggel írta:

— Még ebben a szezonban számíthat az igazgatóság a darabomra.

1908 szeptember 25-én fogott hozzá a *Bakadramához*. A vázlattal két napig vesződött: *Bözsit* (A Falusi Verebek ötletének címe) annyira összehagondoltam, hogy már holnap írhatnám is. Másnap belekezd az első felvonásba. Azután abba hagyja egy hétig. Lassan, megfontoltan munkálja. Olyan sikerre vágyik, mint *A borral*.

— A színmű, — ahogy nekem akkoriban elbeszélte, — azért lesz érdekes, mert a darabom felében drámai szerkezet, felében vígjátéki. Az átmenet megírásán fordul, megbírja-e a nézőtér lelkülete ezt a változást. Ha a vígjátéki részt csapnám előre, semmiképpen sem várhatnék sikert. De így... csak jót várhatok.

Október 5-én kész az első felvonás.

Utána pihenés.

Október 19. és 20. és november 2. a második felvonás, — tehát három nap alatt.

Újabb pihenés.

November 6—9. kész a harmadik felvonása a *Verebeknek*.

Utána még egy nap javíthatja. Tisztáztatja fiaival. A végső címet *Falusi Verebek* Pestre indulása előtt írja rá. (Nov. 18.)

A Nemzeti színház igazgatója Tóth Imre a Meteor-szállóba rohan a darabért Gárdonyihoz. Még ott a Meteorban nyomban elolvassa a művet. Rögtön viszi is magával.

A színműfogadtatással Gárdonyi meg lehetett elégedve. Másnap hivatalos kommuniké jelenti a lapokban: Gárdonyi Géza új darabját a Nemzeti színház előadásra elfogadta s a szezon legközelebbi újdonságaként játszatja. A szereposztás megtörtént.

No, ez hamar ment!

Egy hónap múlva csakugyan kezdődnek a próbák. (1909 jan. 1.) Gárdonyi egy nagy csokor rózsával és szegfűvel jelenik meg a női szereplők között. „Kiderül, hogy hiányzik közülök őt. A próba napokon keresztül hiányos. A szöveget a hanyag másolók elnyomorították. A rendetlenség szembeötlő a színházban.”

A próbákon az igazgató tiltakozik, hogy Gárdonyi a színészeket közbeszólásaival zavarja.

„Mindent elfogadok. Tehát a felvonás végén! Csakhogy mire feljutok a nézőtérről, a lehullott kárpit mögött nem találok senkit.”

Látom, hogy az igazgatónak az a szándéka:
— A szerző ellen meg kell védeni a színházat!

Ám védje.

Hazautaztam.

(1909 január 7.) Az éjjel nem aludtam. Azon gyötrődtem, hogy visszavonom a drámámat. Telegrafirozok a minisztériumnak is, hogy jóváhagyásom nélkül nem kerülhet színre.

De itt a másik rém: a közvélemény.

Reggel Palásthy Géza (a Nemzeti színház titkára) jelent meg nálam (Egerben).

Az igazgató kéret jelenjek meg a premieren, mert rosszra magyarázzák.

— Nem érdekel semmiféle magyarázat.

1909 január 8-án premier.

Gárdonyi nem jelent meg a színpalak előtt, hogy fogadja a sokszoros tapsot. Átengedte a szerepet a direktornak, aki betegséggel mentette Gárdonyit.

A lapok azonban mást írtak: őszinteséget. *Miről csiripelnek a Falusi Verebek* és a *Haragos Gárdonyi* címmel leleplezik az igazgató eljárását.

A Falusi Verebeknek Gárdonyi távolmaradása mellett is tapsos sikere volt s annak ellenére, hogy az ötödik előadás után tűz támadt és a Falusi Verebek kuliszái jórészen elhamvadtak, Gárdonyi darabja megért majdnem ötven előadást.

Gárdonyi érezte, hogy nem az ő idegeinek találták fel a színműírást.

„Csak most látom, mennyire kifordít valómból a drámázás. Nem tudok aludni, dolgozni, még olvasni se.“ — mondja a napló. (1909 jan. 11.)

Gárdonyi színpadi alkotásait a Falusi Verebekkel végleg lezárta. Az új szezon elején ugyan Tóth Imre még egyszer próbálkozott Gárdonyit megnyihíteni. Palásthy Gézát megint leküldte hozzá Egerbe, hogy megkérlelje:

Gárdonyi csak ennyit válaszolt:

— Haragudni nem haragszom, csak emlékszek.

Mi erősebb a halálnál.

(1909 június 2.)

Gárdonyi a színműírásból ocsudott lélekkel fog a novellái rendezéséhez. Az *Atkozott józanság* és a *Két Katicabogárnak* nem várt sikere ösztönözte erre. Az időben az olvasóközönség nem kedvelte annyira a hosszú fonalú regényeket, mint a novellákat. Míg ma viszont regénynek él a divatja. Változik az ízlés és az olvasó kívánsága az idő haladtában.

Gárdonyi novellacsokra a *Mi erősebb a halálnál* elbeszélése fonalával van egybekötve. A címnovella (1908 január 18.—május 2.) mellé sorakozik a *Papa nem örül* (1907 jún. 14.), *Harangzóék karácsona* (1907 dec. 22.), *Szép asszony a kovácsné* (1908 nov. 26—30, 1909 február 18—március 9.), *Szüleim gyémántja voltam* (1909 márc. 10—15.), *A rettenetes mama* (1904 szept. 19—25.), *A Vastyúk* (1908 máj. 22.), *Az Órás meg a kutyája* (1907 dec. 4.), *Annabáli emlék* (1906 júl. 26.) és *A múlt velünk él* (1907 jan. 12.).

Gárdonyi e novellái írásainál tobzódik a címekben. Minden írásmunkája címét jellemzi ez különben. Az első cím sohse jó. Talán Jókaitól kapta örökségbe a címeknek ezt a mindig bizonytalan idomítgatását, ideges cserélgetését. Jókait a találó címet a munka félsikerének tekintette s az öreg néha egy-egy elfogott ötletes címmel neki indult egy regénynek.

Gárdonyi azért ennyire sohasem merészkedett. Ellenben óvatossága gyakran vitte arra, hogy a nyomdakorrektorok és a nyomdában megforduló újságírók elől, hogy címötleteit elrejtse, könyvének, cikkeinek csak a teljesen kikorrigált és impri-mált levonatán árulta el sorai koronáját.

Természetes, hogy a folytonos címváltoztatás az életrajzíró munkáját is nehezíti, (ami ugyan legkevésbé érdekelte Gárdonyit). Naplójában ugyanaz a mű néha hat-hétféle változatban is szerepel. Néha nagyon bajos a nevek között rendet teremteni.

Hogy izelítőt nyujtsak e címtánc változatokból:

A Mi erősebb a halálnál eleinte *Borzasztó történetnek* indult (1908 január 18.). A papa nem örül: *A borbély*, később *Fillérek*. A Harangozóék karácsona: *Csak Gyuri nem örül*. Szép asszony a kovácsné: *Rút kovácsné* és így a többi is.

A kötetből megírása tekintetében a *Papa nem örül* a legérdekesebb. A történetet úgy álmodta meg és írta le vázlatnak. Így bocsáthatom ki kezemből, nem mint álmot, hanem mint vázlatot.

A borbély.

Színjáték egy borotválásban.

Egyfelvonásos.

Álmodtam 1907 IV. 13. virradatra.

Irnok fiatal, érzékenyszívű. Tudja, hogy egy cselédnek a fia, de az anya meghal s a fiút árva-házban nevelik.

Ki lehet az apja?

Végre megtudja, hogy egy borbély.

Érzelmi ember. Hamar túl van a megütközésen. Látni kívánja az apját, de előbb mégis megtudni felőle egyet-mást: Becsületes-e? Nem részes-e?

Előbb elküld a műhelybe, hogy küldjenek egy legényt beretválni.

Maga az apa jó.

A fiú remeg megindultságában.

Az apa tekintetes úrnak szólítja, s nyugodtan veri a habot.

Ez a főjelenet:

a fiú izgalma beretválkozás közben. A borbély nyugalma és udvariassága. A fiú kérdései:

— Hány gyermeke van?

— Van-e azokon kívül?

(— Nincs.)

— Nem is volt?

(— Nem.)

— Szedje össze az emlékezetét. Járt-e valaha Veszprémben?

(Hogyne.)

Nem ismert ott egy Mártha nevű leányt?
(A borbély megdöbben.)

Mikor aztán a borbély megvallja a dolgot, a fiú félig szapannosan a nyakába borul.

— Apám!

A vége az:

A fiú megkérdi könnyezve:

— Mit fizetek?

— Huszonöt fillér, — feleli szintén könnyezve a borbély, de üzleti hangon.

A Mi erősebb kötet kortörténeti érdekessége a: *Mult velünk él*. Gárdonyi egri diákkorából szakított téma. Őszinte történet. Alakjai ma is élnek.

A lechmezei nyilak.

(1909 szeptember 3—7.)

Az Isten rabjai után új regénytémán forog Gárdonyi gondolata. Ebben az új regényben Gárdonyi eddigi történelmi kutatásainak eredményeit vetette volna fölszínre: az ősmagyarok harcmódorát és a hittérítő szerzetesek életét.

A regény a honfoglaló eleink rablókalandjairól regélt volna. A kalandozások kora érdekessége a regényirodalmunknak még érintetlen pázsitja. Gárdonyi tolla eddigi munkássága mellett könnyen járhatta volna.

Gárdonyit e regényírásnál is előfogta szokott lelkiismeretessége:

— Megtekintem a helyszínt.

Elutazott Augburgba (1909 szept. 3—7.), hol a rablókalandok gyászos sikerű vállalkozása alaposan megtépázta az ősmagyar portyázók fegyvereinek legyőzhetetlensége hírnevét.

— „Megnéztem a csatateret a toronyból és a vizet a városon kívül.“

Gárdonyinak az volt a meggyőződése, hogy a magyarok nem az esső miatt vesztek csatát, de a Lech patak vize miatt se. Hanem az a mező, ahol bátor kalandoraink ütközetbe rohantak, minden oldalán hatalmas hegyekkel, meredek sziklafalakkal szegélyezett s a németek a sziklák mögé húzódva az erdő lombjai takarásával kitűnő felvonulási helyet kaptak, ahonnan a magyar csapatok elrendeződése, mozdulatai, a harcosok száma teljes biztonsággal megítélhető volt. A magyaroknak város ellen vonulását megakadályozták a kőfalak. A völgyből menekvést megátolta a közben hátukba került ellenség, mely a keskeny völgyzáró utat sziklakkal is eltorlaszolta.

A magyarok az erdő miatt tájékozatlanul nézhettek szembe az ellenséggel. A sűrű felhőkben rájuk csapódó ellenséges nyilak ellen hasztalan védekeztek. A németeket az erdő lombja és a sziklafalak megóvták a lóháton hadakozó magyarok hadiszerszámai kártevéseitől.

Gárdonyi regénye egy hittérítő barát levelével indul:

Nagy tiszteletű Prior, szeretett atyám!

Én az éjjel megszöktem. A kötelet megtaláljátok az ablakvason, és csodálkozni fogtok, hogy miért szöktem meg?

Azért, mert én meg akarok halni.

Huszonkét éves vagyok: elég érett a gondolkodásra. Nem hiszem, hogy az élő pap is akkor kedves az Istennek, ha éjjel-nappal térden áll, mint a fából faragott szentek. A papnak dolgoznia kell éppúgy, mint a többi embernek. A világ tele van pogánynyal s mi a falak közt töltjük-e életünket?

Keleten egy nagy nép telepedett meg a Duna mellékén. Dühös pogányok, amint jól tudod. E nép közé papi holttesteken át fog átjutni Jézus. Legyek én az első holttest. Legyen az én vérem a kereszténység első harmata azon a földön.

Jól tudjátok, hogy mindig a martirok élete volt az olvasmányom, és most tudjátok meg azt is, hogy sokszor arcra borulva kértem az Istent: részeltessen engem a martirok dicsőségében.

Isten megmutatta az utat.

Az a rab magyar, akit a klastromban nekem kellett a német beszédre megtanítanom, nem tanult meg németül a három lefolyt év alatt, de én megtanultam tőle magyarul.

És most megyek. Nem tart vissza könnyező arcotok látása, nem tart vissza az öleléstek, a szavatok. A város utcái sötétek: nem látja senki, mely úton mentem el.

Elűnök, mint a szélfútt falevél.

Krisztus országában ismét találkozunk.

Szerető testvéretek
János.

II.

Atyám. Már elértem a határt, s a pogány országőrök egyik kunyhójában vagyok.

Nem emeltek rám fegyvert, mert látták, hogy se kardom, sem íjam, csak az egy vándorbotom és bibliám.

Mégis megállítottak és kikérdeztek:

— Ki vagy és mit akarsz?

— Isten szolgája vagyok. Árpád népéhez utazom.

Meglepte őket, hogy a nyelvükön szólok. Bámulva kérdezték:

— Magyar vagy te?

— Nem tartozom semmiféle nemzethez. Nekem minden ember testvérem és minden föld hazám.

Megint elbámultak a fejeletemen, de nem faggattak tovább.

Ezek a határőrök, úgy látszik, nem olyan vadak már, mint a többiek. A civilizált föld szélén való tartózkodásuk némileg megszelídítette őket: Láthatták, hogy keresztény vagyok, mégse bántottak, sőt az ebédjükhöz is meghívtak.

Az ebéd vaskondérban rotyogott. Gyanakvó pillantást vetettem belé, hogy nem gyermekhús-e? Bárányhús volt.

Az ebédnél aztán elkérdeztem őket, hogy Árpád hol lakik és hogy jártak-e erre hittérítők?

Hát Árpád Budán lakik, amely Akvinkum romjaiból épült még Atilla idejében s hittérítők nem jöttek át a vadak közé.

Ebéd után aludtam s most neked írok. Talán az első levél ez, amely Magyarországból nyugotra megyen.

Mikor eljöttem tőled, az asztalomon hagytam a búcsúzásomat. Másnap jutott eszembe, hogy az ablak nyitva maradt és az ajtó is, és hogy éjjel vihar volt. Ha netalántán a szél kivitte volna a levelet, újra leírtam.

És minden hétfőn írok neked ezentúl. A leveleket megszámozom és mihelyt embert tudok, aki városunkba megy, egy csomóban küldöm el.

Kérlek, ha tíz évig nem kapsz tőlem írást, tudakold meg mártírságomat és keresd vissza a bibliát és az írásokat, amelyeket hátra hagyok.

Azt hiszem, a barbárok nem fogják a bibliát elégetni, mert képek vannak benne s tudod, hogy a képeskönyveket a barbárok rabolják is.

— — — — —

Jancsi fráter e levele a regény összes kézírata. Folytatása sohasem készült el, pedig Gárdonyi teljes életén át tanulmányozta az ősmagyar kalandozás idejét. Foglalkozott vele. Könyvtárának egy szekrényét tölti meg e korra vonatkozó kötetek gyűjteménye. A szekrény ott áll az íróasztala oldalánál, csakhogy minél jobban kéznél legyen. A Honfoglalás kútfői, a Hadtörténelmi közlemények, Waffenkunde, Rovás-írás, Regősénekek és másefféle könyvek, amik ma is ott várakoznak az üveg alatt Gárdonyi tolla művészetére.

A regénynek humoros alakjául Gárdonyi a jó borivó szentgallenai barátot szánta, aki megmerte várni a magyarokat. Ez a barát a megszőkött Jancsi fráternek szerzetestársa lett volna. A regényben Jancsi fráter elcsalná magához a magyarok táborába. Gárdonyi elképzelése szerint a hittérítők első pillantásra bizalomkeltő, megnyerő külsejű szolgálai az Istennek, kiknek az ájtatosság inkább a szívökben zártan él. Mély val-

lások érzéssel és zsolozsmás hajlongással a beéke-
lődés a pogány vadságba bajosan sikerülhetett. A
szerzetesek néplélekhez férközni csak úgy tud-
hattak, ha színleg átvették a pogányok szokásait.
Sőt a keresztény egyháznak első lépéseiben utá-
noznia kellett a pogány szertartások külsőségeit
is. A tömjénáldozat a római vallásban Gárdonyi
szerint a pogány istentisztelet maradványa.

Gárdonyi az *Isten Rabja*iban említi a pogány
javasasszony könyvének elégetését. A *Gellérthe-
gyen* c. novellája is ráirányítja a figyelmet a ke-
resztény kultúra terjesztésének vandalizmusára,
ami, hogy szükséges volt-e, a mai kor szemüve-
gén át bajos eldönteni. De Gárdonyi zeneileg is
érdekes felfedezésre jutott a pogánykort illető-
leg. A pogány áldozati énekekre a hittérítőpapok
gúnyos, nevetető szövegeket komponáltak és
híveikkel azt énekeltették. A pogány áhítat érzé-
sét ezzel a módszerrel is űzték a konok lelkek-
ből. Gárdonyi ily gúnyos éneknek vélte a

*Csicseri borsó, vadlencse
Feketeszemű menyecske
Most adott Isten kezembe
Majd megcsókollak kedvemre*

népdalt, melynek egy még jobban cifrázott válto-
zatát is sikerült meglesnie:

*Csicseri borsó, — vadpaszuly
Feketeszemű, — uborka
Most adott Isten, — kurumpli
Majd meg is eszlek, — vöröstök.*

Ez a népdal (Limbay dalalbum [Magyar dal-
tár] I. kötet 20. lap, 45. dal) lassú ütemmel
játszva Gárdonyi szerint az ősi pogány himnusz.

A himnusz első sorát Gárdonyi így alakította a zenéhez:

Isten virraszd ránk a napot . . .

A szöveg többi sorai Gárdonyi tollába maradtak.

De nem folytatom tovább.

Gárdonyinak egy fiókra való tibeti írással írott jegyzete (1910 ápr. 6.—július 15.) vonatkozik a pogánykori regényére. Ez írások megfejtéséhez nem érték. De nem akadt más sem, aki megfejtené. Gárdonyi tibeti írása kulcsát magával vitte a sírba. Nem akarta, hogy témáját más feldolgozza.

Miért nem fogta toll alá a regényt Gárdonyi? Nem azért, mert nem ért rá.

Augsburgból visszatérte után örökös fejfájások gyötörték. Élénk képzelőtehetsége elhitette vele, hogy agydaganata fejlődött. Járt az orvosokat. Vérszegénység, érelmeszesedés, gyomorbaj, dohányzás . . . ahány orvosnál megfordult, annyiféle diagnózis. A végén elvágtatott Karlsbadba, ahol egy Kelen nevű magyar orvos megvizsgálta és a szemébe mosolygott Gárdonyinak:

— Nincs önnek uram semmi, de semmi baja. Gárdonyi meghökkent.

— Ez lehetetlen. Hát akkor mitől fáj napokon keresztül a fejem.

— Hagyja abba a dohányzást.

— Jóéjszakát a pipának!

Megcselekedte. Nem gyújtott rá egy hónapig. Nem használt. A fájdalmak egyre fokozódtak.

1909-től kínlódott, bajoskodott nappalokon, éjszakákon át s nem birt csak kisebbjártatú novellatémákon munkálkodni, míg végre 1911-ben (aug. 4-ikén) az Orientben egy Pósa-vacsorán

Grósz Emil mellé vetette a sors. Gárdonyi bön-
gészte az étlapot. Grósz Emil rászólt:

— Géza neked már szemüveg kell! Gyere el
holnap hozzám.

Elment.

A szemüveg rögtön kigyógyította Gárdonyi
fejfájását.

Gárdonyi örömeiben Grósz Emilnek küldött
egy Egri Csillagokat ezzel a dedikációval:

*Grósz Emil barátomnak, akinek a kezével
Isten dolgozik.*

Ugyanezt küldte karlsbadi orvosának is, Ke-
lennek.

Mit jelentett volna a magyar irodalomnak,
ha az orvosok Gárdonyi fejfájásos gyötrelmei
okát hamarabb felfedezik?

Buddha szelleme.

Az ősmagyar vallás rejtelseinek tanulmá-
nyozása vezette el Tibet nyelvéhez s ezen keresz-
tül Buddha hitének megismeréséhez eredetiben.
Gárdonyi, a lélek-vándorlás hívője, megállt tudá-
sával Kelet-szentje előtt, hogy megcsodálja a ha-
talmos vallásalapító bölcsességét.

Emlékszem, mikor mint diák (ötödik
reálista) a vallásfelekezeteket tanultam s meg-
látta, hogy Buddha tíz sorban elintéződik, mo-
solygott rajta.

— Pedig ha tudnák, hogy az újszövetség a
teljes egészében benne van Buddha bibliájában!
A Hegyi beszéd meg szóról-szóra onnan palán-
tálódott. Onnan jött Schopenhauer egész filozó-
fiája is. A híres Schopenhaueré!

Buddha bibliáját eredetiben olvasta Gár-
donyi. Megtanulta a tibeti nyelvet. Annyira meg-

tanulta, hogy irodalmi jegyzeteit is ezen a nyelven készítette. Fiókszámra gyűjtött teleírt papírszeletek: novella és regényötletek hevernek megfejtetlenül az íróasztalában. Minden este lefekvése előtt elolvasott egy fejezetet Buddhából és végrendeletében fiainak is meghagyja, hozassák meg Buddha bibliáját német nyelven és olvasgassák naponta. Nagy lelki megnyugvást lehel szívökbe e szent könyv.

Mi volt hát Gárdonyi vallása? Hogyan lehetne Gárdonyi hitére az igazság erejével rátapintani?

Rebesgették róla: atheista, spiritiszta, teozofista, okkultista.

Az Egri Csillagok írása idején talán azt is, hogy guggonülő, mert hisz Mahomed próféta Gárdonyi lelkében Krisztushoz hasonló tiszteletre méltó bölcs, ki vallása erejével milliók szívét őrzi kezében.

Gárdonyi nem volt sem ez, sem az.

Az ő hite egy elmélyült egységes, kristályosan tiszta világszemlélet. Gárdonyi kinyílt szemű bámolója a nagy vallásalapítóknak. Azért, hogy lelke mimozaszerű nyugtalanságával másfelé is kereste a világ rendeltetéséről s a lélek halhatatlanságáról szóló kinyilatkoztatásokat, nem fordított hátat a keresztény vallásbölcseletnek. Aki az egri kúriára belép, Gárdonyi folyosója végéről Gárdonyi ecsetje művészetével tekint feléje a virágállványa zöld díszeiből Mária a kis Jézussal. Hálósobájába belépve, íróasztala felett ott áll Munkácsy eredeti Krisztus vázlata, az Ecce Homóbból és Gárdonyi ágya felett az elefántcsont-kereszt a felfeszített Jézussal.

Mindezek után kérdezhető-e:

— Milyen vallású volt Gárdonyi?!

Megtagadása volna-e az a keresztény hitnek, hogy Gárdonyi a szomszéd templomok mécsei előtt is megállott. Vagy mert feljegyzéseiben, naplójában hitével túllép vallása szigorú keretein.

Bűn-e az, ha az év eseményeit naplójában összefoglalva az 1911-ik esztendő lepergésekor így ír:

Ebben az évben történt Portugália köztársasággá alakulása. A Tripoliszi háború, amely még befejezetlen. Kína köztársasággá alakulása az év utolsó napjaiban, de még ez se bizonyos.

Velem csupán a Pesti Hírlaphoz való végleges szerződésem. Továbbá szememnek hirtelen megromlása júliusban.

Eseménynek tekintem a lélek örökkévalóságának kezdettelenségét, hogy megfejtettem.

— — — — —

Ez utóbbi gondolatban, azt hiszem, nincs egy szemernyi hittagadás. De nincs sehol a műveiben sem. Az, hogy néha műveiben a pap-sággal nyers-őszintén bánik, ebből se hámozható elő vallástalanságának bizonyítása.

13 agglegény.

(1909 dec. 11. — 1911 június 26.)

Hosszúhajú veszedelem. Akkor még úgy írta a címet. Ma már talán így írná: *Kurtahajú veszedelem.*

13 agglegénytörténet.

Gárdonyi novellázó kedvének mélyen járó alkotásai. 13 női lélek rejtelmének hűséges rajza. Akad ugyan közöttük olyan is, mely a novella-hámból kilép: a Finum Ilka. A Finum Ilka testes, kerek regény. Érezni rajta, hogy csak a tartalma

kedvéért birja meg a novelláskötet tábláját a többi mellett.

A *Szakálás Magdolna* (1910 nov. 16—28). *Mandula* (írta 1910 jan. 2—10 és újra írja Élvezeti cikk címen 1910 ápr. 16—21). *Egy korty víz.* (1910 aug. 2—13). *Hegyen égő tűz* (1911 jan. 28—febr. 25). *A pék órája* (1911 márc. 1—4 és 7—13). *Kék leányka, zöld legényke* (1910 aug. 29—szept. 6). *Három bagoly* (1910 szept. 14—27). *Két szék között* (1910 okt. 18—23). *Finum Ilka* (Kékszemű erdészleány címmel készül 1910 jan. 13—ápr. 3). *Csak ne felejts* (1911 ápr. 2—3), (ápr. 4-ikén újra írja). *Hol vagy Éva* (1911 május 9—jún. 6 és jún. 20 bővíti), mind, mind, ha még oly szép novellák is, a női olvasótábor túlságos érzékenysége nem fogadja az írásokat oly szívesen, mint fogadná, ha a hősnők belelebegnének a férfhősök karjaiba. Szóval Gárdonyi a két Hosszúhajú kötetében realizmusa áldozata.

Csakhoggy Gárdonyi e kétkötetes munkája megírásakor a gyengébb nemet másképp óhajtotta kárpótolni. Újabb két kötetet szánt az aggleányok történeteire, akik egy penzióban morzsolva életüket, törölgetik a port bánataik fonnyadt leveleiről s rázzák ki menyasszonykoruk parfümös üvegjei utolsó csöppjeit.

Gárdonyi a férfiakkal adósságba keveredett. Az elégtétellel a nők részére. Nem írta meg soha. Feljegyzése nem több róla egy tömött borítéknál. A szándék a megírásra ezzel igazolható. *A bajuszos veszedelem* a cím a borítékon. És egy dátum: 1917 XI. 12. Azután a könyv kezdősorai:

Talán ugyanazon az estén történt, hogy az Aggleányok házában a karácsonfa körül . . .

Ők persze nem isznak bort, de cigarettáznak.

Mind azt mondja, hogy fiatal korában szép volt... A nők 7-féle reincarnáltsága szerint való 7 figura.

A boríték alján ez áll:

Beszerzendő: divatlapok, illatszer-, ékszer-, cipőárjegyzékek.

Megírható úgy, hogy a ruhák utólagosan festendők bele.

Ennyi az összes feljegyzés az *Aggleányok történetéről*.

A vén leányok sohasem bocsátják meg ezt a feledékenységet Gárdonyinak!

A 13 aggregény története ötleteiért Gárdonyi nem került át a szomszédba. A saját elhagyott komoly életéből meríthetett. A karácsonesti egyedülvalóságából, abban az ő külön kis házában ott Egerben, amit munkateremnek rendezett.

A novellák jobbára elgondolt események. Az *Egy kerty víz* szőlősgyöröki történet. A benne leírt nádfedeles ház is édesanyja háza. A cselekmény pedig odatelepedett pesti nyaralóké.

A *Finum Ilka* egyrésze Gárdonyi Karádon töltött idejéből származik. Finum Ilka: Csík Ilka. Szerelme tavaszának első virágai közül való. A *Falu rossa* rendezése is Gárdonyi kezdőtanító korabeli emlékei Szőlősgyörökből. Ime az élet hogyan készíti elő útjára szenvedéseken, látszólag eredménytelen munkákon át vándorait. E regénynél látta hasznát Gárdonyi néptanítói buzgalmának. Az idők távola Csík Ilka jellemét fakulttá avította. Gárdonyi élénkebb színeket keresett. Megtalálta. A Finum Ilkában szereplő két leány Gárdonyi egri ismerősei: Péczely Paula és Blanka, a szilvásváradai főerdész leányai. Az erdei történet a két lányról íródott.

Paula volt a kékszemű.

Péczely Paula és Csík Ilka jelleme a regényben egygyéfonódott.

Érdekes a Hosszúhajú veszedelem elbeszélései írásánál az is, hogy a *Csak ne felejts* (Ami sok, az sok), a *Pék órája* (Eol-hárfa) és *Hol vagy Éva* történeteit egynapon vázolja fel. (1910 dec. 1.) de *Csak ne felejts*-sel indul.

Gárdonyi az akadémikus.

(1910. ápr. 14.)

Szabolcska Mihály ajánlotta Gárdonyit akadémiai tagnak öt sorral:

Gárdonyi Géza regény és drámaíró az I. osztály széptudományi alosztályába levelező tagnak ajánlom. Gárdonyi a mai magyar elbeszélőirodalomnak egyik legkiválóbb egyénisége. Regényei, elbeszélései, színdarabjai egyaránt nyereségei a magyar irodalomnak. „Április és Fűzfalevél, nyárfalevél” című verses könyveiben több olyan költői gyöngyszemet adott nekünk, amelyek soká túl fogják élni a mai átlagos verselő munkát. Ajánlom őt levelező tagnak az I. osztály széptudományi alosztályába.

Szabolcska Mihály
levelező tag.

Az ajánlást Szabolcskán kívül nem írta alá más senki. Az Akadémiának ez a néhány sor is elég volt Gárdonyi érdemei méltatására. Örömmel fogadták az ajánlást és Gárdonyit (1910 április 26). Harminc szavazat közül csak három emelt szót Gárdonyi ellen. A nagy többség érezte, hogy Gárdonyi bevonulása a márványoszlopok közé a magasságok lépcsőjén, a nemzeti nagyságok csarnokába időszerű.

Gárdonyi ugyan nem kérte rá Szabolcskát. „Olvastam a lapokban, hogy Szabolcska akadémiai tagnak ajánlott“, — naplósoraiból legalább is az tűnik ki, hogy a tagajánlás Szabolcska baráti szívéből önként fakadt.

Gárdonyit a tudós társaság nagy többségének személyéért lelkesedése lepte meg. Ezt a szeretetet többre becsülte saját dicsőségébe emelkedésénél: a kitüntető akadémiai tagságnál.

A bor századszor.

(1910 december 25.)

1910 karácson napján és vasárnap érte meg századik előadását A bor a Nemzeti Színházban. Ez a ritka jubileum nem igen érintette a közönséget, mely csodálatosképpen távol maradt a kulturális ünneptől: a földszinten és a páholyokban annyi üres hely eddig talán egy előadáson sem akadt, mint a századikon, noha karácson ünnepén még a kevésbbé kedvelt színművek is megkapják a közönségtől tömött padsorokat.

A bor századik előadására nem vonult be az ünnepi hangulat. A Nemzeti színház szereplői: Alszeghy Irma, Ligeti Juliska, Gyenes, Gabányi, Rózsahegyi, Latabár az első előadás művészetével ragyogtatták kiváló tehetségüket.

Az előadás után a színházból a Szikszay-vendéglő ünnepi asztalához vonultak a szereplők. Az asztalfőn Gárdonyi virágokkal felcicomázott helye és két sor pezsgős üveg jelezte, hogy a Nemzeti színház műsorán szokatlan esemény a százas dicsőség.

Mindenki ott volt a szereplők közül. Örömrccal telepedtek az asztalhoz. Csak Gárdonyi nem jelentkezett.

Vártak.

Várákóztak.

Rózsahegyi, mint a legfiatalabb, kapta a rendezői tiszteletet. Boldog arccal büszkén, fiatalos rugalmassággal izgett-mozgott, intézkedett jobbra-balra.

Telik félóra, telik egy óra, Gárdonyi még mindig nincs.

Gárdonyi pedig pontos ember hírében állott.

Végre Ligeti Juliska megrántja a mellette forgolódó Rózsahegyi kabátját:

— Te, Kálmán, hol van Gárdonyi?

— Gárdonyi? Hűű... az istenfáját, hát nem elfelejtettem meghívni.

Vígasztalódjon Rózsahegyi Kálmán. Nem ő volt az első e feledékenységében. Elfelejtették őt másutt is. Nem volt meghívója a kiállítás megnyitására sem 1896-ban. De nem hívták meg a Petőfi-szoborleleplezéshez sem 1898-ban Segesvárra. És az egri Dobó-szobor leleplezéséhez (1907 aug. 18-án) is csak azért ment el, mert a Történelmi Társulat küldte oda. A meghívóról Egerben is megfeledkezett a rendező bizottság.

30 éves írói jubileom.

(1911 jún. 26.)

Jókai jubileuma alkalmából kérdezett Gárdonyi egy egri parasztot:

— Hát aztán tudja-e kend ki volt az a Jókai?

— Honne tudnám.

— Hát kicsoda?

— Valami jubileony, instálom.

Gárdonyinak ettől fogva elment a kedve a jubileumtól. Eddig úgy tudták Egerben a parasztok, hogy Gárdonyi *irnok*. Olyan *irnok*, aki a

budapesti fővárosnak dógozik. Hogy ő ezentúl jubileum legyen, arra nem vágyott. Inkább maradt ő az egri „cikrák” szava szerint *irnok*. Ez valahogy közelebb símul az ő foglalkozásához, különösen ha még azt is hozzá magyarázzák ott a Gárdonyi háza vasrácsa előtt:

— Olyan *irnok* e, hallja-e, akinek hét vármegyében nem találkozik párja, mer úgy ki tudja vetni a bötüt, hogy még az urak is csodájára járnak. No fene egy jókezü ember lehet!

De nem kívánta Gárdonyi a jubileumot azért sem, mert a nyilvános ünnepeltetés idegein borzongatót játszott.

— Nem vagyok én mozikép, hogy bámuljanak!

Mindennek ellenére barátai szerették volna megrendezni írói munkássága 30 éves ünnepét. Csoór Gáspár szegedi újságíró árulta el a nevezetes dátumot az Új Időkben. Gárdonyi pályatársai meg azt hitték:

— Gárdonyi csak szerénykedik. Belülről szíve rejtekén nem haragudna érte.

Egyesek azt rebesgették: Ferenc Józsefnél valami kitüntetést is kijáratunk Gárdonyinak.

Gárdonyi nekilátott a fellángolás elfojtásának.

Először is a magas osztrák udvart szerelte le. Új Időkben *Ceruzajegyzetek* alakjában olyan gondolatokat rakott a trón lábához, hogy Bécs elszörnyedt rá:

„Hogyan adományozhat az osztrák császár magyar nemességet?”

„Ingyen még senki se szerette a Habsburgokat!”

És másefféle hazafiatlanságokat.

Kitüntetést? Béctől?

Megvetette, gyűlölte az adományozóval együtt.

— Elég kitüntetést kapott a család Világosnál! Beleveszett egész vagyonunk!

Légrádyék a Pesti Hírlapban megpengették az országos ünneplés húrjait.

Gárdonyi az első hírre távirattal tiltakozott. (1911 jún. 26.)

— Tollam ünnepléséről szíveskedjék a társalapokat is lebeszélni. Nemzetem háláját jubileum nélkül is érzem íróasztalomnál.

Gárdonyi ünnepeltetését megengedhetetlen bálványozásnak ítélte. Elhárítható kényelmetlenségnek. De örömmel tekintett arra, ha mások évfordulók ünnepi fényén sütkéreznek. Ilyenkor ő maga is gyújtott egy-egy lángocskát soraival az ünnepeltnek.

Gárdonyi elhallgattatott jubileuma után néhány hónapra üdvözölte a magyar társadalom Rákosi Jenőt és tolla pályafutását hetvenéves kora belépőjén. Gárdonyi hódolattal gratulál az írófejedelemnek:

Eger, 1912 nov. 12.

Méltóságos Nagyuram!

A hetvenedik állomáson én is a tisztelgők között állok. A bokrok üdvözlik a pálmafát. A kokárdák üdvözlik a zászlót. A lámpások üdvözlik a világítótornyot. Más embernél hetven év lassú elmerülést jelent az Idő árnyában, Méltóságodnál emelkedést, mint a nilusi lótosznál, amely minél korosabb, annál szebb virágokat emel ki az áradatok mélységeiből. Csak a kalendáriumok múltak el Méltóságos Uram! De aki egy félszázad óta mindennap egy téglát illesztett be a kultú-

ránk épületébe, annak a multja nem veszett el: megvan és megmarad teljes egészében. S ez nekünk is szerencsénk, nyereségünk és vagyonunk. Mert Méltóságodnak az ekéje mindig a magyar földet szántotta, boronája mindig a magyar jövő életét egyengette, fáklyája mindig a nemzet hajójának az elején állott, hogy a zátonyok között irányokra világítson. Az ilyen erőt és világosságot megbecsüli a magyarok Istene is, amikor fiatalságban tartja s megáldja a koszorúkat, amelyekkel ezen a hetvenedik állomáson ünnepli a jelen nemzedék.

Tisztelettel és szeretettel üdvözlöm

Gárdonyi Géza.

Rákosi Jenő hálásan köszönte meg Gárdonyi üdvözlését:

Kedves Uram,

sok üdvözet, sok köszöntés száll felém. De nem vagyok éppen olyan szédelő, hogy a fejembe szálljon. Tudom én, hogy az idő, nagy rosta, sok pelyvát fog belőle kirázni. De maga és a magához hasonló szava benne marad. Az nekem nagy és megható tanuságtétel. Mert mikor én még kisdíák voltam s mindennap a misére jártunk, én minden mise után külön elmondtam egy Miatyánkot, hogy az Úristen engedjen engem oly nagy embernek lennem, mint Thaly Kálmán, aki akkor fiatalsága ragyogásában fél-istennek tetszett előttünk. Magától és még egy pár embertől hitelesen tudtam meg ezúttal, hogy az Isten meghallgatta az imádságomat. Nem múlok el úgy, hogy ne lettem volna a nemzet szol-

gálatában valaki. Ezt köszönöm magának és az Istennek áldását.

Üdvözli szeretettel

Rákosi Jenő.

Budapest, 1912 nov. 16.

Rákosi Jenő után nagyjaink között ugyanez évben Prohászka Ottokár püspök következett a jubilemi soron. (1912 dec. 18.) Gárdonyi levele ott tisztelgett az ünnepelt főpap asztalán is. Gárdonyi íróttolla szépséges művészetével igyekezett az egyházi pompa fényén áthatolni.

1912 dec. 22.

Ahol Ottokár püspököt köszöntik, én is ott állok pálmaággal. Nekem is pásztorom: a fejevári nyájba írtak be születésemkor. De ha nem oda írtak volna is, mikor Ottokár püspök tiszteletére zúgnak a harangok, nem foghatja el megyehatár azoknak a harangoknak hangját: túlzengenek rajta egész Magyarországra.

Köszöntöm Ottokár püspököt, akit Szent István király lelke vezetett kézen Alba Regia püspöki székébe. Szegény a püspökség, — hiszen részben ma is Budáról kapja kenyerét, — de az igazi püspök sohasem szegény: Krisztus kincseit hordozza magával. És Ottokár püspök kezében századok óta nem látott új fényben ragyognak azok a kincsek.

Köszöntöm Ottokár püspököt, az új kor nagy papját, aki gondolattal ment fel a léncsön a püspöki székbe: Krisztusnak égő gyertyáját vitte fel oda s új fényre gyújtotta vele Bethlehem ki-aludt csillagát, — az embervezérlő csillagot, amely

ma is minden élő léleknek útra világító vezetője az örök Igazsághoz.

Köszöntöm Ottokár püspököt, a huszadik század apostolát!

Köszöntöm a napba öltözött embert, kit Isten homlokon jelölt a kiválasztottság fényes jegyével.

Márk evangelista oroszlánja él az ő lelkében. És János evangelista tolla ragyog a kezében. Mikor a szónoklásban elfárad, az a pihenése, hogy ír. Mikor az írásban elfárad, az a pihenése, hogy szónokol.

És az ő írása fényben úszó liliommező. És az ő szónoklása: csillagesső a sötétségben.

Boldog a templom, amelybe ő belép! A gyertyák maguktól meggyulladnak ott. S mikor ő megszólal a szószéken, elolvad a jég s a virágok kinyílnak, merev óriás kérdőjelek egyenkint fontyorodnak össze a templom ajtajában és változnak üres árnyékokká. Mert az ő igéje napfény és melegség és erő. Örömmel örvendezik hallatára a földi ember s amen-je után az angyalok tapsolnak a Magasságban.

Eger ünnepe.

Gárdonyi lefékezhetette a jubileumára készülő lapokat Légrády erejével. De Eger szeretetével nem boldogult. Eger szívére nem lehetett vaspántot szorítani.

A város beleegyezett: nem tart jubileumot Gárdonyi tollának. De attól már ne fossza meg őket Gárdonyi, hogy Gárdonyi Géza egri polgárnak a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választására ne feleljenek.

Ez a kitüntetés nemcsak Gárdonyié, a városé is. Mert Eger város történelmi multja vezette fel Gárdonyit az Akadémia lépcsőjén s amikor az Akadémia választásával kaput nyitott Gárdonyi előtt, Gárdonyi érdemeinek elismerésében méltó hogy a Tudományos Akadémia mellé Eger város is odaálljon.

Így is cselekedett.

A városi közgyűlés egyhangúlag lelkesedéssel az egri takács-szövők utcáját Gárdonyi Géza írói érdemeiért *Gárdonyi Géza utcának* nevezte el és elrendelte az utcatáblák kicserélését.

Mi volt ez a lelkesült gesztus a várostól?

Az elfojtott jubileumi hang kitörése?

Az akadémiai érdemek elismerése?

Vagy tán karácsoni ajándék azért, hogy ezelőtt tíz esztendővel helyezte Gárdonyi az Egri Csillagokat az olvasóközönség karácsonfája alá.

Válogathatott a mérlegelésben Gárdonyi, ki meglepésében ennyit ír a naplójába:

1912 dec. 8. ...délben értesültem, hogy az utcánkat a nevemről nevezték el. Néhány fővárosi lap is ír róla.

Ez nem ünnepeltetés.

Több annál. Sokkal több. Örök jubileum, melyre a város népe mindannyiszor rágondol, valahányszor Gárdonyi utcáján végigbotorkál.

Gárdonyi hálás szívvel fordult a város nagyjaihoz:

Nagyságos Polgármester uram!

Tisztelt Képviselőtestület!

Ha idegen érkezik ebbe a városba, első tekintetét a sok templom, sok torony fogja meg. Bizonyára azt mondja:

— Itt hát néznek az Istenre is.

Beljebb a liceumon bámulnak el:

— Néznek itt a tudományokra is.

Még beljebb, a Dobó szobra előtt meg:

— Néznek itt a nemzet múltjára is.

S ha besétálja a várost és meglátja azt az új-nevű utcát is, amelyben e sorok csendes írója él, bizonyára így szól:

— Néznek itt a jövőre is. De ebben a városban mégis úgy gondolkodnak, ahogy sehol másutt. Mert másutt az írot leteszik előbb a föld színe alá és csak azután ajándékozzák meg virággal. Itt az író még fenn jár s máris odaadják neki a legritkább, és legszebb virágot: a századok nefelejését.

Én meg azt felelném az idegennek:

— Ahol Istent tisztelik, a tudományokat kedvelik, a hősokeket megbecsülik, ott bizony más szemmel néznek a múltba is, a jövőbe is. Ott a lakosság gondolkodása felülemelkedik a föld porán.

Az olyan helyen megismerik, hogy voltaképpen az író is azt a világosságot hordozza, amely a templomokból kiárad. Csakhogy az író nem annyira fölfelé világít vele, mint inkább lefelé, az emberi szívek mélységeibe.

Az olyan helyen megismerik, hogy az író is ahhoz a palotához rak új oszlopot, amely a tudományok kincseit tartogatja. Csakhogy az író nem kövekből, hanem a gondolatokból építi bele a maga oszlopát.

És az író csak azt az őrtüzet gondozza, amelyet a múlt idők hősei álltak körül Eger várhegyén.

De hogy azoknak a hősokeknak eszük ágában se fordult meg, hogy a nevüket az utánok következő nemzedék kimentí majd a feledés tenge-

réből és kézből-kézbe adják egymásnak az elmúlt századok, épp úgy a nemzeti művelődésnek az a mai közharcosa is, akit Eger bércére állított a legislegalkalmasabb rendelkezés, csak a munkáját forgatja elméjében s nem azt a kérdést, hogy meddig úszik a falevél a jövőidő árjának hullámain, egy elmúlt kornak iszapja felett?

Egerben azonban oly gazdag szívek laknak, aminők valóban sehol másutt. Itt a lakosság szíve, mint a szíinig telt aranykehely, a legkisebb érintésre is megcsordul. Ezúttal az érintő az irodalom magyarságának napjainkban kérdésessé vált nemzetvédő nagy tekintete volt. S hogy véletlenül én lakom itt, Egerben, én vagyok az a szerencsés, akinek nevével a magyar irodalom megbecsüléséért csordult meg az az aranykehely.

A gondolat, amely nevem felé fordította Eger szívét, bizonyára ez volt: Az egri termés minden évben egy jeles rubrikát tölt ki a nemzet közgazdasági naplójába. Az író munkája is egri termés. Ha nem is abba a rubrikába kerül, de lám, a nemzet irodalmában is van már rubrikázható egri termés. Elkülönböztetjük ma ezt a termést egyéb termésünktől és emlékezetesen dokumentálhatjuk azt az érdeklődést, amellyel nemzetünk irodalmának fejlődését szemléljük.

Ez a gondolkodás ismét föléje emeli Eger nevét más városok nevének. Mint ahogy föléje emelkedett a neve más városoknak, mikor Szent István keresztjével világosságot tűzött az őspogányság homálya fölé. Mint ahogy föléje emelkedett, mikor vitézi elszántságával megállott a török viharban. Mint ahogy föléje emelkedett, mikor hazaszeretetével megcsókolta Rákócinak a zászlaját.

Ma már nincsenek pogány-homályok. A nemzetdúló viharokat be se engedjük a haza határain. Rákóczi zászlói begöngyölten pihennek — Aradon és Debrecenben. Becsüljük a békességet, melynek csendjében tudatosan gyűjtjük az erőt a jövő időkre, amikor a népek kultúrájában is emelt homlokkal kell majd megállanunk.

Köszönöm Önöknek azt a szíves és mélyen megható figyelmét, hogy még életemben ide nyújtották nekem azokat a rózsákat, amelyeket csak halotti szemfödelemre várhattam volna. Ez a nagy és nemes adomány megerősít engem lankadozó munkabírárságomban és szent fogadalmakra kötelez: munkálkodok tovább az Istentől nekem osztott szerszámmal — holtomig, — a nemzet művelődéséért és Egerért!

Eger, 1913 január 7.

Hálás tisztelettel

Gárdonyi Géza.

Eger városa lelkesedése Gárdonyiért nem ért véget a Gárdonyi-utca számtábláival. Gárdonyi a város magasztos érzéséből, az egri vár Bebek bástyáján alussza örök álmát. A halálának évfordulója tizedik évében Eger városa az Egri Csillagok mű nevével is utcát díszített. A *Gárdonyi Géza utca* és az *Egri Csillagok útja* Gárdonyi kertje virágos bokrai alatt karolnak össze s tekintenek alá a magasból a városra, a Gárdonyit életében és halála után is megbecsülő Egerre.

Komáromi Helikon.

(1911 szept. 3.)

Beőthy Zsolt egyetemi tanár, irodalomtörténetíró, Kisfaludy társaság elnöke, a komáromi Erzsébet-sziget árnyas fáinak között tölti munkája után a nyári pihentető szabadságot. A bájos, kedves vadon kellős közepén emelkedik Beőthy Zsolt nyaralója, hova június végétől szeptemberig leszökik komoly munkája elől. Az Erzsébet-sziget méltóságos csendjét e pihenésnek csak a végén veri fel a zaj: a pohárcsengés zaja, a vídám gratulálók vendégseregének zsibongása, akik Beőthy Zsolt szeptember 4-iki születésnapján ünnepére gyűlnek ide, hogy a tudóst családjának körében üdvözöljék.

Ezen a napon Beőthy Zsolték konyháján nem bodroz füstöt a kémény: a leghíresebb komáromi szakácsné, a híres halászfamiliából való Salamonné asszony személyesen főzi kondérban a halat és fűti, forralja az üstben a halászlét a kert végén, meg a ropogós molnárcsuszát.

Az az ősi hajlék, amely Beőthyéknek a nyarat évről-évre árnyékos fáival enyhévé és nyugalomadóvá teszi, az 1911-ik évben lett éppen százesztendő. Csoda-e hát, ha Beőthynek annyira a lelkéhez forrott ez az ősi Beőthy hajlék. A nemzeti érzés és gondolat ékesen szóló hirdetőjét a százesztendő házavatására Gárdonyi is felkereste. Beőthy szeretete a hajlék magas évfordulója nélkül is irodalmi ünneppé avatta a barátságos vendégséget. Ott tisztelegtek a lakomán Berzeviczy Albert, Darányi Ignác, Antal Gábor (dunántúli református püspök), Schmidt József, Beőthy László, Fejérpataky László, Kozma Andor, Bónis Jusztin, Lőrinczy György, Császár Elemér, Beke

Manó, Hegedűs István, Takáts Sándor, az öreg és a fiatal Szinnyei. Vagy rövidebben így lehetne csoportosítani: az Akadémia, a Kisfaludy társaság, Petőfi társaság, a vármegye urai és a város urai.

Beőthy Zsoltnak különösen jól esett Gárdonyi jelenléte. A Kisfaludy társasági kudarc végleges elsímítása csendült bele Beőthy Gárdonyi pohárkocintásába.

Beőthy Zsolt, e helikoni ünneptől kezdve, sohasem mulasztotta el, hogy Gárdonyit neve ünnepén néhány sorban ne üdvözlje. Beőthy a telet mindig Cairóban töltötte s onnan küldözte üdvözlő képes-levelezőlapjait. Gárdonyinak és fiainak egyaránt boldogságot szerzett Beőthy e máig is megőrzött lapokkal. Egyiptomi bélyeg! egyiptomi levél! Beőthy Zsolt autogramm! Mindegyik külön érték Gárdonyi-csemeték számára.

Gárdonyi Gézának is jutott valami Beőthy küldeményéből: az írás a levélapon.

Az írás!

Mert különös egy írás volt Beőthy Zsolté. A betűk hajszálvonalait vontá mindig vastagon, amit meg más ember kövér tintával ír, azt meg vékonyan. Beőthy minden betűje olyan volt, mint a halászhorog. Gárdonyi már a nyomdákban hallott Beőthy Zsolt kezeírásáról. A nyomdából tudta, hogy Beőthy kézíratait mindig annak a szedőnek osztották, akit aznap meg akartak büntetni. Bizony, mi is néha hetekig vesződtünk a pársoros levelezőlappal, míg megfejtettük. Meg is írta Gárdonyi egyszer őszintén Beőthynek:

— Hálásan köszönöm a Cairóból küldött hieroglifeket.

Gramofon.

(1911. szept. 5.)

A gramofon miatt Edison gyűlöletes volt előtte.

Érthető is.

Gárdonyi háza a hegytetőn. Előtte gyönyörű rét: fűves, gyepes hegyoldal. A városiak a vécsei völgyből, a sánciak a dombról esténként familiástól odasereglettek a gyep puhájára. Pihenő iparosnemzedék, pipaszívó parasztok, gyerekek, lányok, csevegő, sikítózó, visítózó népe bújt elő a kövek közül s élvezte a természet lágy áldását: a pázsitot csillagvilágítás mellett, néha holdvilág mellett. Amíg Edison a fülszaggató gépet fel nem találta, nem sok baj volt velük. De hogy Edison Egerbe is eljutott, a Gárdonyi-kúrián a vásári zenebonahangok felső skálái remegtették esténként meg a levegőt. A szabad természetért lelkesedő családok férfitagja cipelte a zenekatulyát. Az asszony meg az óriás tölcseért, meg az apró gyerekeket s kivonultak a pástra, magukat jólérezni.

Gárdonyi boszankodott. Ablakát, ajtaját kipárnáztatta. Háromszoros keretet rakatott ablakaira, csakhogy meneküljön a vásári zajtól, és az abban az időben divatozott nótától:

*Jobb válláról a balvállára,
Bal válláról a jobbvállára
Göndörödik a haja.*

Néha öt gramfontölcse is egyszerre fújta a nótát, s bizony, sokszor éjfélig.

— Csak ezt az utálatos masinát lehetne valamivel irtani! — fakadt ki Gárdonyi. — Szeret-

ném, ha felfedeznék a bacillusát! Utálom, mint Petőfi a tejeles tormát!

1911 ősz elején a gramofonláz teljes dühöngése idejében járt Gárdonyi Komáromban, Beóthynél. Pesten már nem volt ideje ahhoz, hogy nyiratkozzon, borotválkozzon, szokása ellenére beugrott egy biztató külsejű, réztányéros, fehérfüggönyös borbélyüzletbe. Pusztá véletlenség és szerencse: ott találja az öreg Szinnyi bácsit is. Míg a főnök úr személyesen szíveskedik rendbeigazgatni ömértósága hajszálait, Gárdonyit a szomszédos székbe tesséklik s még jóformán körül se tekinthet, nyakán a fehérkendő és arcán a szappanhab.

Az öreg Szinnyi bácsi a süket öregek hangravágyó éhségével megszólal:

— Ugyan eressze már meg a masináját, — fordul a borbélyhoz, hadd hallgassam.

Gárdonyi ekkor pillant körül. Tizenegy gramofontölcsér mered vele szembe, mint a muzsikárok híres erődítményéről, a Kremlről, az ágyúcsövek.

— Nyertem őket, — feleli a borbély büszkén, a vidéki borbélyok barátságos mosolygásával, s ráhelyezi az aktuális, neki legjobban tetsző lemezt:

Jobb válláról a balvállára . . .

Gárdonyi majd kiugrik a fehérkendőből és szappanhabból idegességében.

— Ez semmi, ezt tessék meghallgatni. Eufon. Tölcsérnélküli. Buriánlemez.

Fölhelyezi.

Felhúzza.

Indít.

A gépből tisztán, érthetőn dől ki Burián:

Emlékszel, szép szereeelmem.

— Szép, — biccent Gárdonyi szappanos ábrázattal.

— Benne van öt koronában 30 lemezzel, — dicsekszik a borbély.

— No, annyit megér! Annyit tán még én is adnék érte.

— Tessék kifizetni, odaadom!

Az öreg Szinnyi bácsi füle is hangot fog!

— Fizesd ki Géza öcsém, fizesd ki, megéri. Azonnal fizesd ki.

— — — — —

Gárdonyi megérkezett Egerbe. Az állomáson e sorok írója várta jogászgólyamód kivasalt öltözetben. A hordár egy barna piros csomagot rak a kocsira.

— A mienk? — kérdem csodálkozással, ahogy rátekintek a több spárgadarabból összecsomózott madzagra és a spanyolviasz pecsétetek egy részét már lepattogzott, hasadt, szakadt papirosra.

— Mienk, — bólint Gárdonyi.

— Mi van ebbe a nagy csomagban? — érdeklődöm tovább gyermeki kíváncsiságból.

— Mit kell neked mindig mindent tudnod! Várj sorodra!

— — — — —

A komáromi gramofon volt. A lemezek között legfölül a borbély előzékenységének tagadhatatlan bizonyítéka, a

*Jobb válláról a balvállára,
Bal válláról a jobb vállára
Göndörödik a haja.*

Lángoló sorok.

(1911 dec. 5.)

Még Dankó Pista életében hozzá volt szokva Gárdonyi, hogy Dankó Pista szövegért zörget nála. A legtöbbször úgy, hogy készen hozza a zenét s a szöveg magánhangzóit bejegyezve ilyenformán: *ááoá a uáááoá*. A dalköltőnek aztán robbanhat tőle a feje, míg végre kisüti, hogy ezekre a hangokra csak az illik, hogy: *Magánosfa a pusztában álldogál*.

Gárdonyi, hogy Dankó Pista ilyenféle kívánságainak nekikészüljön, előre készített egy csomó dalszöveget s várta, mikor dugja be Pista az egri otthonba is feketébe árnyalódó ábrázatát.

Debizony szegény Dankó egy emelettel feljebb kopogtatott: az angyalok zenekarában jelentkezett az öreg Szent Péternél. Gárdonyi dalszövegei hiába várták, nem akadt többé, aki négy húrra fogja őket.

Gárdonyi darabig várt, várt, hátha jelentkezik valami új nótaköltő a Fáraók népéből. Debizony hasztalan.

Erre összefogta egy csomóba verseit és befűtött velök. (Napló 1911 dec. 5.)

— Legyen hamu, ha te is az lettél, kedves Pista.

A lángok lobbantak. A lángok elszűntek.

Utána való napokban Gárdonyi felutazott Pestre. A Műcsarnokban megtekintette a Dankó emlékműpályázatot. Megnézte a „*Dankónak nevezett*” szobrot. (1911 dec. 21.)

Lehangoltan állott meg barátja márványalakja előtt. Pedig azt várta lelkében, Dankó föléd még egyszer.

A szobor idegen volt. Közömbös. Hideg. Kőcigány. Minden, csak nem Dankó.

Paganini és Palmier.

Hogyan kerülhet együvé a kettő? Az egyik a hegedű virtuóza, a másik a színeké.

Paganini a hegedűhangok tobzódásának mestere. Palmier meg a színek összhangjáé. Képeit zöld színre festi, de a zöld szín ezerféle változatban keveredik elő palettájáról.

Mindkettőjük titka nyugtalanította Gárdonyi fürkésző elméjét. Gárdonyi, ha tolla-fáradtan fölkelte íróasztalától, állt alá fogta a cimbalom tetején heverő hegedűjét s pihenésül rázendített. Ilyenkor aztán össze-vissza játszott mindent, a magyar népdaltól a klasszikus művészekig. Saját szerzeményét és ötleteket, Drdlát vagy Paganinit. Ahogy éppen hangulata diktálta.

Paganinivel rengeteget vesződött. És Gárdonyi szerint, nem eredmény nélkül.

1911 febr. 23-án különös kedvében lehetett. Talán azért, mert aznap este játszották a *Falusi Verebeket* először Londonban, vagy talán más okból. Vígán szedte elő a hegedűjét. Egész délután a „lelket” igazgatta, állítgatta a belsejében. Vesződött vele mindenféle kis és nagy és oldalt görbülő, hajló csipeszekkel, fogókkal, míg végre helyére sikerítette. Paganini kottáját döntötte állványára keretére s hozzáfogott.

Hegedűje nem volt hangolva szabályosan.

Paganini könnyeben ment neki, mint valaha.

Rájött, hogy Paganini minden művéhez másképpen hangolt hegedűvel állt ki s akkor könnyedén játszható a „nehéz.”

Gárdonyi naplója örömhangelésben hirdeti:

„Este felfedeztem Paganinit.“ (1911 február 23.).

Néhány napra rá (1911 febr. 27.)

Felfedeztem Paganini: *Párbeszédét*.

*

Paganini sikere után Palmier zöldszíneire áhítozott. Azt már kitapasztalta, hogyan lehet régi képet festeni. Még Munkácsy elárulta neki a titkot: a bitumen egy kevés spiritusszal keverve néhány hét múlva kiadja a régi matt színt. Gárdonyi: *Napoleon* feje az előszobája szekrényének a tetején tanuskodik a jó tanács hiteléről. Különösen, ha még elavult ócska keret is akad a képhez, készen a XVII. század, vagy talán még a XVI. is.

1912 márciusában Gárdonyi egy Mária képet festett így régi stílusban. Mária fény karikája nem kedve szerint sikerült. Átmázolta. A karika kiütkezött újra. Mária fényével való vesződését meg is írta egy novellájában (*Mária glóriája, Mária ékszere* vagy végleges címen *Egy kép története*. (1912 márc. 31—ápr. 2.) Elég annyi, hogy az aranykarika átfestésénél észrevette, ahány féle kék színt ken a sárgás vonalra, annyiféle változatban kapja vissza a zöld színt.

Gondolkodott.

Megvan Palmié fogása.

Előszedett egy régebben festett tájképét. Vékonyan áthúzta zölddel.

Halványderengése a zöld szín változatainak.

Mégegyszer átvonta.

A zöld erősebben ütközött elő. A színváltozatok élénkebben előütköztek.

A negyedik vagy ötödik átvonásnál a képről Palmié titka köszöntötte a felfedezőt.

Talán szebb volt az első címe: *Eladott szív*. Vagy kifejezőbb a másik: az *Orratlan angyal*. A harmadik is mintha illőbb volna a mostaninál: *Nem volt párja*.

Az első címet Gárdonyi bizonyára akkor akasztotta regénykéje fölé, mikor még azt gondolta, operettet ír belőle. És talán ír is, ha a diplomáciai kapcsolat a színidirektorokkal nem jelentené a háborús állapotot. Így hát átmunkálja regénynyé s a jövő, a majd . . . talán rendezi a színpadkérdést.

Mert hogy a téma színpadra való, kétségtelen. A regény beosztása is az előjátékos megoldással teljesen színpadi. Magyar operett! A szövegíró kevés fáradtsággal, a zeneszerző magyaros zamatú hangoló tehetséggel tépkedheti a babérokat. A film is csodás hatású magyar témát lelhet benne.

A regényke keletkezésének is sok a köze a filmhez. Megírása idején kolozsvári diákságom örömeit élveztem s azidőben történt, hogy filmfelvételezés közben Kolozsvár egyik kedvelt színművésznője belefulladt a malom zúgójánál. (Ma is érthetetlen előttem, hogyan lehet az alig egy méteres mélységű vízbe odaveszni. Csak a felvételek idegeskedésében történhetett.)

Gárdonyi Géza éppen azokban a napokban járta Erdélyt (aug. 10—24.) A szerencsétlen napon látogatott el hozzám. Jogi vizsgára készülésem tartott lenn a szép erdélyi városban.

— Ismerted? — érdeklődött az apám a szerencsétlen sorsú művésznőről.

— Nem.

Az utcán a kirakatok tele voltak a művésznő gyászkeretes fényképeivel. Több helyen a filmből is részletek, ahogy magyarruhás legények, lányok csónakokon ülnek s a művésznő öngyilkossági jelentetet játszva, beugrik.

— Szép lehetett az orra! — vélekedik Gárdonyi. — Finom, nemes vonású. Az arcát az orr tette széppé.

— Ezt még sohasem hallottam! — mondtam. Én az orról eddig csak azt tudtam, hogy lehet borvirágos, rövid vagy hosszú. De hogy azon szépség is hullámozzon és az arcot széppé formálja, most hallom először.

A vonaton már összerakta gondolataiban az „orratlan hölgy“ történetét.

Messze van odáig.

(1912 nov. 8.)

Jóéjszakát a novellának!

Ezzel a kötettel oldódzkodik Gárdonyi a novellaírástól. A kurtára szabott elbeszélések végett ezután ritkábban mártja a tollat. Gyermekmesék, legendák nagynéha felkerülnek még tollára, de kötetbe foglalásukat Gárdonyi már nem vállalja: nem vesződik velük. Gárdonyi ezidőben különösen megkedvelte a bővebb, terjengősebb témákat. Nagyobb művészi hatásokat látott bennük. A regényt, ha mingyárt soványabb regényt is, kívánt a tolla. A *Messze van odáig*-novellák jobbjára abból az időszakból fakadoztak, mikor Gárdonyi csillapíthatatlan fejfájásai egy-két napra megkegyelmeztek a mesternek s megengedték, hogy valami szép vagy érdekes kedvéért tintába eresztesse tolla szipókáját.

A Messze van odáig (1912 aug. 5—szept. 2.) mellé odafooglalta Gárdonyi a *Kertésznek csak egy lánya volt* novelláját (1911 dec. 7—11). A *belső szoba* (1911 ápr. 6). *Ali rózsáskertje* történetét (1912 jan. 1—5). Ezt az utolsót szőnyegvásárló kedvében fakasztotta. Egy Kossuth Lajos-utcai szőnyegkereskedőtől vásárolt azidőben egy hatalmas kínai szőnyeget. Az öreg ráncosképű perzsának gyönyörű felesége a fantasztikus színű szőnyegbástyák között meglepte Gárdonyit. Ahogy később kitudódott a perzsa is, a felesége is Abonyban (Pestmegye) látták meg először a török félholdat s Mohammed paradicsomi boldogságába is az odavalósi rabbi vezette be őket.

— Az abonyi perzsák! — mosolygott sokat rajtok Gárdonyi s gyakran bejárt hozzájuk, hogy a szép szőnyegekben gyönyörködhessen, mert bizony se pénze, de a lakása sem igen volt alkalmas ahhoz, hogy magának keleti kényelmet és csillogást teremtsen.

Messze van odáig kötetbe illesztette be még Gárdonyi: *Ne áss a temetőben* (1911 okt. 31—nov. 4). A *Sánta angyal* (1911 júl. 23). *Néha az ember feledékeny* (1910 aug. 29). *Mikor a csősz ünnepet csap* (1909 nov. 17 és 24—28). A *nyugalom édes kenyerén* (1912 febr. 1—5). *Hortobágyi orgona* (1906 júl. 29). *Ora pro nobis* (első címe: Az imádságos tolvaj). (1911 júl. 15). *Ne halj meg Fábían* (1911 júl. 30—aug. 9). *Két vándor* (1911 nov. 25—28) novelláit.

Ne áss a temetőben első címe a: *Szerecsenlélek*. Gárdonyi sokat emlegetett novellája. Gondolata annyira magyar és annyira eredeti, hogy más nép fia talán meg se érezné benne a nemzeti erőt és a lelki küzdelmek sajátos magyar vonásait.

Zivatar pékéknél.
(1912 nov. 13—20.)

Egy kívágott ujsághírt ragasztott Gárdonyi a naplójába. Címe: *A testvéri szeretet.*

A szövege:

Szegedi levelezőnk a testvéri szeretet érdekes példájáról ad hírt. Schweiger Simon pékmester és Liebermann Manó kereskedő nejei, idősebb asszonyok, akik testvérek, már régebb idő óta betegeskedtek. Hol ágyban feküdtek, hol fenn jártak, de azért naponta első dolguk volt egymás egészségi állapota után érdeklődni. Schweigerné ma reggel jobban érezte magát, fölkelte, hogy utána nézzen a műhelyben a munkásoknak, mikor hirtelen öszszerogyott, meghalt. Liebermanné, szokása szerint átüzent reggel, hogy mint érzi magát a nővére, de a kellemetlen hírt nem akarták tudomására hozni, csak azt mondták neki, hogy Schweigerné nagyon rosszul van. Ez az értesülés is végtelenül leverte, ágyba feküdt azonnal és sokat síráncsozott, hogy bizonyára van ott nagyobb baj is, csak vele nem közlik. Egy-két óra múlva ő is elszenderült örök álmra. A két köztisztelőben álló család iránt általános a részvét.

A nyomtatott hír alatt Gárdonyi Géza megjegyzése:

Ebből írtam a *Zivatar pékéknél* c. novellámat.

A történet helyszíne a devecseri pékbolt, hol Gárdonyinak „egyetlen lelki szerelme“ játszódoott le a szépséges Pék Katóval, Gergelyi, Gergely vagy Gergőli Katicával. (Hogy a három Gergely közül melyik a hiteles, nem kutatom. Gárdonyi háromféleképpen írta. A Katicától maradt egyet-

len fényképen csak ennyi áll lila tintával: emlékül. Ott volt még a név is, de hogy Katica férjhezment, Gárdonyi lekaparta és föléje rótt a fekete tintával: *Nefelejts Ludmilla.*)

Te Berkenye.

(1912 dec. 28.—1913 márc. 26.)

A regény a Bach-korszakba vezet. A cselekményt Berkenye István a krajcárszorongató földbirtokos fia és a forintszóró földbirtokos Phylep Albert lánya viszik a regényben.

Mi vezette Gárdonyit a Bach-korszakba?

Phylep Júlia alakja.

Ki az a Phylep Júlia?

Gárdonyi édesanyja lánykorában.

Gárdonyi, mint minden gyermek, sokat halott édesanyja fiatalságáról. Hosszú téli estéken, mikor a világ fehérbe öltözött, Gárdonyi édesanyja is felöltötte a leányarcot, az acélabroncsos krinolint s rázendült a cigányzene a füredi bálon, előkerült a feledésbe szállt fiatalság és indult a tánc újra, meg újra. És a táncolásban kihevült rózsaaarccal odaállt Gárdonyi édesanyja is hiúságában az aranyoskeretű, földigérő tükör elé:

— Mondd meg, mondd meg jó tükröcském, ki a legszebb?

És akkor az első rajongó, hódoló, imádó, az első szerelem lovagja, Fülöp Albert pécsi földbirtokos fia, odasúgta kedvesen:

— Tercsike! Nemes Nagy Tercsike!

De Fülöp Péter vagyonos fiú.

Nemes Nagy Terézia vagyontalan, idegen fészekben nevelődő leány.

A józan ész az ábrándok megrontója.

Pityó okos. Számítóan okos. Ez az okossága hideget önt, zúzmarát fagyaszt a szívére, szerelmére.

Nemes Nagy Terézia Ziegler Sándorhoz megy férjhez évek multán.

A regényt 1912. év végén kezdi meg Gárdonyi. Ír négy lapot és egy hónapig nem nyúl hozzá. Február 3-tól március 20-ig gyors lendületben végez vele. Azután következnek a bővítgetések, pótlások. A címe közben *Fösvény, Pityó, Lasponya*. A regény már régen kész. Lelkiismeretessége itt sem hagyja békén Gárdonyit. Utazik Pestre április 3—15-ig a 60-as évek kortörténeti adatait tanulmányozza a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

A regény a Pesti Hírlapban jelent meg. Mint könyvet a szerző halála után Gárdonyi fia rendezte sajtó alá.

Megérkezett.

(1913 máj. 30.—jún. 15.)

Egy öreg paraszt érkezett a drinápolyi sereghez. Tudakozódott fia után. Megmondták neki, hogy éppen a harcvonalban van. Siessen, mert most pihenőn az ezred, de a harc ismét megkezdődik, s akkor nem lehet majd neki sem visszatérnie. Az öreg ember egy lövészárokból találta a fiát és ott elmondta, hogy fiatal menyasszonyától hoz üzenetet. Csend volt, hát szépen elbeszélgettek az otthonmaradottokról és észre sem vették, hogy halad az idő. Egyszerre megszólalt a riadó és a lövészárokból levők megkezdtek a tüzelést. Az öreg is lehúzódt a fia mellé. Golyó golyó után sivített el fülük mellett, egyszer az egyik beletalált bizony a szegény fiúba is. Annak éppen csak annyi ideje volt még az életéből, hogy apjától

elbúcsúzzék, aztán holtan bukott atyja mellé. Az öreg ember megcsókolta fiát, fölvette fegyverét és lassan célozva lőtt. Lőtt, lőtt. Kezét a boszú vezette és ő véresen akarta a fiát megboszúlni. Már sötétedett, alig lehetett látni, mikor egy súlyos ütést érzett a fején, elborult vele a világ és holtan esett fia mellé. A körülöttelevők látták a tragédiát és jelentették a dolgot a generálisnak. Az apát és fiát nagy katonai dísszel temették el. Árván maradt családjukról, melynek nincs több férfitagja, a Bolgár állam gondoskodik.

Ebből az ujsághírből írtam a Megérkezett novellát.

Első elgondolásban a címe ez volt:

— *Hátha?*

Arany, tömjén, mirha.

Gárdonyi legendás kötete.

A szerző egy hétig vesződött, bajlódott vele, hogy bibliai tárgyú apróságait kötetté rendezze. (1913 jún. 28—júl. 4.) Az akkortájban tollhegyre vett *Két notesz* legendájáért lekesedett Gárdonyi (1913 január 2—18) s ez támasztotta azt az ötletet, hogy a legendáiból könyv alkotódjon. Előszót is írt hozzá, gyönyörűségeset:

Az én aranyom nem a hegyek bányáiból való;
az én tömjénem nem Arábia illatfáin termett;
az én mirrhám nem testi sebeket enyhít.

De csakoda viszem, hova a Napkeleti Három.

S annyira tetszett e négy sor Gárdonyinak, hogy saját keze írása másolatában szánta a könyv elejére.

Legendás kötete szárnyrabocsátásánál ott hi-

bázta el, hogy ezt a műhelytitkot elárulta katolikus pap barátjának: dr. Halászy Caesarnak.

Halászyval először elolvastatta a *Sátán örömei* (Két notesz) legendát. Éppen jó kezekbe adta. Halászyból előtört a hivatás. Előszedte beszélőképessége összes fegyvereit, s mikor már más nem használt, azzal végezte:

— Géza, ha csak egy kicsit is becsülsz engem, ne bocsásd ki kezedből ezt a legendát, se azt a könyvet. Indexre raknak összes köteteiddel, mint Prohászkat.

Ez az érv használt.

Gárdonyi halála után a legendák kötetet én rendeztem sajtó alá.

Gárdonyi aranyórája.

Családi hagyomány nálunk: nem viselünk ékszert.

Gárdonyi ezt annyira megtartotta, hogy zsebórája is acélburkolatú volt, még csak nem is ezüst. Igaz, hogy aztán az óraszerkezete . . . helyes kis mű: harangozó, ébresztő, kedvesen ketyegő forintnyi nagyságú alkotmány. Ugyanolyan, mint Jókaié volt. Jókainál látta ezt a fajta órát Gárdonyi s addig járt utána, míg meglegelte mását Velencében (1908 május 9). Örült neki. Hetekig boldog volt. Otthon az íróasztalára kirkakta hónapokon át, annyira kedve szerint való volt a kis ketyegő.

Pedighát minek Gárdonyinak óra.

A szobájában ott sétált halk billegéssel egy ébenfakeretes, négyszögletes, déli harangjátékos óra. Ha csak a kertbe kiment vagy hálószobája ablakán kipillantott, az egri tornyokon egyszerre

öt óralap is kereklett feléje. Gárdonyi felé, aki-
nek a munkája Eger óta sosem igazodott az óra-
mutató járása szerint. Gárdonyinak az óra csak
arra kellett, hogy le ne maradjon a vonatról vagy
tökéletesebben mondva: túlkorán ne induljon az
állomásra.

A sors véletlenül mégis egy gyémántköveken
járó gyufaszál vastagságú, briliánsokkal cifrá-
zott kétfedelű aranyórát juttatott neki.

Az aranyóra esete — szomorú történet.

Egy jóbarátja: Kohányi Tihamér lapszer-
kesztő halt meg Amerikában. A *Szabadság* c. ma-
gyar lap tulajdonosa. Pályafutását a rikkancssá-
gon kezdte és a felhőkarcólónál végezte. Va-
gyona gyarapításához Gárdonyi is adott néhány
amerikai téglát: kezdő és küzdő ujságíró korában
Gárdonyi megjelent novelláiból ollóztatott Kohá-
nyi az amerikai magyarság számára.

Gárdonyi tudta ezt.

Nem szólt érte.

Érezte, hogy írásai szerető anya szavaival
hangzanak az Óvilágból az Új-hazába vetődöt-
teknek. Annyira érezte, hogy egy alkalommal a
kormánynál is járt, hogy állítsák fel Fiumében a
tengerpartra a gyermekéért könnyező magyar
anya szobrát, arra a helyre, honnan a Cunard ha-
jók indulnak Amerika felé.

Kohányi Tihamér becsületes munkásságával
szolgált künn a magyarság ügyét. Őszintén meg-
vallotta Gárdonyinak már kezdetben:

— Írásait nem díjazhatom, de ha a sors az
utca kövéről puha pamlagok közé vet, nem feled-
kezek meg Gárdonyi Gézáról.

És egyszercsak kezdtek hazafelé indulni a
dollárocskák. Jelentéktelen 10—20-as számú ösz-
szegek évente. Később egyre több és több. A leg-

utolsó szállítmány negyedévi 200 dollár. De ezt már Kohányi Tihamér személyesen hozta.

A nagy életküzdelem, a meggyötört testtel végzett emberfölötti szervező munka Kohányi Tihamért aránylag fiatalon sírbarántotta. Utolsó perceiben Gárdonyira gondolt s kérte feleségét, hogy az óráját, a kedves aranyóráját, ha majd neki többé nem mér időt, ajándékozza Gárdonyinak.

Ez az óra nem harangoz, nem üt, nem ébreszt. Az óra néma. E némaságában benne van az a szeretet, amellyel elhunyt barátja Gárdonyi írásait megbecsülte.

Szunyoghy Miatyánkja.

(1913 júli 7.—dec. 3.)

Mintha Pinkerton kalamárisába mártotta volna tollát, úgy indítja el a regényét. Az olvasó hajaszála az égnek igazodik s fojtott lélekzettel, tágra kerekedett szemmel nézi meg a könyv címlapját: Csakugyan Gárdonyi Géza írta-e ezt a szörnyűséget? vagy hogy a könyvkötő cserélte át tréfából a könyvtáblát és a címlapot valami detektív regényével. Mert a detektívek szimatolása oly élénk, a telefonálások olyan titokzatosak, hogy mindenki legalább is valami gangster vezér meggyilkolására vár. Pedig az egész nem más: az író fűti az olvasó érdeklődését, s leköti a figyelmét még azoknak is, akik az *Ali baba és negyven rablón* túl nem igen kalandozgatnak el az irodalom mélyebb berkeibe. Csak mikor már a Szunyoghy regénynek a végére járunk, föllélegezve kapunk észbe:

— Hiszen ez nem is rémtörténet! Minek is keveredik itt a szereplők közé a rendőrség? Nin-

csenek benne sikátorokon elinduló kétes alakok és gyanútlan áldozatok. Mire való egyáltalán a hátborzongatás?

Ime, elárulom:

A regény gondolatának különös keletkezése az, amit az olvasó a regényen az idegeiben érez. A szerző ugyanazt érezte, mikor teremő-képzeletében az első gondolatvillanás Szunyoghyról előcsillant. A tollat egy ismeretlen halott adta Gárdonyi kezébe. Egy ismeretlen halott tartotta Gárdonyi üvegkalamárisát. Az első ötlet a temetőből kélt elő. Ha nem így történik, Gárdonyi mosolygós szava hangosabban átcseng a történeten s bizonyára aranyosabb, vígabb melódiává hangolódik már kezdettől fogva a cselekmény.

1913. július 8-án egyik napilap gyászhiót közöl. Gárdonyi neve is ott rajzolódik a hírrovatban. Csodálatos, hogy az újságok betűinek vibráló soraiban, a szavak tömérdekjén, az első pillantásra észreveszi mindenki a saját nevét s még ha a keresztnév talán más is, örömmel állapítja meg, milyen hirtelen rábukkant. Gárdonyi is, alighogy belélapoz az újságba, ráakad a nevére s megdöbbenve látja, hogy ez alkalommal nem valami irodalmi társaság avatta őt tagjai sorába, se nem könyvkritika, se pedig színművét nem adják, hanem ez alkalommal neve az *életuntak* rovatában áll és mered szemébe a döbbenet lélegzetvisszafojtó erejével.

Előre kell bocsátanom: Gárdonyi Géza hitt a reinkarnációban és az volt a meggyőződése, hogy a halott a testből a lelkiségbe való átmenet idején még több rövidebb ideig szerettei között él tovább, ugyanúgy végzi napi teendőit, mint annakelőtte, mígnem szellemi voltát megérezve és megértve, távozik körünkből.

Érthető hát Gárdonyi megdöbbenése és el-
ámulása. Erősen fejlett fantáziája hirtelen lendü-
lettel mozgásba indulhatott annál is inkább, mert
mint legtöbbször újságot olvasás idején, egyedül tar-
tózkodott dolgozószobájában.

Szinte látom, ahogy az első megdöbbenés
után hogyan ráncolta össze erős redőbe szemöl-
dökét s az orra fölötti két mély barázda mily
mélységbe kényszeredett, mikor másodszor is be-
tűzte a ritkítva szedett nevek közül.

— Életuntak! Gárdonyi Géza! Mit keresek
én az életuntak között? Hiszen én élek? Ha
igaz...

Nem részletezem tovább. Itt a naplója.

1913 július 8.

A pozsonyi temetőben egy fiatalembert ta-
láltak. Pisztoly hevert mellette. A mellén seb.
Mellette egy könyvem s rajta ceruzával ez a
jegyzet:

*„Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyil-
kosságtól.*

Nem írta az újság: melyik könyvem volt az.
De én mingyárt arra gondoltam:

Hogyha ez a könyv csaknem visszatartotta
a maga meggyilkolásától azt az embert, írhatnék
talán olyan könyvet, amely bizonyosan megtartja
sokakban az életet, — hiszen csak azt kell meg-
világítanom, hogy a fantázia zavarja meg a ha-
lálra keseredettek elméjét.

Beállítok egy embert az élet legnehezebb
forgói közé s felvértetem a fantázia ellen való
küzdelemre a fantáziának a filozófiai megismeré-
sével. Megbecsüli a fantáziát, míg kellemes, de
rátípor, mihelyt kínzó: az értelme mindig erő-
sebb.“

Ez a néhány sor megvilágosítja, hogy miért játszódik e regény oly kriptaszagú levegőben. Hogy azután miért öltözködik a szerző mentőorvosnak s miért óhajt beköszönni azokhoz, akik a revolver csövébe pillantgatva kémlelik a bizonytalan végtelenséget. Ezt csak az érti, ki Gárdonyi fiatalságát ismeri. Gárdonyi hiányát érezte egy ilyen könyvnek. Súlyos hiányát. Mert Istenem, milyen jó is volt volna, ha huszonöt évvel Szunyoghy megjelenése előtt a szerző kezébe juttatja a sors Szunyoghy könyvét! Akkor bizonyára Szunyoghy filozófiájának megismerése menti meg az író egy tragikus lépéstől és nem az a véletlen, hogy a fegyver ez egy alkalommal engedetlenül viselkedik.

Gárdonyi Géza is átélte fiatalon a nagypilánat lélekrezdülését. Ezért is sietett oly gyorsan mentésükre azoknak, kik az ő sorsában talán lelki vigasztalást találnak. A Hatalmas Harmadikban is említ néhány gondolatot a halálra szánt ember balgaságáról. De bizonyára az *Átkozott józanság* volt az a könyv, mely a pozsonyi fiatalember mellett hevert. Csak az lehetett, mert hiszen eladdig, megjelentek közül az elmúlás gondolatának elhessegetését annyira nyílt kifejezetten ez a kötet érintette.

Szunyoghy Miatyánkját Gárdonyi Géza két hónap alatt írta. De nem azért, hogy sietett vele, hanem hogy nem kellett hozzá történelmi tanulmány. 1913 július 8-án vetette papirosra az első sorokat s ami ritkaság nála: a címen kezdte. Szunyoghy első címe: a *Hét viadal*. Mikor nekifogott a Szunyoghy regényének, a regényről jóformán még azt sem tudta, hol kezd, hol végzi? mi történik majd a hősökkel? Hogyan bogozza, hajlítja, csavarja az eseményeket? Az előre elké-

szített vázlat teljesen hiányzott. Csak egyet ismert, — és ez hajtotta őt a megíráshoz, — a lelki tépelődések rajzát. Más minden mellékes volt neki. Írása inkább kedves szórakozás: bölcselkedésének a játéka, fantáziájának gondúzó kevergetése kikristályosítva fehér cukorba, az élet feketekávéjának megédesítésére.

A Szunyoghy alak képzeletében kész: egy ifjúkori ismerőse: falusi földbirtokos, a testi formák modellje és egy Eger környékén lakó földbirtokos, gróf barátjának jellemvonásai, léleknyilvánulásai rajzolódnak meg a regényben. Két élő alakból gyúrta tehát egyé Szunyoghyt. A gróf jelleme, mozgása, gondolkodásmódja ugyan csak a regény második kiadásánál sülyesztődik kifejezettebben Szunyoghy alakjába azonban annyira felismerhetetlenül, hogy a gróf elolvasta a regényt a második kiadás kéziratában anélkül, hogy felfedezte volna benne önmagát, s természetesen még nagyon meg is dicsérte.

Jóval a regény megjelenés után tanúja voltam (a kommün idején), mikor a gróf úr meglátogatta Gárdonyit, s elrémülve újságolta:

— Azt hallottam a városban, hogy ön, kedves mester, veszedelmes ember.

— Ugyan?

— Azt beszélik odale, hogy ön a látogatóit modelleknek tekinti s megírja az összes barátját, ismerősét regényben, Egerben az utcán az ön regényalakjai szaladgálnak s hogy melyik kicsoda, egyenkint ujjal mutogatnak rá.

— Hát, hogy megírom, — válaszolt Gárdonyi, — az alól nincs menekvés. De hogy ujjal mutogassanak rá, attól én megóvom az ismerőseimet és a várost is.

És a gróf úr sem kerülte el a végzetét. Anyyira nem, hogy még a Láthatatlan ember Zétájának sok mozdulatában is ráismerek.

— No, ez itt a gróf, a háborút járt híres lovastiszt. Az ő lova mozgott így, a gróf úr lovának a patája kenődött a harctéren hagymával. A gróf úron feszült Szunyoghy uram bőrkabátja. A gróf úr volt az az acélosan edzett idegzetű magyar. De a méltóságos asszony divatos, formás kalapja díszre a cseresznye is ott díszelgett Szunyoghyban. A méltóságos asszony az a sudártermetű szép hölgy, akinek Szunyoghy úr az Amerika felé igyekvő hajón udvarol.

Szunyoghy regényének filozófiája kétségtelenül a szerzőé. E regény alapgondolata Buddha tanaiból merített tételek Gárdonyi Géza beszédmodorában: az emberi élet célja és rendeltetése a földön. Megírta ezt később más formában is. Itt csak a kétségbeesett ember gondolkodása a lámpás, mellyel belevilágíthat az égi titkok éjszakájába. Ez a lámpás a regény fénye, mely kinek-kinek annyira világít, amennyire közel tud hatolni hozzá.

„Hogy valóban megerősítettem a könyvemmel sok embert az ingadozásában, — írja jóval a regény megjelenése után a naplójában, — a nekem írt levelek bizonyítják.“

Blau és társa.

Gárdonyi irodalmi munkássága mögött külön élt és virult levélírói működése. Naponta legalább öt-hat levél még udvariatlansággal leszorított porciózás mellett is. Ha Gárdonyi bárhogyan volt is foglalva regényeivel, ennyit megkövetelt tőle az egri postaláda. És akkor még nem volt

barátságos senkihez. Nem mosolygott írásban olvasói felé. Nem fogadott el tőlük ötleteket. És nem köszönt meg nekik jótanácsokat. Csupán ilyenféle száraz mondatokat írhatott aznap a naplójába:

1913 okt. 23.... Levél: Légrádynak (hogy nem baj-e, ha hosszú a regény), Singer és Wolfnernak (nem írhatok az almanachjába), Dobi hírlapírónak (Edison almanachjába cikkem nincs), Kiss Józsefnek (kis cikk a jubiláris számba), X. Y. szentesi asszonynak (nem jogosítom fordításra), N. N. párisi nőnek (ugyanaz), U. Z. trencséni asszonynak (versbírálattal nem foglalkozom).

És hogy hű maradjak a naplóhoz, e levél-írárok után fogadott három látogatót.

És írt 8 lapot Szunyoghy Miatyánkja regényéből.

A látogatók szívesen látott jóbarátai voltak: Kürthy Menyhért, Madarász Flóris, Frinth László, — Gárdonyi gyakori vendégei, kiknek jelenléte felfrissülés volt Gárdonyinak komoly munkája közben.

Mert akadt sokszor lehetetlen gondolattal terhelt kopogtatója is Gárdonyi ajtajának: a regénytémákat szállító férfiak, a verstémákat hozó nők. Ezeket Gárdonyi azért fogadta szívesen, mert ők maguk voltak a legjobb témák: kitűnő karakter-alakok. Félszegségük mozirendezőnek való. Tétovázás nélkül gépet lehetett volna szögezni feléjük és kiáltani:

— Több fényt kérek! A fejfordulat rossz!

Ez utóbbi fajta látogatók két slágere, — mozi nyelven, — a Kleinné és a Blau úr. A Kleinné a kora reggeli órákban jutott be Gárdonyihoz. Éltés asszonyság. A nyitvafelejtett kapun

át surrant be s mint aki ismeri a járást le Gárdonyi lakásához:

— Kedves mester, ne haragudjon, hogy a reggelizésnél háborgatom, de a fiam önképzőköri dolgozatot ír az Egri Csillagokból s szeretném, ha ön valami útbaigazítást adna.

— Mi a címe a dolgozatnak?

— Gárdonyi Géza élete és az Egri Csillagok. Gárdonyi nagyot néz.

— Mi köze az én életemnek az Egri Csillagok történetéhez? Olvasta a fiú az Egri Csillagokat?

— Nem, kérem, nem olvasta. Nem is olvashatta. Nincs meg neki.

— Nincs meg? Hát majd én adok neki egyet. És előbb olvassa el. Aztán majd jelentkezzen ő maga.

Az asszony elment az Egri Csillagokkal.

A fiú nem jelentkezett az Egri Csillagokkal.
(1916. febr. 26.)

— — — — —

Blau úr. A másik. Blau úr Egerben él, köztisztviselő. Személyét illetőleg további részleteket mellőzöm, csak az ötletét írom ide:

1913 szept. 14.

Egy Blau nevű... tisztviselő járt nálam, hogy írjak színművet elemiiskolásoknak a segítésére rendezendő egri műkedvelői színielőadásra s ha ingyen nem vagyok hajlandó, szívesen díjaznak.

Mondtam:

— Majd ha a regényemet befejezem.

Kijelentette:

— Ők addig nem várhatnak.

Itt ült és ásítózott délután 4-től este tízig.

Cégünk reklámja.

(1913 július 25.)

Gárdonyi hónapokig tartó idegizgalma.

Így történt:

Gárdonyi Géza új kiadás alá rendezte az Egri Csillagokat és az 1909. évben megjelent Egri Csillagokban rátalált az 1912-ben megjelent Messze van odáig kötet reklámjára. A reklám az utolsó ívre volt rányomatva, tehát nem külön mellékletpapíroson. Az amúgy is bizalmatlan természetű Gárdonyi napokig fantáziált ezen:

— Lehetetlen mást gondolnom: tudtom nélkül egy kiadást rendeztek.

Ez a kötet amúgy is szerencsétlen balvégzetű kötete a szerzőnek. Már a megjelenéskor elkedvetlenítette Gárdonyit a kiadóval szemben. Tíz írói tiszteletpéldányt kapott összesen Gárdonyi a négyezres kiadásból. Gárdonyinak ez nem volt elég. Még tízet kért s a kiadó a második tíznek az árát levonta az írói tiszteletdíjból.

Gárdonyi csak ennyit jegyzett meg rá:

— Ezt vélik Önök üzletnek!

Gárdonyi, hogy az Egri Csillagokban a Messze van odáig kötet reklámját meglátta, rohant Pestre. (1913 aug. 1.)

A kiadó a Tátrában.

A nyomdaigazgató éppen nem volt ott.

Az üzletben a nyomdai megrendeléseket megtekinteni a cégfőnök miatt nem engedték.

Gárdonyi hetekig gyötrődött a tévedés miatt.

1913 október 16-ikáig vizsgálgatta a kiadó az ügyet. Ezen a napon értesítették Gárdonyit, hogy az Egri Csillagok utolsó ívét időközben valóban újra nyomták, mert a raktárban elrothadt.

Gárdonyi vígasztalása hosszú idő múlva így el lett intézve. A kiadó levelének tartalma mindenki számára hihető. Csak Gárdonyi volt az, aki a cég levele után is tovább kételkedett.

Csak azt nem értem, miért kellett a bizalmatlan természetű Gárdonyi türelmét és idegeit e hosszas válaszadással rontani.

Gárdonyi e levélváltás után új könyvet nem adott többé ennek a kiadónak. Várta míg szerződése lejár.

Aggyisten Biri.

(1914 ápr. 18.—jún. 5.)

A legigazibb Gárdonyi regény. Nagy-sok eltávolodás után újra magához öleli benne a falut. Tolla rászalad a libalegelőre. Végigfut a bogárhátú házak között az aprópénzű akácfalevelek árnyékával telehintett meszelt falakon, körülrajongja az ablakalatti kispadok szerelemfakasztó vasárnapdélutánját. Tüzespiros muskátli a Mácsék ablakában s előtte az amerikai Kelese fiú bányászruhában, tengerlátott külsőleg csillapult szemmel nagy lelki viharával. A Mácsok és Kelesék családi harca a magyar falu lomha mozdulatosságában, mintha a Capulettek történelmi viszálya volna. A Kelese fiú szenvedélylyé dagadt vad érzésével beletoppan a világháborúba. A népek csatáján át is megőrzi a szívébe fogamzott szerelmét Mács Biri iránt. A nemzetek élet-halál harcába a két család egymás ellen tomboló vihara is beledörög s megvadult érzések a szenvedés nemeseítő iskolájában megtisztulnak és lelohadnak. Kisüt a megbékélés napja. A nagy világrengés után két szerelmes szív egymásra borulása megoldódik e szóval:

— Aggyisten Biri!

A falu képe, — Gárdonyi Géza naplója szerint — Sály, noha Dunántúlra helyezem.

Az ötlet rügye: Gárdonyi Géza egri házából 15—20 lépésnyire állt valamikor egy régi jobbágyház, olyanféle elrendezésben, mint A bor első felvonásában Baracsék meg Eszter háza. De mégis azzal az eltéréssel, hogy a két ház pitara nem szemben, hanem mindkettőnél a jobboldalon vonul végig. Még az eperfa is ott lombosodik közöttük alacsony ágaival. A jobbágyház párja annak a háznak, melyben az író maga is lakott Egerben. A különbség csak annyi, hogy Gárdonyi háza időközben megemelődött, megcseréptetősödött. Az ablakai nagyobb pápaszemet kaptak a város felől is, meg az udvar felől is. Ajtajai megfehérománcosodtak. Földes szőnyegaljain finomragyalt barnahátú deszkalapok szorongtak egymás mellett. A falait Gárdonyiéknál piktor kente be zöld, barna meg bordó vidéki-színű festékekkel, odaát meg Sánta (Hokmány) Ferencéknél a Veron néni híres meszelője nyalta fehérre húsvétkor meg Szent István ünnepére, amikor is mindenki tudja Egerben a vári búcsú szent ünnepe nagyon. A rozzant jobbágyházikóban lakott Veron néni, Juli néni, meg Ferenc bácsi. Veron néni a kofa mesterséget űzte. Juli néni a libatömés jövedelmező iparát, Ferenc bácsi meg a semmittevést, vagy ha éppen foglalkozást szánunk neki is, mondjuk: a házra ügyelt. Ferenc bácsi őszintén szólva épp annyira nem tartozott Veron nénihez, mint a Juli nénihez s hogy mégis Juli nénihez tartozott, annak csak az az oka, mert Veron néni hamarabb került a Szent Mihály fogatára Juli néninél. (Hogy aztán az utolsó ítéletkor miképpen lesz az

osztozkodás a két asszony között, azt nem kívánom közlelni.)

Veron néninek a kofaság mellett még egy üzletága volt. A rimaszombati állami gyermekmentő intézet Egerben is helyezett el kicsinyeket. Veron néni nagy hivatást érzett a gyermeknevelés terén. Néha négy-öt gyermek is éldegélt a Ferenc bácsiék portáján, tekintettel arra, hogy Juli néni és Veron néni boldog hajadonoknak minősültek, akiktől a gólya néni éppúgy rettegett, mint bárki más, akinek fel- és lemenő ágbeli rokonát ők ketten vagy külön-külön szóbeszédbe foglalták. Mindezek után kétség nem fér hozzá, hogy Veron néni gyermekei kiváló nevelésben részesültek, mert Veron néni ha mindent is, de a szót nem kímélte tőlük.

A világháború utolsó esztendejében a gyermekinternátus Ferenc-bácsiéknál feloszlott. Az ország eldarabolása után a nevelteknek állami kenyerecske nem jutott. Egy ötéves fiúcska és egy hatéves forma lány szakadt Veron néni örökös gondjaiba. A maga szűkös ínségében nem kergette a két gyereket világgá. Talán remélte, hogy az ország szénája lassan-lassan rendbeigazodik s az állam-anya tovább gondoskodik az árvákról. Vagy talán azt vélte, a két gyerek hálája majd előteremti az elhanyagolt kosztpénzt. Az árvák meg mintha érezték volna sorsuk mély hullámvölgyét egymásrautaltságukban testvérként fogták egymás kezét.

Multak az évek. A fiúból előütközött a vad duhaj érzés. Valami különös ördögi örömet érzett azon, hogy a leánykát meg-megverheti. Egy alkalommal verekedés közben a jó agyagos sánci sárba is belefordította szívtelen játékában. A leány sohasem viszonozta a fiú ütéseit és semmiféle apró

gonoszkodását, pedig termetre nagyobb volt és erősebb.

A fiúnak a vad természete s a leány jóságos szívű árva élete indította meg Gárdonyiban a gondolatot, hogy a két különös jellemet regénnyé öntse.

A regény eredetileg novellának indult. Gárdonyi témaszeretete nagyra növelte terjedelemben, a közönség elismerése pedig nagyra növelte sikerében. A szerző a leány szívébe illesztett mérhetetlen gyöngédségből túlsokat érzett. Az érzéseiből talán a kelleténél is többet nyújtott át Mács Birinek egyszerű szóval, magyarosan, hogy a lány falusi élete minél bájosabb fehérségében tűnjön elő a meszelt falak közül és a falusi ház kisablakának piros muskátlijai közül.

Világrendezés.

A trónörökös meggyilkolása az íróasztalnál találja. Csak másnap reggel tudja meg *Krisztus bankója* elbeszélése vázolója közben. Napirendre tér fölötte. Nem sejti a hírben a világbékesség robbantó szerét. Nyugodtan dolgozgat és befejezi munkáját lélekrendülés nélkül (1914 június 30—július 8.) s közben olvasgatja Hugó Viktor életrajzát, amit a felesége írt.

Ekkor éri a váratlan gyász hír: Pósa Lajos meghalt.

Utazik barátja temetésére s azon feketeruhásan, szomorodott szívűen lerándul Abáziába:

— Pihenek valamelyest!

Abáziából már bevonuló katonák sodorják haza. Háborús izgalmak! Zajgás. Lelkesedés.

— Éljen a háború! Le a hármass ententével.
Éljen Giesel! — ordítja az utca.

*

1914 július 24.

Gárdonyi naplójában csak két szó:

Szerbiának ököl.

De alább már mintha megbánta volna a szavak keménységét:

Ahogy egyes ember elintézhethet gyilkos nélkül is akármi gonosz ügyet, mért ne intézhetnék el a nemzetek is.

*

1914 aug. 1.

Mától kezdve az V. parancsolat nem bűn.

Általános mozgósítás — tehát háború. Civilizált népek között, akik már az állatvérre is tiltakozva néznek! Akiknél iratlan törvény, de mégis törvény, hogy egy vigyázatlan szóval sem okoznak kedvetlenséget az embertársnak. Akik a katonaságot középkorból maradt barbár intézménynek néztük: emberek, akiknek kés van kötve az oldalára: anakronizmus! És most...

Krisztus elfordítja a fejét a Földtől.

A magamfajta lakója ennek a világnak kábultan néz maga elé: ember vagyok-e csakugyan?

*

Hágai békepalota elé művészi szoborcsoport helyett egy monstruózus akasztófát állítsanak. Arra kössék fel, aki ezentúl háborút indít.

*

Levél:

A tigrisnek

*Belgrádban vagy Párisban vagy Budapesten
az állatkertben*

1914 augusztus 13.

Bocsáss meg, hogy utáltalak, megvetettelek, irtóztam tőled.

De úgy gondoltam, hogy én ember vagyok, te állat vagy. Én szóval se bántok senkit, te szét-téped, akit először látsz is. Az én nézésesem angyaloké, a te nézésed ördögöké. Az én uram Krisztus, aki a szívére mutat, a te urad Belzebub, aki a vérre nevet.

A világ azonban megfordult ezekben a napokban. A különbség közöttünk csak annyi, hogy te négy lábon jársz, én kettőn, s hogy te nagyobb tudsz ordítani. De én meg ölteni tudok jobban.

Egyéb különbség nincs köztünk: bocsáss meg, hogy magamat eddig embernek neveztem.

*

1914 VIII. 15.

A katonák milliós számra marsolnak. Lovasok elől és oldalt és hátul. Ágyúk közbül és szurony-erdő. Danolnak.

Harmatcsepp nem hull annyi egy éjjel a földre, mint amennyi könnycsepp az otthonmaradtak szeméből.

A katonák marsolnak, danolnak.

És az éjnek nincs annyi feketesége, mint amennyi feketeség lenne kiterítve az a sok posztó és krepp, ami egy év múlva az özvegyeken és árvákon lesz látható.

A katonák marsolnak, danolnak.

*

1914 szept. 7.

A háború vége.

Ha majd minden ágyúból harangot öntenek s az utolsónak hagyott 42 centiméteressel a Krupp gyárat lövik össze...

Ha majd az utolsó puskával az utolsó királyt lövik agyon...

Ha majd az utolsó kardot ott törik össze a hágai békepalotában...

De már akkor minden embernek szárnya nő a vállán.

Szenvedni akarok.

(1914 nov. 27.—1915 febr. 5.)

Századik napja a háborúnak, mikor beledörgeti életirtó zaját Gárdonyi írásaiba. Amit Gárdonyi a háború elején írt az *Andorás köröszkje* (szept. 5.—okt. 28.) abban még a béke hangulata tölti meg a sorokat.

Szenvedni akarok a belga harctéren látott öt árva gyerek története. Mióta a háború öldöklése tombol, Gárdonyi sorai: mint a halálra ítélt levelezése, aki még nem tudja, mikor jönnek érte.

Naponta 50—100 sor. És írásaiban bármiről témázzon is, ott leng a háború dúlása a szerző agyában: a háborús gondolatoktól mentesülni nem tudás:

„Egyetlen foglalkozásom az újságvárás. (1914 szept. 4.) Dolgoztam 50 sort a novellámon.“

„A sebesülteket megnéztem a főorvossal. (Szept. 7.) Írtam két lapot.“

„A németek Páristól 20 km-nyire vannak. (Szept. 9.) Napi munkám 4 lap.“

„A Timok hadosztály kudarca. (Szept. 10.)
12 lapot.“

„Napok óta harc Lembergnél. (Szept. 11.)
Semmibe múlt a nap.“

„Reggel 5-kor hadba távozó katonák dala zavart fel (szept. 20.). Írtam 8 lapot a *Verembe esett csősz történetéből*“. (Andorás körösztje.)

„Délután Horváth Béla (városi tanácsos) jött azzal a rémhírrrel, hogy a muszka betört a Kárpátokon. Vigasztaltam, hogy nem lehet igaz (szept. 28.). Este írtam 4 lapot, de eltéptem.“

Két napra rá:

„Damó (egri újságíró) köszöntött be hozzám. Rémhírekkel persze. Dobay nyug. kapitány kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy négy hét múlva Egerben lesznek a muszkák.

Mondtam: Vegyék ki tőle írásban.

Nem dolgoztam semmit. Éjjel nyugtalanul aludtam.“

És tovább így.

A *Szenvedni akarok* azért halad gyorsan, mert a Kárpátokból kiverték a muszkát! (1914 dec. 1.) — 4 lap, Belgrád a miénk! (dec. 2.) — 12 lap. Rennenkampfot elcsapja a cár! (dec. 4.) — 8 lap. A lodzi győzelem híre. (dec. 8.) — 6 lap. Az esti újságok két nap a cenzura fehér pásztáival jelentek meg — 1 lap.

Így szűródik át a háború győzelme vagy veresége Gárdonyi munkakedvén a békekötés szomorúságáig.

A *Szenvedni akarok* a lélekvándorlás örökké titokzatos kérdése. Öt háborús árva szívének cserépébe ültetett fájdalomvirág. A cserépben belga föld feketedik. De a virág ami abból a földből fakad a világháború könnyeinek harmatával öntö-

zódik és kedves minden sorsáért küzdő nép szemének abban a tüzespokol világrengetésben.

Virradat előtt. — Lánynézőben.

(1915 ápr. 1—14. — 1916 márc. 4—25.)

Közös töből fakadt két történet. Nem is egri. Rimaszombat mellett: Kurincpusztai.

Tóth béres leányának Borisnak szép szál legény szeretője akadt. A legényt a háború előtti évben rántották be katonának s ami ritka a lovaság közé. Huszár lett. Büszke vörös ördög.

Boris is büszke volt. A legény is.

A pusztai lányok Borist irigyelték. A legények meg Nagy Palit. Őszintén: nem is igen kerülközött volna ki a lányok közül még egy olyan csinos, derék lány, mint Tóth Boris. De a legények közül se még egy olyan csinos derék szál legény, mint Nagy Pali. A boldogság ha kóborló útján azon a vidéken keresztül haladt, bizonyos, hogy Tóthéknál akasztotta le pihenéskor a tarisznyáját, szűrét, mégpedig mingyárt abba a kis vályogoldalas szobába, ahol Tóth béres leánya Boris lakott.

De a két szerelmes boldogságára a pusztai leányokon, legényeken kívül a sors is haragudhatott. Addig csavarta a politikusok szavának köszörű kövét, mígnem kiélesedtek rajta az európai országok szuronyai és kardjai és 1914-et vérről írhatta a történelem a naptárába.

Pali hadba szállt Oroszország ellen. Harcolt vitézül. A kisezüst, nagyezüst, két káplárcsillag mintha nemcsak az ő katonablúzat büszkélkedtetné, hanem Boris szívét is.

1915 márc. 5-én találkoztam Palival, a rimaszombati állomáson. Úgy vezették le a vasúti ko-

csiból. A szeme véres gyolcsán látszott, hogy Palinak már nem ragyog többé se a kisezüst, se a nagyezüst, se a káplári csillag, de Boris két szeme se. Pedig Boris is ott várta az állomáson.

Néhány napra rá Egerbe kerültem. Elbeszéltem meghatódásomat a találkozáson:

Mindenki megkönnyezte a jelenetet, aki csak ismerte őket. Még a férfiak is.

Csak Pali nem sírt. Boris nemcsak szép leány volt, de okos is, ügyes is. Csak fojtottan zokogott, mikor Pali megölelte. Mert mikor Pali megölelte már eltüntette a könnyeit.

Ezen a napon volt az esküvőjük. Pali a kórházból jött haza, — szabadságra.

A Kürt.

(1915 szept. 28. — nov. 24.)

Gárdonyi regény. Magyar Notre-damei toronyőr. Egerben játszódik. Az egri Nagytemplom tornya és erkélye és toronyszobácskája a színpad.

Szándékosan írom így színpad. Mert a *Kürt* is drámának készült volna. A regény beosztásában és Gárdonyi hagyatékban rejlő feljegyzéseiben él a színpadra szánás bizonyosága.

A kürt hangosabb minden földi szónál.

Ipacs Atilla kürtje.

A hangját mindenki hallotta Egerben. Minden negyedórán. A torony négy sarkáról letutult a városra, jelezve:

— Vigyázok! Tűz nem kapott bele egy háztetőbe se.

De belekapott a tűz Palcsó Zsuzsika szívébe. Belekapott a kürt hangtól.

Az egyszerű kofaasszony polgáriskolázott el-

adó virágszála Ipacs Atilla toronyőrnek a szíve fölé került. Ellenezte az anyja. Ellenezte Üllei István a harangozó is. Dehát Zsuzsinak nem lehetett parancsolni.

A történet Gárdonyi fantáziája. Gyakori eset Egerben. Vagyonos parasztkofák leányai sokan tanulják az általános műveltséget és jó nevelést az egri zárdában, sőt volt rá eset, hogy egri kofa a Sacre-Coeurban neveltette leányát Pesten. De arra is, hogy Bécsben. Az ilyen előkelően nőtt leány férjhezmenési lehetőségeiben hihetetlen jártéka a sorsnak. Megtörtént, hogy főispán vette el, vagy lengyel gróf. De a legtöbb bizony a négyosztályos kisuraságnál nem viheti többre, — az anyós miatt.

A Kürt szereplői közül a Palcsó Zsuzsika, neve: a kis Zsuzsi, az órás Zsuzsika, Gárdonyi pesti kisdiák első szerelme. De az alakja, beszéde, mozgása a Maklári úton lakó árva parasztleány Ipacs Rozi, kinek szépségére tán még ma is emlékeznek Egerben. Rozi a szőlőkben járt dolgozni. Egy Amerikát járt szőlőmunkás vette el, de mindig ütötte-verte a szerencsétlen nincstelent, akinek árvasága miatt nem volt hova menekülni ura vadsága elől. Minden vasárnap fél holtra volt verve szegény, s egész héten át vagy a kórházi ágyat, vagy a sajátját nyomta az ura ütéseitől. Csak öregségére menekült meg az emberi vadállattól. Az urát egy bicskázás alkalmával leszúrták. Így érte el a méltó halál.

Ipacs Atilla meg, a Palcsó Zsuzsi szerelme, a szomszédunkban lakó ezermester öreg Lányinak a fia. Az öreg Lányi évek során át dolgoztatott nálunk. A fia is átjárogatott hozzánk szorgosabb munkák idején, hogy apjának segítgessen. Az öreg Lányi eredetileg Szent József mesterségén tengő-

dött: ács volt. De legjobban a beszélgetéshez értett. Gárdonyi édesanyja nyelvén senki se tudott úgy, mint Lányi bácsi. No el is készítette a kerti cement járdánkat úgy, hogy minden hónapban újra javíthatott a munkáján. A szőlőbe is készített padokat olyat, ha valaki véletlenül nagyon a végére ült felbillent vele az egész alkotmány. A cselédlakás gerendázatát is ács létére úgy kiszabta, hogy valamennyi rövidebb lett s végül is a falakat kellett összebb építenünk, csak hogy a gerendákat megmentsük. Szóval olyan ezermester volt, aki az egriek szerint: az ég világon semmihez se értett.

De a fia annál értelmesebb, okosabb és komolyabb józan paraszt. Az öreg faragta a falovakat, szerkesztette a madárkalitkákat és a fia vitte a piacra eladni.

A Kürt regény másik férfi figurája Üllei szabó és harangozó Gárdonyi Magyar Hírlapbeli író társa a kiváló műtörténész, Szana Tamás, akivel Gárdonyi olaszországi útjaiban gyakran volt együtt. Kettesben járták az antikváriusokat, régiségkereskedőket és lim-lom piacokat s vásárolgattak Olaszország értékes műkincseiből. Gárdonyi segített Szana Tamásnak régi képek, rézkarcok válogatásában. Szana segített Gárdonyinak értékes régi könyvek kutatgatásában.

Gárdonyi becsülte barátja kiváló tudását csak azt az egyet nem bírta benne, hogy érthetetlenül gyorsan hadarta a szavakat. Emmiatt Gárdonyi gúnyosan így mutatta be ismerőseinek Szana Tamást.

— SznaTmás.

A külsőleg jelentéktelen kinézésű, de belsőleg nagyértékű és kitűnő tollú barátjából e hely-

telen beszédmodora miatt faragott Gárdonyi szabót és harangozót.

Talán tapintatlanság tőlem a leleplezés. De az az érzésem, hogy a szellemi nagyságok félszégei sem rontanak igazi értékükből. Szana Tamásból se vonhat le semmit.

A Kürt őrtornya az egri Nagytemplom tornya. Gárdonyi a fiait küldözgette föl a toronyba adatokért. Lerajzolgattuk a lépcsők kanyargóit. Feljegyeztük a hangokat az óraketyegéstől az óraütések leereszkedéséig. Pontosan lelkiismeretesen mindent mindent, hogy milyen a torony belülről. Mit lehet látni az őrkérkélyének körüljárásakor. Gárdonyi sohasem volt velünk megelégedve.

Mért nem ment maga?

Nem bírta volna a lépcsőjárást fel az őrszobáig: a rengeteg lépcsőt. Magasallotta a tornyot. Lehet, hogy éppen ez az oka, hogy a torony méreteiből Gárdonyi tolla levágott: alacsonyabbra szabta.

Gárdonyi lakásának házfolyosója egyszint a kürtös torony erkélyével. Egy jó kilométer az ürré közöttük. A ház folyosóján végigsétálva Gárdonyi sokszor fujta szembe a túlkölő torony-örrel pipafüstjét.

Gárdonyi a világháború zajában.

1915—1916.

1914-ről már beszámoltam.

1915.

Nem tudom, mi történt otthon Egerben. Én is bekerültem a háború zivatarába. Amit Gárdonyiról írhatok, a naplójából másolom ide. Műhelyében szorgalmasan folyt az írótolla munkája.

Ebben az évben íródott a *Kapitány* c. háborús regénye az aranyrubelekkel töltött orosz srapnelről (május 4. — július 6.) és a határszéli megyék népének orosz betörésalatti szenvedéséről. 1915-ben írta Gárdonyi *A Kürt, Virradat* előtt és még két rövidre eresztett elbeszélését: *Kire bízta* (márc. 15—18.) és a *Legenda a három királyról, meg az ihászról.* (Dec. 1.)

Az évet a tibeti nyelvtanulás aprólékos pepecselődésével tölti és magyar nyelvi jegyzetek gondos készítésével. Ez egri-csillagoknyi terjedelmű magyar jegyzetek Gárdonyi féltve őrzött titkai. A titkokat ugyan ő Arany Jánosként sohse szándékozta tűzzel elemésztetni, csak amíg élt, nem tárta fel senki előtt. A könyv hétről-hétre változó címét, ha iderakom, elárulom tartalmát: Német gaz. Antibarbarus. Nyelvünk szemétje. Magyar rosta. Magyarosan. Magyarán.

A háborús események Gárdonyi idegeit annyira megviselték, hogy nyelvészti munkáján kívül 1915-ig megjelent könyveinek korrigálását láthatta még el. A napi újságvárások, levélvárások izgalmai mellett világítószér hiányában estéitől megfosztva Gárdonyi íróasztalánál dolgozása nem jelent komoly írói tevékenységet.

Naplójából megállapítom, hogy a háború forgatagában a remete Gárdonyi az eseményekről szinte Hőferként jól volt informálva.

Hogy miképpen? Nem tudom. Vagy a helyes következtetés, vagyhogy, mert Pestről hozzá leránduló újságíró ismerősei a legbizalmasabb híreket is boldogan eléje terítették.

Érdekes, hogy a kommunizmus fergetegének előszelét már 1915-ben (november 10) érzi. Naplója így vall színt felőle:

„Elveszett az az ország, amelyikben az értelmi jogokat a népnek juttatják. Az egyenlőség jelszava vakablak, amelyre a demagógia fest hazug kilátásokat.

Egyenlőség nincs a föld hátán.

A gyermeket a felnőtt vezeti. A felnőttet a feljebbvaló. A közkatona alája rendeli akarátát a káplárnak. A káplár az őrmesternek és így feljebb. A szónokok már kezdik a harcból hazatérő nép politikai jogainak emlegetését. Hát iszen nem is tudom, mit adjon a haza annak, aki az életét adta volna a hazáért. De mikor a hazáért küzdött az a katona, nem mondta:

— De a teremtsit, ha már véretem ontom, a hadicselekmények vezetésében is enyém a szó.

Rendjénvalónak látta, hogy azok intézzék a háborút, akiknek meg van rá a tanultsága.

Miért éppen a politika más?

Vajjon a politika nem folytonos háború-e a nemzet életküzdelmében? De persze a demagógia elfogadtatja a néppel, hogy a nemzet politikájában az ő politikai véleményének kell uralkodnia. Az analfabéták politikájának!“

Érdekes Gárdonyi jegyzeteiben az is, hogy bár a csatavonalban nem járt, mégis érezte, hogy a leggyűlöltebb harciszér a hadisárkány és az égjáró (ballon). És, hogy mennyire belelátott, hogy úgy mondjam a háború veséjébe.

1915 aug. 19-én írja:

Egy város fölé hadisárkány száll (London) és bombát ejt le.

— Sikerült! —mondják örömmel odafenn.

A bomba megölt egy aggot és egy gyermeket. Sikerült!

Egy várost körülzár az ellenség (Kovná) és
ezrével hull a halott és sebesült.

Diadalordítás és haldoklók nyöszörgése.

Sikerült!

A győző nemzet *Te Deumot* énekel.

A legyőzött *Misereret*.

A tőkepenzesek mosolyogva nézik a börze
rovatot.

Sikerült!

— — — — —

1916.

Az év végén Gárdonyi így foglalja össze a
letűnt esztendő történetét:

Ebben az évben keveset írtam, noha csaknem
az egész évet a szobámban töltöttem.

Élelemben nem volt hiány. Tartottunk tehe-
net a háznál és a szokottnál több tyúkot, — nem
csékély kedvetlenségemre. Marhahúslevest és
zsemlyét nem láttunk ez éven át.

Józsi a harctéren. Aztán fogoly.

Betegek nem voltunk.

Dohány dolgában őszig némi keveslet, azon-
túl bőség, aminő béke időben se volt. Igaz, hogy
háromszoros áron, de minőség tekintetében is
csupa jó.

— — — — —

Az az érzésem, hogy a zamatos füstölni való
hozta helyre az évi beszámoló sorainak elégedett
hangulatát is. Minden jó, ha a dohány jó! — mon-
daná Gárdonyi, ha a közmondást vele újból fo-
galmaztatnák.

Szeretem az Igazságot.

(1916 febr. 18.)

Gárdonyi a nagy világfelfordulásban lelkének felével a harctereken járt, hazáját, fiát féltette. Azt a gyermekét, akit arra nevelt, hogy írói munkásságának értékeit az ő elmulásával megmentse és tovább viaskodjon majd igazáért a kiadóval. Mert nem Gárdonyi szelid természetének való az a békétlenkedés, amibe kiadója és annak ügyvédje belekényszerítették.

Talán jelezte is a cég hatodik érzéke Gárdonyi mindenbe belenyugvó áldott jó természetét, azért mert cselekedni olyat, hogy a náluk megjelenő Mikszáth-almanach első cikkét: Gárdonyi Géza: *Szeretem az Igazságot*, novelláját, külön könyvként jelentette meg az Egyetemes Regénytár sorozatban és pedig úgy, hogy az Almanach előszavát és naptári részét letépve, az Almanachot egyszerűen más kötésbe foglaltatta s ráaranyoztatta címnek vagy azt, hogy: *Szeretem az Igazságot* vagy pedig. *Tizennyolc elbeszélés*. A könyv félrevezette az olvasóközönséget. A vevők jórésze abban a hiedelemben vásárolt, hogy a *Szeretem az Igazságot* új Gárdonyi kötet.

Aki azonban a *Szeretem az Igazságot* könyvet szétnyitotta, meglepődve látta, hogy abban csak az első cikk Gárdonyié, a többi Herczeg, Mikszáth, Ambrus, Bródy, Móricz, Bársony és még több neves író apróságai.

Nem először fordult elő Gárdonyival, hogy Mikszáth-almanachba adott cikkét külön kötetnek sorozták az Egyetemes Regénytárba. Így járt a *Csillagnéző* emberrel is 1903-ban. Gárdonyi többször szót emelt a közönség félrevezetése ellen. De eredmény nélkül. A vége, hogy az 1903-ban

megjelent *Csillagnéző* kötetből még 1914-ben is akadt raktáron.

A kiadónak beismerésére és tárgyilagosságom igazolására közlöm a cég levelének idevágó részét:

„Szíves soraira válaszolva elsősorban is megjegyezzük, hogy nem volt helyes, hogy előbb *A csillagnéző ember* majd pedig *Szeretem az Igazságot* címek alatt jelent meg Almanach. Tudomásunk van arról is, hogy néhány esztendővel ezelőtt (1907-ben) megígértük, hogy ez többé előfordulni nem fog és éppen ezért minden irányban intézkedtünk is, hogy ez a hiba ne ismétlődjék. Hogy mennyire az volt a törekvésünk, bizonyítja a legújabb könyvjegyzékünk, melyet idemellékelünk, hol nem is szerepel sehol, sem a Regénytárban felsorolt köteteknél, sem pedig a szépirodalmi könyvek sorozatában. A *Szeretem az Igazságot* egyáltalában nem is jelent meg ilyen cím alatt, hanem *Tizennyolc elbeszélés* cím alatt, amelyből egy kötetet a mai póstával elküldtünk. Csak az egyik tisztviselőnk, aki ezt a jegyzéket összeállította, csupa túlbuzgalomból belevette a *Csillagnéző embert* is és miután konzekvens akart lenni, a *Tizennyolc elbeszélés* című kötetet szintén az első Gárdonyi-novella után címezte meg.

Hogy a jóhiszeműségünk mennyire minden kétségen felül áll, legjobban bizonyítja az, ha például valaki Gárdonyi: *Szeretem az igazságot* cím alatt akár nálunk, akár más könyvkereskedésben keresi a könyvet, nem is kaphatja meg, mert hiszen ilyen című könyv nem is létezik. Legfeljebb akkor tudja megtalálni a könyvtár és mi magunk is, ha valaki arra hivatkozik, hogy ez az Egyetemes Regénytárban jelent meg.“

És bár a cég 1914 okt. 15-én kelt levele nem

tud róla, hogy Szeretem az Igazságot címmel könyv jelent meg. 1916 márc. 29-én így ír:

„Szeretem az Igazságot címmel régi Almanach lett bekötve. Ezeket a példányokat X. Y. úr úgy adta át, hogy *18 elbeszélés* címmel kössék be, a könyvkötő azonban megfélekezett erről és anélkül, hogy előzőleg megkérdezett volna bennünket, a legelső novella címét tette a könyv táblájára. Mi a tévedésre azért nem jöttünk rá, mivel a könyvkötő a számlázásban nem a könyv címét, hanem a Regénytár számát tünteti fel.“

Nem szívesen illesztettem Gárdonyinak a kiadójával történt e levelezését az életrajzba. Az ügy jelentéktelensége és a tévedés hihetősége azt tanácsolja, hogy hallgassak róla. Megemlítésénél azonban kényszer alatt állottam: az olvasók közül nem egy kereste már rajtam a Gárdonyi-sorozat megjelenése után a Szeretem az igazságot kötetet. Nekik tartoztam ez elkerülhetetlen felvilágosítással.

Julcsa kútja.

(1916 ápr. 28. — július 26.)

Gárdonyi Géza 1916. évi munkásságának legértékesebb alkotása. Az ötletre fiókja szeleteinek rendezésénél akadt rá. A *Gyermekkori emlékeim* feljegyzései között találta meg Julcsa történetét. Igaz történet. Tükrösmajorban játszódtott.

Gárdonyi Géza mint apró gyerkőc látta a kutat s bizonyára el is rezzentették onnan a csend-örök, tanyaiak. Szinte hallom, ahogy az édesanyja rárivall:

— Ennek a gyereknek meg mindenütt ott kell lenni! Nem takarodsz!

Milyen jó is az, ha a gyerek kíváncsi. Magyaros szép, lélekrezdüléseken forgó történetek kerülhetnek elő a kíváncsiságból, ha a gyermeket a sors íróasztal mellé veti és elvetődik a nélkülözések útjáról az irodalmi kincsek ládájához.

A regényke megírása sokáig húzódott. Az írt harctéren levő fia sorsa nyugtalanította. Ahol a fia állott, az oroszok áttörték a védelmi vonalat s június 6-tól július 20-ig csak bizonytalan értesítéseket kapott a csapatmozdulatokról és gyermeke megmeneküléséről. A regény voltaképpen hat nap alatt készült, mint a világteremtés. A hetedik nap már a nyomdagép karjaiba került.

Vallomás.

(1916 nov. 17. — dec. 5.)

Ez a regény is ágyúdörgés között született. A nagyháború pokoli tűzében. A mindennapos oláhverés és az oláhok Bukarestig kergetése örömiszgalmai között. A derűs háborús hangulat átcsap a regényre is. A hős háborúsönkéntesi egyenruhát visel. Azonkívül aztán semmi köze se a háborúhoz, se az egyenruhához, sőt még az önkéntes úrhoz se, mert a hős mindig civilben mutatkozik. Csupán egy alkalom volna, hogy őt önkéntesi egyenruhájában lássuk, de ez egy alkalommal éppen nincs otthon, helyette a felesége jelentkezik, aki mint a beszélgetéséből kitűnik van annyira katona és önkéntes, mint az ura.

A regénynek legfeljebb még egy vonatkozása van a háborúval, hogy ugyanoly gyorsan készült, mint a harctéri jelentés. De kellett ez a gyorsaság a regénynek, mert a női beszéd sok szóval járó logikátlanságát csak naphosszán át végzett erő-

tetett illúzióval lehetett hüen szóvá önteni. Hajsolta a munkát akarattal a szerző csak azért, hogy a gondolatok ziláltsága a regényhős: Beszterceyné beszédében megérezhetőbb legyen.

A Naplójegyzetében Gárdonyinak a *Vallo-másról* ez a vallomása:

„Sebők Zsigmondnét kérdeztem 1903-ban:

— Ugyan mondja, hogyan vallott magának az a szótalán ember?

Ő néhány szóval elmondta.

Én meg azt gondoltam rá: hogyan mondott volna el egy ilyen történetet valami olyan asszony, aki mindent hosszú lére ereszt?

De csak 1917-ben írtam meg.

A történet nem az ő történetük.”

Nem az övék.

Dehát kié?

Könnyű megtalálni a modellt. Az a szótalán ember természetében és szavajárásában a szerző Sándor fia. És az a túlbuzgó folyton forgó nő gramofon Gárdonyi édesanyjának háziteendőkben segítőtársa: a szomszédasszonyunk, aki ha elvetődött hozzánk, jaj volt a vendégeknek. Ott aznap más szóhoz nem juthatott, csak a nő. A sokszavú asszonyok tartalmatlanságával locsogta-fecsegte gondolatait, úgyhogy Gárdonyi vendégei sorra elszökdöstek.

Egy alkalommal Gárdonyi gróf barátja is meglépett a kerepeléstől s előszobában odasúgta Gárdonyinak:

— Holnap megint átjövök.

Másnap délután csakugyan belép a gróf. A szomszédasszony megelőzte: már ott volt. Gárdonyi édesanyjának segített akkor is. Lehozta Gárdonyi uzsonnáját a felső lakásból.

— Szent Isten! — fakadt ki a gróf, hogy az asszonyt meglátta, — maga tegnap óta még mindig itt beszél?

— Pedig nem is beszélek olyan sokat? úgyemester, — fordult az asszony Gárdonyihoz:

— Nem. Nem — vigasztalta Gárdonyi a házigazda udvariasságával, de, hogy a grófnak is udvariaskodjon, hozzáfűzte: — magánál csak az a hiba, hogy a gondolatai nem bírják követni a nyelvét.

Gárdonyi e házi két modellja után Sebők Zsiga története csak a regénygondolat első megrezdülése.

A Naplójegyzetben említett 1917-es dátum a megjelenésre vonatkozik. A megírás befejezése 1916 december 5. A regény megíródott és megjelent a Pesti Hírlapban. (1917 márc. 27.) Könyvben csak a szerző halála után látott napvilágot.

1917 az íróasztaltól nézve.

Oroszországi zavargások. Rasputin meggyilkolása. Trepov bukása, Kerenszky kormány... teljesen pontos értesülései voltak róla Gárdonyinak. Mi, akik Oroszországban sínylődtünk, mi később tudtunk meg mindent. A Ruszkoje Szlovot vagy a cenzura fehéritette meg, vagy elkobozták. Ma azt látom Magyarország előbb és jobban volt értesülve arról, hogy Moszkva mennyire véres és mennyire vörös, mint akik ott éltek.

De Gárdonyi az orosz nép forrongásából már következtetett békediktálásunk lehetőségére. Az év vége felé haladtában (nov. 4.) szomorodottan írja:

„Véleményem szerint a háború még évekre nyúlik. Az orosz helyére a japán és amerikai ha-

dak lépnek. Hollandiát azért kergeti hozzánk az antant, hogy a holland gyarmatokat Japánnak kínálhassa oda hadai megmozdításáért.

A vége tehát, hogy minket széttörnek, felosztanak.“

Vajjon látta-e ennyire pontosan a magas hadvezetőség is, amit Gárdonyi a remetebarang gyér világosságánál látott?!

1917. évnek csak decemberében járt Pesten. A vonaton véletlenül kap ülőhelyet odafelé és ugyanily véletlenül visszafelé. Bizonyos, hogy a „véletlen“ mindig ráismert. Ugyan Gárdonyi mindig azt hitte, hogy ha gyermekei nincsenek mellette, nem ismeri őt senki.

Pesten a szokott hoteljait zsúfolásig tömve találja. Egy penzióban jut földel alá és mint mindig éjféel után keveredik szállására.

„Este sokáig az Otthonban. Félkettőkor haza. A szomszéd szobában egy asszony az élete történetét beszéli nagy hangosan. Talán már 3 óra is, mikor elalhatok, de hatkor már fölébreszt a villamosok zajgása.“

Másnap:

„Este Otthon kör. Ismét éjféelután fél kettőig. A penzióban a hölgy már akkorra vagy elvégezte az élete történetét, vagy korábban végezte.“

Hiába: a nagy világfelfordulás nem változtat írótolia jókedélyén.

Gondolattermelő út és folyosó.

*Tájkép Gárdonyi Savóskút-i szőlőjéből.
(Gárdonyi Géza festménye.)*

Boldog halál szekerén.

(1917 márc. 17. — ápr. 3.)

Megtörtént történet.

Frinth László tanító iskolatársa beszélte el Gárdonyinak. Gárdonyi rögtön tollra tűzte. Ahogy Frinth távozott, nekikezdett.

Talán nem is annyira a téma érdekessége kapta meg, mint inkább az, hogy a történet éppen akkor érkezett el hozzá, mikor Gárdonyi egy elbeszélő sorozat ötleten fontolkodott. Az a gondolat szökemlett eléje, mily érdekes volna írni egy könyvet azokról: akik látták a halált.

Akik látták a halált.

Mily jó címe egy elbeszélésgyűjteménynek!

Szín: a kórház kertje. Azok a lábadozók beszélgetnek, akik a maguk gyilkosaivá akartak válni. Olyanféle könyv, mint a Hosszúhajú veszedelem.

Akik látták a halált. — Ráakasztotta ezt a címet Frinth László hirtelen eléje toppant történetére. Később törölte a címet. Helyébe illesztette: *Boldog halál szekerén.*

Mennyivel megkapóbb és művészbib hatásúak e szavak!

A következő elbeszélése lett volna a kötetnek:

„A pazarló elbeszélése, aki szolgál, holott ha kenyeren tud élni, úr.“

„Ha megdölgjuk, milyen egyszerre gazdagok lehetnénk, ha meg tudnánk elégedni kenyérrel, tejjel, tojással s más ilyen természetadta eleddel.“

A záró gondolat:

„Az a boldog ember, aki a boldogságról nem gondolkozik.“

Kiki a párjával.

(1917 május 23. — 1918 jan. 21.)

Első címe: *Férjetlen Olga*.

Utolsó regénye volt ez Gárdonyinak, aminek lapban való megjelenését megérte, ha nem is teljesen a végéig. Mikor Gárdonyi meghalt, a regényfolytatásban a Pesti Hírlap ott tartott, hogy a főhős apjának a sors kimérte az életén keresztül elfogyasztandó ételeinek mennyiségét s Kvabkának még a savanyú káposztából volt némi hátrálléka. Lám nem jó gúnyolódni a halállal. Gárdonyinak — szegénynek — ugyanekkor szintén ebből az egyetlen táplálékból volt restanciája, no meg a pipafüstből, minthogy nála a verpeléti is éltetőszert jelentett.

A Férjetlen Olga csak az Ida regénye után ért nyomdafestékhöz, holott az Ida regénye később íródott. De amikor Porzsolt Kálmán a Pesti Hírlap üres irattáskájával jelentkezett regényért Gárdonyinál (1920 febr. 22.) Porzsolt a két regény közül az Ida regényét választotta bizonyára azzal a gondolattal: hosszabb! Tovább tudunk Gárdonyival kedveskedni olvasóinknak.

A Kiki a párjával a Gárdonyi-féle szerelmes történetek szokott játéka: két vágyódó szív küzdelme az élet színpadán, olyan két szívé, akiknek az a végzetük, hogy nem érik el egymást soha. Egy más Ida új helyzetben, új névvel, más történetben. A regény egy rég elrejtett jegyzetpapiros megelevenítéséből alkotódott. A téma régiségére utal Gárdonyi ez a naplóirata:

„Győri Hírlapban olvastam egy hírt, hogy egy leány megölte magát. El volt róla mondva, hogy az anyjával vagy testvérével lakott, — tán Győrszigeten — nem tudom — már vagy húsz

éve, hogy olvastam, — s annyira gyűlölték mind a ketten a férfiakat, hogy rájuk se néztek.

Már akkor készültem rá, hogy regényt írok a leányról, de csak a háború idején kerülhetett rá a sor.

Ennyit örökített meg Gárdonyi a naplójában egy külön jegyzetlapon, de ha tovább folytatta volna, csak ezt írhatná:

A regény szereplői néhány házzal laktak távolabb tőlünk, Egerben, a mi utcánkban. A gyerekeim szinte mindennaposan átlátogattak hozzánk, ők is hozzánk, helyesebben csak a nagyanyjukhoz. Egyetlen leánykájuk, a barnafürtű El-lusta, már első gimnazista korában a Józsi fiam menyasszonyaként tekintődött a vénasszonyok legfelsőbb határozata szerint. Jóllehet abban az időben csak annyit tudott tán a két egymásnak szánt a menyasszonyról, hogy fehér ruhában jár s a templomba kocsin viszik.

A történet nem az ő családi történetük. Csak a szereplők ők. A nevük is nehezen megjegyezhető tót név, de nem Kvabka.

Könnyű volt megírni a jó modell után a jellemrajzot, különösen a leányt meg az anyját, akikről gyakran hallottam a fiaimtól és gyakran láttam őket nyári estéken a ház előtti páston, ahogy kitelepdtek s dalolgattak s nem egyszer belenótáztak az oly ritkán nyugalmas éjszakámba. De mit tehettem ellenök? Nem ronthatam meg a derűs hangulatukat.

Érdekes, hogy sohasem láttam ezt a családot szomorúnak. Pedig a kenyér, hej, nagyon ki volt dekázva náluk. Sokan is voltak, kereset is gyéren cseppent.

Házuk még ma is áll. Sárgára meszelt, két-ablakos arcú ház. A járókelők az ablakot majd-

hogy a könyökükkel be nem verik. A ház kertje a külvár területén, lejtősen halad a vár felé.

Az orgonabokor ma is ott levelezik, virágzik még a kertre néző kisablak alatt. De ők már elköltöztek a Sánctól régen. A házat, a regény színpadát is eladták. A lányka is férjhez ment. Csak a történetben él még a régi, kedves bohó gondolkodásával és a jószívével s talán ma sem tudja, hogy ő az a *Kiki a párjával*. Ő az, aki eltemeti a könyvben a vőlegényét és önmagát, holt az életben boldog mama örömeivel szereti még ma is az urát és kisleánykáját, — akiktől nem ér rá még ezt a regényt se elolvasni talán soha.

Répássy János.

(1917 febr. 5.)

„Minden megvalósult, amit ifjú koromban kívántam, csak asszony nincs, egy jó asszony, az hiányzik.“ (1898 dec. 17.)

Minden megvalósult.

Még a kegyetlen, rideg szívvel a magyarból megbuktató tanárja is eljött Gárdonyihoz a művével: „*Hárfahangok*“ (1899 nov. 24.) Keressen rá kiadót. Mert az élet másképp osztályozott: kitörülte a tanár noteszából Gárdonyi szekundáját.

— Ziegler marad Zieglernek! — visszhangzik a multból a katedráról.

Ki is gondolhatott volna ilyet? Hogy Zieglerből Gárdonyi Géza lesz. A mindent megbocsátó, mindent megértő Gárdonyi. Aki nagy lesz abban is, hogy elindul és kilincsel az ötöst író kéz írásai elhelyezésére.

Sőt nemcsak azt cselekszi.

Többet.

Évről-évre visszaköszön tanárjának az élet útjáról. Hálásan köszön vissza. Megjelenik sorai-
val tanára születése napján. Megjelenik egy-egy levelével. E levél egy-egy magyar dolgozat, hogy lássa Répássy mennyit javult az írás és mennyit javult a lélek. Ziegler Géza lelke, a szegény, a kopott, elnyűtt kedélyű diáké, aki csak azt érzi „a sors nekem nagy elégtételt ad minden szenvedésemért, minden megalázásért.” (1899 nov. 24.)

Sok volna közölnöm az élet-iskola valamennyi dolgozatát. Csak néhányat válogatok ide. Néhány kiszakadt darabot Gárdonyi jó, megbocsátó lelkéből.

*Tisztelt Jani bátyám,
kedves jó professzorom!*

Ha nem hibáz a Pallas-Lexikon, tisztelt Jani bátyám a hatvanadik évfordulóhoz érkezett.

A hegyoromra méltóztatott jutni, ahonnan visszatekintve bizonyára messze nagy tér, hosszú út a látvány! Nagy érzés lehet!

Én, hogy megérjem, nem hiszem! Én nem fogom érezni a magasságnak ezt a szívet érintő magasztos fuvalmát, de örvendek, hogy tisztelt Jani bátyám megérte s hogy megelégedéssel nézhet vissza a megtett útra: s a nyomait láthatja fényleni.

Mi is, akik mindnyájan tanítványai maradunk, láthatjuk azokat a nyomokat, de látjuk azt is, hogy érdem után lomhán kullog a jutalom.

Pótolja az Egek Ura!

A szentjánosbogár fényét jobban látjuk a kópár úton. Jani bátyám érdemei is csak jobban ragyognak, ha a nevét egy kis plébánia nevével kapcsolják össze a feljegyzések.

Még egyszer üdvözlöm a hegyormon (ahol az ember zöldebbnek ismeri a Földet és tisztábbnak érzi az Eget) üdvözlöm szeretettel és tisztelettel s kívánok jó egészséget és vidámságot az út folytatására, a másik még magasabb hegyorom felé!

Eger, 1904 január 31.

Hű tanítványa
Gárdonyi Géza.

*

Tisztelt és kedves Jani bátyám!

Megint könyvet küldök. (Isten rabjai.) E levéllel egyidejűen megyen. Szíves véleménye mindenkor érdekelt és hálára kötelezett. Erről a könyvről meg éppenséggel nagy véleményt kérek. Jót akartam alkotni és nemeset: nem tudom, hogyan sikerült? Most még a fejemben rajzik minden gondolat, amelyből az efféle alkotás alakul. Benne érzem azt is, amit az olvasó nem érezhet ki belőle. Azt szeretném tudni, hogyan hat? Úgy-e, mint a Jókai regények, hogy az olvasó csupán ködfátyolképeket vél a szeme előtt elvonulni? vagy pedig beleérez-e magát az olvasó abba a korba, amelyről a könyv beszél?

A regényszabályoknak ez a könyv nem felel meg. Nem is akartam, hogy megfeleljen. Ha érdemes és fölemelő, elégedett vagyok. A célom az volt, hogy egy elfeledett nemes-szép alakot kitisztogassak a sok százados porból és belehelyezzem újra a nemzet-emlékezetébe. Ilyen törekvésben a szabályok mellékes rendűek.

Örülök, ha kedves és tisztelt Jani bátyám úgy ítélne erről a könyvről, hogy mikor másnak is odaadja olvasni azt mondaná:

— Az én tanítványom írta!
Istentől jó egészséget és vidámságot kíván
Eger, 1908 április 21.

szeretettel és tisztelettel
Gárdonyi Géza.

*

Tisztelt és kedves Jani bátyám!

Gyertyaszentelő ünnepén . . .

Milyen szép szokás az oroszoknál, hogy a templomi gyertyákat a Krisztus sírjáról hozott lánggal gyújtják meg.

Az embernek nevezett gyertya lángja is bizonyára isteni helyről származott láng. Fogydogálhat a gyertya, — a láng nem. Sőt egyre növekedő fényvel él tovább . . .

Boldog, akinek gyertyája Isten oltáránál égett el, élt, fényeskedett egy teljes földi életen át, — Isten tiszteletére, emberek világosítására!

— — — — —

Szeretettel és minden jó kívánsággal gondol erre a Mester születése napján

Eger, 1909 február 2-án.

a tisztelő tanítvány
Gárdonyi Géza.

*

Kedvelt és tisztelt Jani bátyám!

Remélem, hogy ez a levelem melegebb kályha mellett találja, mint tavaly ilyenkor, — noha szénért jajgat most még Eger is.

Sokszor gondolok kedves Jani bátyámra, hogy hogyan birt ottan megélni? A múlt évi februárius közepén az érsekünk titkára járt nálam

egy kedves piarista poétával, aki irodalmi udvariasságból látogatott meg — bizony mingyárt előemlítettem a titkárnak, hogy van-e tudomásuk a mi egyházi nagy írónk állapotáról? és hogy tehetnének-e valamit az érdekében?

Szeretném tudni: tett-e valamit a titkár? Azóta nem láttam, de szíves jó embernek mondják. Az érsekünk szívéről is sok jót hallottam. Mégishát ha valami szoros gondja volna kedves Jani bátyámnak és vélné, hogy valamiben szolgálatára lehetnék, méltóztassék csak megírni teljes bizalommal.

Szeretettel kíván minden jót a születése napja alkalmából

Eger, 1918 febr. 1.

tisztelő szívű tanítványa

Gárdonyi Géza.

*

Kedves és tisztelt Jani bátyám!

Nem is merem kérdezni: hogy és mint él Pesten az időknek ebben a keserves-kínos kavardásában. Csak éppen a megemlékezésem kártyáját teszem tisztelettel az asztalára.

Az itteni állapotok jellemzésére csupán annyit írok, hogy a kiadóm Pestről küldött ide fát, hogy meg ne fagyjak és gyertyát, hogy legyen világosságom.

Nehéz szívvel gondolok gyakorta minden jóismerősömrre s köztük kedves Jani bátyámra is, mint ahogy gondoltam a kommunizmus és oláh-megszállás idején. Csoda, hogy élünk!

Eger, 1920 január 31.

Tisztelő tanítványa:

Gárdonyi Géza.

*

Kedves és tisztelt Jani bátyám!

Remélem, most már csendesebb falak közt találja a megemlékezésem, mint tavaly ilyenkor. És most már egyéb bajok is enyhültek. Egri papok úgy tudják, hogy a Ranolder apácák Jani bátyámnak a fehér hollói s így a sorsa talán tűrhetőbb is az itt-lakó nyugdíjas papokénál. Ezek némelyike bizony fűtetlen lakásban gondol vissza a régi jobb időkre, amelyiknek juttat is egyik-másik kanonok egy-egy kis olcsó szenet, abból csak úgy rakogat a kályhájába, ahogy valamikor a kávéjába rakogatta a kockacukrot. Itt már a kávé és kockacukor is csak — történelmi emlék...

Dehát most már csak túljutunk az idők nehezén és kedves Jani bátyám is, remélem sokáig örülhet még, hogy lassanként a latrok és utódaik uralma is történelmi emlékké válik.

Minden jókívánsággal üdvözlí

Eger, 1921 febr. 1.

tisztelő tanítványa:

Gárdonyi Géza.

*

(Gárdonyi utolsó levele.)

Kedves és tisztelt Jani bátyám!

Remélem, hogy szeretettel való megemlékezésem ez idén már nyugodtabb élet enyhében találja kedves Jani bátyámat. Jól esett hallanom Végh Kálmán nyug. pap volt iskolatársamtól, hogy a Ranolder apácák is könnyítenek valame-lyest Jani bátyám gondjain.

Kívánok hát boldogabb új életévet, mint az utóbiak voltak s különösen, hogy el ne hagyja lelkének mindig ragyogó kedves vidámsága, — ami bizony nagy kincs ebben a szomorú világban...

Eger, 1922 február 1.

tisztelő tanítványa:

Gárdonyi Géza.

Répássy hattyúéneke.

A tanár túlélte a tanítványt. Gárdonyi irodalomtanára láthatta még az országos gyászban lefolyt temetést. A magyarból elégtelen diákot írottolla felvitte a Bebek-bástya ormára.

Répássy még többet is megért.

Gárdonyi halála évfordulójának két ünnepét. A második évfordulóra ihletet lélekkel szorította magához a költői lantot, hogy megénekelje diákja elmúlását, azét a diákjáét, akit az életben tanult meg becsülni és szeretni. Ez a vers búcsú Gárdonyitól, a diáktól, az írótól. Utolsó rímei annak az agg költőnek, ki dalolni tanította Gárdonyit. Csak a végső strófákat másolom ide, azzal a gondolattal, hogy soraiból a nemes érzés helyeződjön Gárdonyi sírja fölé utolsó koszorúnak a tanítómestertől és azzal a kisdiákos gondolattal, vajjon hányast osztályozott volna Gárdonyi e versre, ha véletlenül az ő kezében a notesz a katedrán:

*Dicső szép emléked: az egri várfa lak
Bebek-tornyán nyugszol akáclombok alatt...
Vitéz Dobó István ott keres fel téged
A régi dicsőségét elbeszélve néked.
Vígasztalásul meg csak azt mondja hozzád:
Ne csüggedj diákom: meg lesz Magyar-
[ország! . . .*

*Vitézek hazája lett vári sírlakod
Ott pihennek veled az „egri csillagok!...”*

*Itt hagyott műveid: ki — gránit, ki — már-
[vány,
Melybe lelked gazdag kincseit kitarván,*

*Mind a te élő örök emlékeid
Koszorús nevedet dicsőséggel őrzik
A magyar szívébe bele van már vésve
Nem irtja ki onnan évek feledése.*

*Sírdombodon égnek a halotti mécsek
S a szívemből hozzád száll még e hattyuének
— Nyugvó poraidra Isten-áldás szálljon;
Almod legyen üdvös — régi jó diákom! . . .*

Ányos Laci hegedűje.

(1917 május 5.)

Három dolog, amivel Gárdonyi élete végéig nem volt megbékülve: a pipája, a hegedűje, meg a kiadója. A pipájával, — mert a jó Isten se győzte dohánnyal, a hegedűje, mert sohasem volt helyén a lelke. És a kiadója, mert... utolsó évei munkásságát arra a perre kellett fordítania, mely végleg megértette a jónevű céggel, hogy az író asztalfiókjából nem lehet erőszakkal kéziratot kiráncigálni.

De egyelőre maradjunk csak a hegedűnél.

Gárdonyi megismerkedett a háború alatt Ányos Lacival.

Ányos Laci szöveget kért Gárdonyitól.

Gárdonyi kijelenti:

— Én ugyan ismerem az ön nevét, szerzeményeit, csak egyet nem, — az ön játékát.

— Gyerünk fel hozzám, kedves mester, — indíttványozza Ányos Laci. Húszom én önnek, ha óhajtja reggelig is.

Indultak. Felmentek.

Ányos Laci otthon rázendített.

Gárdonyi elragadtatásában a hegedűt vizsgálta először.

— De jó hegedűje van magának, barátom!
Mutassa csak.

Gárdonyi nyisszant egyet-kettőt s nekifog a játéknak.

Ányos Laci leül.

Hallgat.

Gyönyörködik.

— Itt vannak a kótáim is. Talán ebből, —
udvariaskodik Ányos Laci lelkendezve s odaál-
lítja Gárdonyi elé legújabb szerzeményét, azon
ceruzásan, tintapöttyösen, ahogy megírta.

Gárdonyi belefog.

Elszakadok tőled, mint a levél az ágtól.

*Nehéz szívvel úgy búcsúzom, mint a fecske
[a nyártól.]*

Ányos Lacinak könny csillan a szemébe.

A saját nótáját hallgatja Gárdonyitól.

— Engedje meg, kedves mester, — szólal
meg Ányos Laci, — hogy ezt a hegedűt, amivel
nekem olyan gyönyörűséget szerzett, önnek aján-
d kozhassam.

— Egy nótaszöveg ellenében. Válasszon a
verseimből.

A hegedű Egerbe került.

Ugyanarra a sorsra, mint Gárdonyi többi
hegedűi.

Első nap:

„Igen örültem a hegedűnek. Az út maga ke-
serves volt (Pesttől Egerig), többen álltak a fo-
lyosón, mint akik ülhetek. Igen örültem a hegedű-
nek.

Második nap:

„Napestig hegedültem, noha a pesti álmat-
lankodások igen megfárasztottak.“

Tizedik nap:

„A vöröshegedűbe építettem lelket.”

Harmincadik nap:

„A vöröshegedűmet végre tökéletesen megcsináltam. Az volt a baja, hogy a láb volt rossz, azért volt rekedtes a hang.”

Érdekes, hogy Gárdonyi arra sohse gondolt, hogy a nyitott ablakon át beáramló párás kerti levegő fojtogatja a hegedű torkát.

— — — — —

Ányos Laci a mai napig nem választott még Gárdonyi szöveget.

Gárdonyi Aradra készül.

(1917 júl. 14.)

Elek Oszkár tanárom Aradra került. Az egri realban tanított azelőtt. A magyart, franciát és bölcsészetet. Én is a keze alá jártam. Szíves, derék, jó bánásmóddal és diákjai rajongását kiérdemlő munkával igyekezett belénktömni a tudás sokszor fanyar gyümölcsét, talán többet is, mint amit a szigorú tanterv előír és talán több kedélyességgel is, mint ahogy a szabályok engedik. Szerettük a buzgalmaért. Egyenességéért. Igazságosságáért. A magyar irodalmat mindenki fújta nála és a nyolcadik év végén úgy beszéltük Napoleon nyelvét, mintha nem is a Duna Tisza között élnénk, hanem valahol a Szajna partján. Elek lelkiismeretességére jellemző, hogy míg iskolás diák voltam, soha nem látogatta meg Gárdonyi Gézáét. Az érettségi után jött csak fel hozzánk.

De ezidőtől Gárdonyinak gyakori vendége. Nagy olvasottsága és kritikai éleslátása miatt különösen kedvesen látott volt a Gárdonyi kúrián.

Eleket Egerből áthelyezték.

Aradi egy éve után újra megfordult Egerben. Felnézett Gárdonyihoz.

— Látja, tanár úr, — mondja Eleknek Gárdonyi, — annakidején (ezelőtt 20 évvel), mikor az én kitűnő barátom, Varjassy Árpád meghalt, feltámadt bennem a vágy, hogy elmenjek Aradra s elfoglaljam az ő örökét. Lelkemben felrajzottak a régi emlékek. Vitt valami sajátos vágyakozás Arad felé, hogy a Varjassy Árpád székéből az én, talán megszeretett és értékelt nevemmel, előbbre vigyem ennek a lelkes kultúrembernek sikeres munkásságát.

— Ha a város ezt tudta volna, Mester! Arad bizonyára két kézzel kap az alkalmon.

— Tudja tanár úr, abban az időben még nem sok szál kötött Egerhez. De ma már ez a város dédelgetve szeret. Itt építettem fel a hajlékomat. Munkásságom javát itt írtam Egerben. Bár sokszor csábítottak mindenféle kedvező ajánlattal Budapestre, — nem megyek.

A sors kiszámíthatatlansága...

Ugyanazon az estén, talán ugyanabban az órában, amelyben ez a beszélgetés lefolyt, vetett véget életének Fejes Dezső, a Kultúrpalota igazgatója.

— Csudálatos telepatia, — hökkent el Gárdonyi, ahogy az újsághírt olvasta, — szinte valami végzetszerűséget látok benne.

Elek Oszkár rohant Gárdonyihoz:

— Mester, itt az alkalom!

A Kultúrpalota titkárja, Farkas József dr. is megjelent:

— Arad várja önt!

Az *Aradi Közlöny*, *Függetlenség* vezércikkekben lelkesedtek Gárdonyi személyéért.

És Gárdonyi talán le is költözik, ha nem ér-

tesül róla, hogy van egy ellenpárt is. Az ellenpárt a „tudományos szakképzettség” elvét hangoztatta. Olyan igazgatót kívánt, aki a múzeum-rendezésben értő kezű ember.

Később kitűnt az is, hogy az igazgató parádés lakásába a főispán költözködik majd be. A kevésbé parádésba, a tanfelügyelőség.

Végül az utolsó kártya a játszmában egy telegramm:

Gárdonyi, Eger.

A főispán kéreti, hogy kedden (1917 aug. 5.) reggel 8-kor legyen a telefonnál.

Főispán titkárja.

Válaszoltam:

Az állás nem nekem való.

Gárdonyi Géza fel nem öltözködött volna reggel nyolcra 67 vármegye főispánja kedvéért se.

A Pesti Hírlap karjaiban.

1917 szept. 5. „Levél Légrádynak: nem vállalom a kötöttséget.”

Mi volt ez a „kötöttség.”

Gárdonyi nem dolgozhatott más napilapnak, mint a Pesti Hírlapnak. Amúgy se dolgozott volna. De hogy kötelezve volt, kényelmetlenül hatott rá.

Légrádyékkal mindig megértették egymást. Ha több honoráriumot kért, megkapta. Ha aranyalap kellett, úgy fizették. Ha zürichi jegy-

zés, azt is állták. Ha kanadai dollár — az is rendben.

Mire való volt hát Gárdonyinak a szabadság?

Hogy ne kérhessenek tőle cikket. E sok szíves jóindulat után nem mondhatta azt:

— Most nincs. Majd máskor.

Gárdonyinak viszont egy terjedelmes lendületű regény motoszkált az agyában. Legalább egy esztendő zavartalan ideje szükséges hozzá, hogy elkészüljön vele. Egy kis levegőzés, de csak olyan rövidre szabott, ami alatt a molyok még nem rohannak neki az íróasztala zöld posztójának. Aztán hozzáfoghat újból a kedve szerint mért ütemben a betűvetésnek.

De Légrádyék túljártak Gárdonyi gondolkodásán.

Gárdonyi (1917 szept. 12.) Légrádyéktól olyan választ kapott, amit magyar író még nem igen ért meg.

A válasz: egy ív papíros. Fehéren. Fölül rányomatva: Pesti Hírlap. Alatta ráírva: Szerződé. És a második lap alján a dátum: 1917 szeptember 10, pecsét: Légrády Testvérek és Légrády Imre.

Erre a levélre lehetetlen volt Gárdonyinak nem egy regénnyel válaszolnia.

Ida regénye.

(1918 május 14—1920 január 2.)

A regény első, odavetett címe: *Sötétben*. Mert ezzel a szóval kezdődött az első fogalmazványban. Később ez a szó annyira a fülébe ragadt, hogy a címet előszóvá változtatta és törölte a regény éléről. A téma, mint minden témája, vé-

„A műhely.“ Gárdonyi dolgozószobája Egerben.

Gárdonyi hálószobája, ahol meghalt. (A falakon levő képek Gárdonyi festményei.)

letlenül adódott. Az első pillanatban már megkapó eredetisége nagy hévvel lelkesítette a megírására. Mert, hogy a házasság kétségtelenül a leghatásosabb regény, azt már gimnáziumos diák korában megtanulja minden író és minden olvasó. A kezdő írók tollából fakadó kísérletezések és apró történetkéek mondatfűzései, logikája, néha bicegőn halad a cél felé, de ha az anyakönyvvezető fölüti a fejét az elbeszélésben, vagy a regényben, megbékül a szerzővel minden betűrajongó, korra való tekintet nélkül.

Ida regénye kezdődik is, meg végződik is, házassággal. Tehát a siker mindenképpen biztosított.

A regény ötlete familiáris: Ida regényének keletkezése idején a házasság kérdése Gárdonyi családjában is nagy kérdőjelként kunkorodott. Két fiú — és egyik sem nőül. Ezen már nemcsak Eger-város lányos mamái csodálkoztak, hanem ez a csodálkozás átragadt Gárdonyira is. Hogy a nyomasztó családi tragédia fájdalmas érzése visszarettent mind a kettőnket — ez csak a háznak kerítésen belül ismert véleménye volt.

1918 februárjában a háborús újságokat rendezgette Gárdonyi. A háború első napjától elrakosgatta mindennaposan a legérdekesebb tartalmú újságot, hogy majdan, a nagyháború történetét megörökítse E délutáni szórakozása közben arra fordult a gondolata:

— Be kellene ezeket az újságokat köttetnem! Nem hanyódnának szanaszét. Az újsággyűjtemény kész történelme a világháborúnak.

A második gondolata meg:

— Minek ez a sok papiros. A hirdetési lapokat levagdosom. Mingyárt olcsóbb a kötés és könnyebben kezelhető a könyv.

És már indult is gólyaszájú ollójával, hogy megrémítse az apró betűk sokaságát.

Egy újabb ötlet:

— A hirdetés szintén jellemzője a háborús kornak! Lássuk csak: papiros-cérna! Gyűjtsünk csanalat ruhának! Eperfalevél a tea pótlására! És máseffélék. És talált a hirdetések között egy érdekes rovatot, új üzletágot: a házasságot. Ekkor meg ismét arra eszüdik: hátha fiaival is megpróbáltatná ezt az utat? Ha már érzelmi téren nincs rózsás labirint, talán így...

Ez a gondolata aztán regényre fordította a képzelődését. Megrezdült benne az átérzések húrján a háborúvesztett kor hangulatában az örök emberi melódia.. hogy hátha két tisztességes lélek kerülne össze a hirdetés fekete útján...?! Talán ez is lehet!!! A szerelmek kapcsolódásai csodálatosak és fantasztikusabbak minden nagysörényű költő elképzeléseinél.

„És, — ahogy ő írja a naplóban: a regény szinte magától eredt a tollamból.“

1918 május 14-én kezdett hozzá. 24 lapot írt mingyárt az első nap. De másnap már: „el-dobtam az eddigi lapokat. Fáradtság érzik rajtok.“ Erre a regény kikerül gondolatai forgatagából s talán örökre a multba mosódik emlékezetéből, ha Dluhopolszky nevű iskolatársa nem állít be azzal:

— Te Géza, a Sándornak tudok egy nagy-szerű partit. Hevesi lány. Árva. Van egy kis földcskéje is.

És Dluhopolszky, mint valami lerázhatatlan házasságközvetítő ügynök, négy nap egymásután megjelenik és háborgatja Gárdonyit az ajánlattal.

Mi érdeke fűződött Dluhopolszkynek a házasság nyélbe igazításához, — nem tudom. Any-

nyi bizonyos, hogy a házasságból nem lett semmi. Azaz mégis: regénynyé vált.

Gárdonyi újra nekifogott. De már nem az első elgondolás gőzével. Lassan fejleszti a cselekményeket. Annyira lassan, hogy 1918 november 29-én még csak a 68 kézíratilapnál ballag. Lehet, hogy aztán innen, ha az országforgató politikusok és később a vörösen boldogító új honalapítók munkájukkal késnek, hamarosan bevégzi a regényét. De Károlyi Mihály zászlólobogtatása és a vörös tobzódás miatt csak 1920 január 2-án jut a végére. Idegeit a politikai zavargások annyira megviselték, hogy első fogalmazásában nem tudott tökéleteset alkotni. Az Egri Csillagok óta nincs regénye, amin annyit változtatott volna, mint ezen. A címe is más volt minden hónapban. Az egyikre például emlékszem: *Amíg a kokas megfő.* Az *Ida regénye* címet már az első kefelevonat korigálásakor ragasztotta oda, mondhatni, az utolsó percben. De ezzel sem volt megelégedve.

A regény főalakjának a modellje életéből röpött a regénybe. Juditnak hívták s mi magunk között Júdnak. Egerben végzett 1906-ban, az angolkisasszonyoknál. E zárdának semmi köze a regény zárdájához, se belső életében, se külső formájában.

Hogy Judit mért keresztelődött Júdnak, oka egy meggondolatlan ötletem:

— Ő is csakolyan lány, mint a többi, ha megnő, ő is csókkal árulja el az ember fiát. Júdnak!

Gárdonyi rosszalón nézett rám e könnyelmű kijelentésért.

— Fiam, soha ne terjessz senkiről rosszat. Még ha megbizonyosodtál, akkor is tartsd magadba.

— Miért? Júdás nem olyan csúnya név. Ausztria tele van Júdásokkal. Minden második templom Júdás! Júdás Taddeusé.

— De nálunk mindenki Iskariotra gondol. Az árulóra. Te is! csak ne fehérítsd magad.

A vége mégis csak az, hogy Juditon rajta ragadt a Júdás, akár Taddeus, akár Iskariot, Júdásnak becézte őt a ház. És ő volt annyira nemes szívű, hogy szemrebbenés nélkül vállalta a nevet.

A Júdás vagy Judit betűiből fonta-e később Gárdonyi az Ida nevet. Vagy hogy Júdás nővéréről, Idáról írta a regénybe, nem tudom. Annyi bizonyos, hogy Júdás lelki értékeinek kirakatából szedte regénye vitrinjébe Ida kedvessége formás apróságait.

Júdás egy szegény felvidéki tanító leánya. A borkereskedő csak regénybeli apa. Az apróhirdetési férjhezmenetel Gárdonyi találmány. A regény kívánta ezt a változtatást. Júdás jelleme, alakja, arcvonása, hamisítatlan és az is, hogy férjhezmeneteléig nem készült róla fénykép.

A regény megjelenésekor halomszámra érkeztek az olvasók dicsérő levelei. De jött egy nyílt levelezőlap is, egy *apáca* aláírással, melyben névtelen valaki durván figyelmezteti a szerzőt: ne írjon már több regényt, mert a szerző életévei gondolatain erősen meglátszanak.

Gárdonyit ez a néhány sor nagyon lehangolta. Érezte a hang igazságtalanul mért korbácsolását s nem vállalta bűnösségét azért, hogy a zárda rejtelmes életébe tollával a szokottnál bátrabban be mert lopakodni.

Gárdonyit csak azzal sikerült megnyugtatni:

— Az *egy apáca* csak hazug álnév. Az ...i apácák ápolónővérek, akiknek fogadalmuk tiltja

a regényolvasást és szent szegénységükben nem telik nekik még levelezőlapra se.

Így valamennyire megvigasztalódott.

A forradalom és a királyság.

(1918 november 1—15.)

Pesten forradalom!

Tiszát megölték!

Hadik a miniszterelnök!

Károlyi vonakodik a felelősségtől!

Ezek a szavak csapkodtak be Gárdonyi íróasztalára a külvilágból és megrendítették munkássága szorgalmában. Tolla vonásai megbénultak.

Tisza halott! A miniszterelnök! Vagy ahogy Gárdonyi írja: „Tisza István, az öreg Tisza fia.”

Sok minden rejlik e szóban: „az öreg Tisza fia.” És talán nem lesz kegyeletsértés, ha megírom: egyformán gyűlölte mind a kettőt. A Habsburg dinasztia vasmarkát sejtette bennök. A fölfelé akarattalan, lefelé zsarnok gőgöt. Talán nem volt igaza Gárdonyinak! Talán igen! Nem bírálom? Gárdonyi életrajzába nem illeszthetek politikumot. Gárdonyi személye távol élt minden politikai megmozdulástól. Politikai nézetei meghúzódtak és eltűntek felsővilágításos szobája homályában.

A forradalomból egyedül ami meglepte Tisza mártíromságán kívül, Rákosi Jenő visszavonulása a Budapesti Hírlaptól. „Bizonyára Tisza tragédiájának hatása alatt lépett le a Budapesti Hírlap pódiumáról, s a lap újra vitorlát fordított az uralkodó szél irányába.”

Valami végtelen nagy elégtétele a sorsnak, hogy abban a körben, hol Rákosi Jenő, a Pestre

vetődött, kenyértelenül lézengő újságíró, Gárdonyitól azt kérdezte valamikor:

— Mit keres itt maga, barátom?

Abban a körben: az Otthonban, a távozó Rákosi Jenő helyébe Gárdonyi Gézáat választják meg egyhangúlag tiszteletbeli elnöknek azon a napon, mikor Károly király lemondásával a Habsburgok letűnnek az ország trónjáról.

Mit várhatott még Gárdonyi az élettől. Most már nemcsak a vágyai, de még az álmában elképzelhetetlen varázslatok is teljesülnek.

E nagy világfelfordulásban boldogsága tetéződik: fia is előtöppan a világkavarodásból muszkaruhában, kiéhezetten, rongyosan, meggyötörtten és összeölelkezik a megöszült hajú, testében összerokkant apjával az íróasztalnál, a forradalomtól feldúlt országgromok fölött.

A vörös boldogság.

(1919 márc. 21.)

Először Károlyi Mihályék osztottak földet Kápolnán a proletároknak (1919. febr. 23.). Azután a proletárok osztottak kenyeret, rangot az uraknak az országban mindenütt.

Csatlakozás Oroszország poklához! — szörnyűdik el Gárdonyi.

Általános zavar és rémület.

A polgármester Egerben Fischer Manó.

A templomokat fosztogatják:

— Nincs Isten!

Még Egerben sincs. A papok városában.

Gárdonyi Géza kedves nyaralójából, az öreg fenyők gyantalehelő zöld lombátora alól lángok csapnak fel.

Gárdonyi kertjébe a vasrácsos át temetőből hozott fehér fakeresztet dob be egy ismeretlen vörös dühöngő.

— Megölünk minden urat! — ordítózzák az ablaka alatt.

— „Írtam Kunfi miniszternek, — panaszkodik a napló, — hogy elveszett a vagyonom, a szőlőnk, hát most már a könyvtáram, kézírataim és az életem következnek. Nem kértem tőlük semmit, csak jelentésképpen írtam.“

Valóban félelmetes helyzet alakult a Gárdonyi kúrián. Egyedül a parasztság között, mintha külön sziget volna a Gárdonyi ház, hová bármikor felcsaphat a megkavarodott egri nép lelkének vad hulláma: az úrgyűlölet. S ha berontanak, nincs más menekvés, mint a halál.

Gárdonyi nyakába teríti hosszúgalléros művészköpenyegét: leindul a városba. Benyit az oroszlánketrecbe. Védelmet kér. A karhatalmi népbiztos asztalán ott hever Kunfi sürgőnye.

. . . Gárdonyi Géza életének épségeért a politikai főmegbízottat teszem felelőssé.

A sürgőnyt megmutatják Gárdonyinak. Megnyugvással érzi, hogy a vörösöknek nem szándékuk se a könyvtárat széjjeldúlni, se a kézírataiból máglyát rakni, se író tollát összetaposni.

Sőt . . . :

— Tehetne ön nekünk egy szívességet, — fordul Gárdonyihoz a politikai népbiztos — egy nagyon nagyon nagy szívességet.

— Éspedig.

— Megszövegezhetné a mi plakátjainkat.

— Örömet, — jelenti ki Gárdonyi — de akkor állítsanak egy embert az íróasztalomhoz, aki az én megkezdett regényemet folytatja.

— — — — —

Egy óra múlva a karhatalmi népbiztos két katonával jelent meg Gárdonyinál.

— Ezt a két vörös őrt rendelem ki az ön életének védelmére.

Gárdonyi végignézi a két katonán:

Az egyik az volt, aki a nyaralóját felgyújtotta.

A másik, aki Gárdonyi tyúkjait, kacsáit, gyümölcsseit évtizedek óta rendszeresen lopkodja.

— Köszönöm, — mosolygott Gárdonyi a népbiztosra. Nincs szükségem rájuk. Ossa ön be őket szolgálatra maga mellé, de úgy, hogy onnan el ne mozdulhassanak. Ha kérésemet szigorúan teljesíti, ön engem máris megvédett.

A Vörösmarty Akadémia.

Szegény Vörösmarty Mihály sohasem gondolta, hogy neve cégére lesz valamikor a tollforgató „fej munkásoknak“. Micsoda drága szép név. Örök értéke a magyar irodalomnak s örök szégyene azoknak, kik e nevet a kor politikai forgószelébe bevitték.

Gárdonyit is beválasztották (1918 dec. 3.) a Vörösmarty Akadémiába. Megkérdezése nélkül. Gárdonyi törölni kívánta a nevét (1918 dec. 7.) Nem is válaszoltak a levelére. Újból írt: „nem óhajtok a Vörösmarty Akadémia tagjaként szerepelni.“ (1918 dec. 24.) A válasz ugyanaz, mint előbb: semmi.

1919 ápr. 6. Estefelé Móricz Zsigmond lepett meg a látogatásával. Jött, hogy maradjak a Vörösmarty Akadémiában. Rogyasztó újságokat mondott:

Petőfi és a Kisfaludy társaság megszűnik.

Az Athenaeum és a Légrády nincs többé. Lenkeyt is eleresztették és még valami száz újságíró.

A legnagyobb fizetések az országban 36 ezer korona.

A zsidógazdagok mind letörtek.

A Magyar Tudományos Akadémia elnökét és főtitkárát leléptette a kormány s az ügyvezetést az irodaigazgatóra bízta. Ülések további rendelkezésig nem lehetnek.

— — — — —

Gárdonyit megbetegítette az új hírek raja.

Egyedüli vígasztalódása: a Gárdonyi kúria kertje hársfalombok közé rejtett padjáról hallgatta naphosszat a parasztok morgolódásait az új rend ellen. Hogy: „a parasztság éppenséggel nem érti meg se a szocializmust, se a kommunizmust. Csak annyit értenek, hogy ezentúl nem szabad bort inni; hogy „urak“ helyett „mesteremberek“ parancsolnak, ezek a „senkik“! s hogy az új rend ellensége a vallásnak és elveszi majd a termést.“

Az ország pusztulásán való keserű lehangoltságában és reményevesztettségében szinte új erőt kapott az egri angol apácák bátor cselekedetétől, kik bezárt klastrom ajtaján át merészen kiszóltak a vörösöknek:

— Nem kell a vörös terror! Inkább a mártírhálál! Ezt határoztuk.

És nem lett bántódásuk.

Gárdonyi erre megnyugodott és várta türelemmel, a vörös nap nyugtát. Ugyanolyan türelemmel, mint a Vörösmarty Akadémia az ő székfoglalóját.

Magyar Írók Szövetsége.

(1919 okt. 6.)

Kitől ered az első gondolat, nem tudom.

Gárdonyi először 1916-ban (ápr. 5.) említi ezt az ötletet naplójában, mégis azt vélem, nem az egri íróasztaltól indult a megvalósítás felé. A vörös uralom egyetlen fehér intézményével, fehérhátú bankóival együtt rég eltakarodott, mikor Gárdonyit értesítette Szabó Dezső, hogy a Magyar Írók Szövetsége elnöki tisztségébe emelték. Gárdonyi meleg sorokkal köszönte és fogadta e kitüntetést és bizalmat. Kellemesen érintette író-társainak nevéhez és személyéhez fűződő lelkesedése, szeretete, becsülése. Egy percig sem gondolta, hogy e választás elfogadásával szívébe szúr fiatalkori jóbarátjának, Bródy Sándornak, aki olasz kenyéren élte önkéntes száműzetése napjait, képzelt üldöztetése fekete kását kavargatva és bűnbakot keresve, akire öklével üthessen.

A véletlen akarta, hogy az ököl Gárdonyira sujtson. Bizonyos vagyok benne, nem neki szánta. De mire észrevette Bródy a tévedést, már késő volt.

Gárdonyi dühében tobzódó barátja lelkülettét sohasem értette meg. Elolvasta a levelet. Gyönyörködött Bródy írásában s ahogy a sorokon végigvágatott, elfelejtette, hogy a levél tulajdonképpen neki címeződött, neki, Gárdonyi Gézának Egerbe. Bródy tolla szépsége, remek magyarsága fénylik a betűk résein, és mikor Gárdonyi a végére ért, az elbámulás hangján szakadt ki belőle:

— Ez a levél Bródy irodalmi munkásságának a briliánsa. Sohasem gondoltam, hogy Bródy agya ily pompás gyöngyöt is bír termelni!

Szabolcskának a Grand Caféban, Bródynak a páduai levelében él halhatatlansága.

Gárdonyi odacsatolja a naplójához. Követem példáját. Csatolom Gárdonyi életrajzához:

Padova, 1921. Új esztendő.

Kedves Géza, friss, jó egészséget kívánok és tudatlak, hogy én diák lettem Itáliában, Pádovában, ahol magyar diákok már ötszáz esztendeje is oskoláztak. Lehet, hogy te már nem érdeklődöl irántam, de én igen, és azért írok, amint az alább kiviláglik. Addig is ne vedd tolakodásnak, hogy megemlékszek magamról, vagy tekintsd annak, hogy magam magamnak duruzsolok. Újra diák lettem. Előbb író voltam vagy negyven évig, úgy mondták legalább és én hajlandó voltam elhinni. Most belátom, hogy csak vakációban voltam, majdnem egy félszáz esztendeig és most jelentkeztem itt orvostanhallgatónak jó nyavalyásan. Csak a szívem ment tönkre vagy helyesebben, puhult meg folytonos kalapálása alatt egy vad és céltalan kalapácsnak. De még mindig jobb, mintha más, a koponyám puhult volna meg. És most a vén diák tanult Csokonaitól, aki élete utolsó esztendejében halálos betegen épített magának egy szobás lakást a debreceni kollégium udvarán. (Divat volt ez akkor.)

Géza, te tudod, hogy mindég az orvosi tudományok érdekeltek a legjobban és most se törődöm azzal, hogy egy szemeszter, két szemeszter. Azt hiszem, nem igen rigorozálok már, de nem lehetetlen, hogy meggyógyítom magamat, találok valami füvet, a szív legkitűnőbb gyógyszerét, a digitálist, még csak nem

is doktor, hanem egy angol kuruzslóasszony találta meg. Valami füvet, füvet, felejteni! Nem mintha mással, magammal elégedetlen volnék, azért, ami két-három éve velem történt. Hozzám nem volt senki rossz, én magam néha, hogy kissé leszállítottak, elég ideig voltam fent, tekintve, hogy érettségit se tettem. (De te se tettél, íme föladlak.) És ha Prohászka püöpök úr az elmúlt évben egyszer-kétszer kiszónokolt, azt egyenesen alázatos tisztelettel fogadom. Ajkára vette a nevemet és azt mondta, hogy az ifjúság ne nézze úgy a dolgokat, az embereket, mint ahogy én az istálló-lámpásommal megvilágítom. Ó főtisztelendő szent atyám, ki tudja jobban, mint ön, hogy az istálló szent hely és azzal a szerény lámpásával a legszebb határokat lehet megvilágítani. A teljes világosság, az igazság, csak egy kézben van, azéban, aki mindenek fölött való. A távolból meg kell tehát köszönnöm a bírálatot, mert az anyám kékszemű szőke zsidóasszony volt és keresztényi alázatosságra tanított. Az atyám pedig, ha élne, még büszke is volna rá, hogy a fiát egy valóságos egyházfejedelem, nyilvánosan acél-szájára vette. Az nem hiba, hogy nyilván azért, mert a szép szónoki logika úgy kívánta és hátha — fejbe is koppan-tanak érte.

Itt vagyok Géza, élek. És vasárnap lévén, legyen szabad nekem — pihenőnek — elgondolkodni a régi mesterségemről. Felelek neked kérdés nélkül és nem várva választ sem. Csinálj csak, csináljatok magatok irodalmat, én azalatt tanulgotok. Néha majd irok is, magamnak, a holnapnak. Mert hiába búsúltok, mind-

hiába vagytok megijedve: a magyar írásnak elmúlhatatlan örök holnapja van.

A többire, akikkel együtt nőttem föl, nem haragszom, mert igazában nem is érdekeltek soha. Pedig az egyik, aki most a főember — az akadémia második elnöke — igen kedves, okos és szorgalmas író és igaz ember. Különösen az utóbbi esztendőkből, hogy ő is előrege-
dett és kijött rajta az igazi fajtája. Én ismerem azokat a gyönyörű tiszta sváb községeteket, amelyek nem tűnnek el maguk között élelmes és élces árusokat, még korcsmárosokat se. Norin-
bergi holmival, színes vászonnal, itallal ne foglalkozzék más, főképp nem az, aki nála is élel-
mesebb vagy kedvesebb. Tíz évvel vagy talán már jóval ezelőtt összeakadtam a fő-író úrral, mert akkor már túlságosan egyoldalúnak mu-
tatkozott. Elszólta magát és szépen bölcsen megjuhászkodott. Egyszerre azonban, hogy egyszerre kigyultak a máglyák, maga a zúrza-
var is megőrült, az ijedelmes, de legfőképp ellemi hatások alatt: kijött a formájából, azaz: kijött a formája. A különben elegáns férfiúnak a koponyájából, belülről nőtt ki a Michel-sapka. Lehet-e rossz néven venni ezt neki, azt ami ter-
mészetes. Mindég úrrá, sőt régi módi magyar úrrá játszotta ki magát. De ez nem megy egész éle-
ten át, neki sem ment. Mint küzd látszatokért, hogy adja oda az igazéleletet, mindig jóakarátú részvéttel mosolyogtam rajta. Most meg éppen komikus előttem. Most, amikor egyszerre el-
kiabálja magát: revízió, revíziót! Mire gondol? Arra-e, hogy egy vörös zsidó csinálta meg a novellái revízióját a Budapesti Hírlapnál. Ne-
hogyan valami magyartalanság maradjon a pom-

pás, de németül kigondolt tárcáiban. Gyerek-szájú, de harcsabajuszú Barna Dóri hallod-e, a revíziót követeli rajtad, rajtunk a „Mutamur“ szerzőjel? Eh, jó, hogy nem élsz és nem tehetsz vallomást mellette vagy mellettem. De nagyon érdemes volt-e meglopni az éjszakáidat és nekem érdemes volt-e vigyázni a lapjára, nehogy idegen németes szellemben szerkesszék és írják? Revízió, revízió! Ha nekem egyszer kedvem volna vagy lenne ilyesmit csinálni. De mit pereskedünk, nem érdemes: az a fontos, hogy az a tüzes — láttam én őt nem tüzesnek is — most már csakugyan megtanult magyarul, amennyire megtanulhat az, aki nem anyja tejével szívta be és az anyatejből vált vérévé. Igazi gyengédsége, valóságos ereje még ma sincs, azt mi Géza ugy-e tudjuk. De nem baj, jó hogy volt és van, meg lesz és egy idegen, de értékes vérséggel vegyítette és gazdagította a magyar vért. Legyen elnök, elnökebb, fő, több, csak el ne fogyjanak az olvasói, akikből föltáplálkozott. Csak el ne idegenkedjenek tőle az idegenek, modelljei és vásárlói, a vicces és különösen kedves nők. Csak megtalálja őket, az olvasóit újra. Megérdemli, megérdemlik.

Ifjúságom egy kedves alakja — ha nem is ködkép, de egy nagy darab marcona tót — kísért, sőt csábít, hogy leírjam a nevét. Nem, azért sem. Mindég csak azt akarta, hogy leírják a nevét. Tizennyolc esztendőskorában kezdte az erős óhajt, azért tanult spanyolul, oroszul, angolul, úgy hogy most az egész világon minden vajeszű ember között ő lett a legműveltebb. (Nem én, hanem egy barátja állapította

meg ezt. De nem mondom meg kicsoda.) És az ő elnökségének költői értékét sem kívánom megállapítani, de azt beismerem, hogy senki olyan erővel nem akart író lenni, mint ő. Göröghont és Amerikát kitanulta, ernyedetlen szorgalomból és jó magaviseletből, mert nem volt nála szelídebb és tisztességesebb lény a húsevők között, sőt még a rizsevők között se. Szerettem és tiszteltem őt, a helyében én megvertem volna az alvéget, ő rosszul lett egy kis vérnek a látásán, amelyet a saját fele párbajban kiontott. Fölvette a gyönyörű huszárruháját, félelmetesen szép volt az egész háború alatt és ott láttam a parlamentben ülni és reprezentálni. Szóltak neki, miért nem, miért nem ő is, ha harcra keltek fél-láb nyavalyások, tüdőtlenek, ő a csupa tüdő és csupa szín: maradt itthon. He-lyeslem, mert itthon maradt, százszor is kár lett volna a kivételes testéért és a törhetetlen ambició-jáért. Mért hogy nem lehet e rendkívüli képessé- get fölnevelni, megőrizni, valamely alkalomra el- tenni? Mert minden hiába! Magyarország és irodalma az új — felvirágzott, százezer pél- dányszámokban terjedtek el egyes írók köny- vei, fajmagyarok munkái, siker sikerre követ- kezik, megszületik az új magyar kultúra, csak ő, csak ő nem akar megszületni. De jó, ha a publikumnak nem kell, talán kell a kortársai- nak? Nem kell, mosolyogva nem olvassák, ta- lán csak én, mert engem köt hozzá, hogy legis- legelső kötetét személyesen vittem a nyomdába, talán nem volt odahaza? Vagy mi másért, már nem tudom. Csak azt tudom, hogy ma bűnös- nek érzem magam, rosszhiszeműségemért, szólni kellett volna neki, hogy ne, ne tedd. A költést nem lehet akarni és még más sok mindent se.

A fölvirágzás tehát nem vitte előbbre. Talán az összeomlás? A nagy test vadul dobta magát az égő romokba, hátha a hamvakból ő kel ki, a Phönix-madár. És kikelt, folyton szállt, minden nap szállt, akadémiákról akadémiákra, beszállt a színházba, a Petőfi ércvállára szállt a Behemot ember úgy, hogy a kis alak majdhogynem összeroskadott alatta... Egy-két hónapja elvánszorogtam otthonról, még beszéltem is vele. Feljött hozzánk a mi furcsa fészünkbe, oda is beszállt. Örültem neki, mert valójában szerettem és ha majd igazolásra fogják: a magyar nyelvtan megalkotójával, szavunk mártír hőisével az aggastyán és békés Simonyi Zsigmonddal, mint vész-bíró mit csinált? Én mellette, ő zordonsága mellett tesz vallomást. Nem akarta a mi újkori daliánk a halálba kergetni a nevére büszke, összetört tudóst, hanem rajta akarta megmutatni borzalmas erős voltát, ítél, kegyetlenkedett, hadd lássák! Belül jó kis szíve volt az óriási Phönix-madárnak.

*

De mit bajlódom velük, hozzád van néhány szomorú szavam.

Géza, te igazi költőnek és valóban kereszténynek születtél, úgyis éltél szívedben és a válladon hordozván a szent jelet. Nemes, bátor és te voltál. Rád haragszom. Neked helyt kellett volna állanod és nem mohón sürgősen elhelyezkedned. Mert a gyors, a vad düh voltaképpen csak az elhelyezkedések egy mániákus tévedése volt. És te, a hívő, odaállottál mindjárt a hitetlenek közé. Minden külön megnyilatkozásodból külön beteg lettem, Mi történt veled? Már volt ilyen ügy és Petőfi nem téve-

dett, kiállt, haragudott, vádolt és védett. Te, Gárdonyi, aki Petőfivel valóban az egyetlen vérség vagy a ma élő költők között, egyszerre egy meggörnyedt házsártos falusi tanító lettél.

Féltél vagy talán a kenyeredet féltetted, akinek meg van a magad földje, örök jogú, mert örök termésű könyveid és külön még olyan puritán is vagy, hogy megélsz kenyéren és vizen. Galambszívem, Géza, odaszaladtál mindjárt a galambkufárok közé és ma is ott vagy, legalább is ott mutatkozol. Próbállak menteni magamban, talán elbetegedtél, előre-gedtél, annyi minden rossz történt az imádott és nálad jobban senkinél nem szeretett népeddel. Vagy valami kis idegen német vér tör ki raj-tad? Én rajtam pedig ime kitör a harag, amely-ről — hogy él bennem — nem is tudtam eddig. És mit titkoljam tovább?

Isten veled, Géza, elbúcsúzom tőled erre a rövid életre, nem barátkozunk többet. Egy másik életben, amelyben te hiszel — és nem lehetetlen, hogy van is — úgy lehet, hogy a két hirtelen elszakadt fonál megint csak egybe-fűződik. A te fehér és az én színes éltém kö-tele. Most nehezemre esik bár, meg kell mon-danom neked, hogy meghaltál nekem és én megtépem éretted legszebb — egyetlen ruhá-mat — akár vérrokonaim halála után. Isten hozzád kedves Ziegler Géza, mert — nem ré-gen tudom — idegen névvel születél. Az apád, túl a dunai vándorló, német eredetű gépész volt, amolyan mezei, vándorolt a magyar búza után, hol érik hamarabb, hol utóbb? A Sze-rémségtől a Tótsáig. Úgy rémlik te beszélted el egyszer, hogy az apád az örökmozdonyt ta-lálta ki, vagy akarta kitalálni és te egyszerre

az örök gyűlölet mozdulatlanságába kótyagosdátál bele. Talán megment, hogy nem egyedül és nem magadért, mert azt tudom, hogy ha előre látó és okos is vagy, de tisztességes és erkölcsös, jóértelmében a mostanában cégérnek koptatott erkölcsnek. Önzetlen és jó ember voltál ma se lehetsz más, de rossz és kemény voltál magadhoz: amikor szint kellett vallani, nem a becsületes, régi magyar költőkhöz csatlakoztál, akikhez voltaképpen tartozol.

Nem tudom, hogy mit mondasz erre, lehet, hogy elmosolyodsz és nem hiszel e búcsúzkodásnak vagy eltanultad a pesti szót, „annyi baj legyen“. Nekem bizony baj, hogy összeállottál egy társasággal, akik kimondták, hogy én már most nem vagyok a barátod, a testvéred, a mi ékes, erős és gyengéd nyelvünkben, amelyben születtem. Engem kirúgtak és te is segítettél, amikor a legfőbb díszüket cím és cégtáblájukat vállaltad. Ha nem volna olyan keserű, üzletszerű, gyerekes volna az egész, hogy én veled együtt ne legyek magyar költő...

Géza, ez a levél nem lesz rövid és nem lesz mulatságos. Az utolsó, amelyet tőled kaptam, annál rövidebb és kedvesebb volt. Te írtad Egerből, gondolom drága és kedves, nagyon is nevezetes színdarabod „A bor“ után. Olyasmi volt benne, hogy nem haragszol rám és nem nézed másként a magyar parasztot, mint én, sőt, talán úgy lehet, az én nézésem és látásom nem is ártott a te szemeidnek. És most egyszerre nem vagy többé velem, hanem egy nedveskező külföldet majmolóval, akit nem láttam soha még és nem olvastam tőle többet, mint egy széles essayt a magyar kommun eszméjének dicséretétől. Érthető, hogy szembe dicsérte,

amikor mellbe vágta. Az intézményt ilyenkor csak nem szidhatja? De erre a hogyishívjákra nem haragszom, ettől olvastam régebben egy elbeszélésfélét, erő, fanatizmus és szív van az írásában, rendes ember belőle már nem lehet, de jó író igen. Ne bántsátok, sőt vigyázzatok, kárt ne tegyen magában. A többi, akikkel együtt te engem kiközösítettél, nem is tudom kik.

Egy-kettőnek a nevére mégis emlékszem, gyűlölködő szájaikon át néha látom, hogy a nyomorúságos elhelyezkedés után, lesz még belőlük igazi író. Legyen is. És ha színmagyarok csakugyan, még jobban. Inczédi Laczi a leggyűlölködőbb verset írta a zsidók ellen. Fölsírnám a halottaiból, olyan gyönyörű volt a verse. De agyonitta magát. Ezek is isznak hallom. Mondd meg nekik, hogy ne igyanak!

A többi, szépen vannak: alig érdekelnek. Azokkal talán még beszélgetek is, a legutóbbi hónapokban még szóba is állottam. Hogy én nem kellek, az nem baj. Én megcsináltam a magam dolgát. Az új-módi magyar írásnak, az új földnek talán még is csak én voltam a megtermékenyítője, ganaja; ahogy tetszik. És én nem külföldről jöttem, itthon születtem. Itten bújtam ki a falu földjéből, a hostyák kakukfüves utcáiból. És nem akartam semmit. Dísz, állást, rangot, semmit. Megélni valahogy és néha egy jó szót, valami kevés bajtársi elismerést. Egy dicsőségre gondoltam mindösszesen: ha egyszer valami olyan nagyszerű dolgot írnék — véletlenül — megemlékeznének rólam egri barátaim abban a város alatti szőlőben, amely valaha az enyém volt, most pedig az egri angol kisasszonyoké, az apácáké. (Kegyes és Szent

Nővérek, sok szagos szőlőt, jó termést kívánok. És mindég jó termést Egernek! És ne haragudjanak a kapások találékony és szorgalmas emberekre, akik a szegény városból gazdag várost csináltak.) Hála és boszú egy testvér, azt én is tudom; kinek a szokásától és véréből függ, mikor és melyiket választja. Lehet, hogy a nép és urak így gondolkodnak: fölsegítettél bennünket, hagyjad itt ami a mienk és azt is, amit magadnak gyűjtöttél. Hogy merészeltél? Sok török vér maradt az igazi egri emberben, az működhetik benne és az mozgolódik egy kis örmény ügy után. Nem jó dolog te, Gárdonyi, te is tudod, hol van Törökország?

Mi történt, mi történhetett? Úgy vérbeborult az emberek szeme, hogy a maguk érdeke ellen cselekszenek. Író társam, — talán utoljára nevezlek így — te emlékszel az én régi regény-témámra: a beteg magyar királyról, aki fiatal zsidó orvost hozatott Hollandiából, hogy gyógyíthatatlan betegségéből kikurálná. Megtörtént a csuda. És nyomon követi a fejedelem hálája: elszereti az orvos feleségét és hogy az észre ne vegye és meg ne haragudhassék, fel is akasztatja. Ez példázat csak, nem igaz, de volt pillanat, mikor csaknem valóra vált.

De az igaz magyar ember nem türelmetlen, legalább eddig nem volt. Azt nézte, ki a becsületes, bátor, jó ember. Ezentúl másképp lesz? Ha ezt tudnám, egy pillanatig nem tudnék tovább élni. Így is halálosan gyötrődöm. Nem azért, mert nem lehetek veled együtt. Hanem azért, mert a magyar, akit letiportak, hogy tiporja le tovább magát? De érzem, beszélhetek én neked, akármit, nem hajtasz rá. Nem vagyok megbízható. És itt mindenféle

ódoni dolog jár az eszembe. Még az is, hogy egyszer régen, tíz forintot kértem tőled kölcsön és nem adtam meg soha. (Híres író voltam már.) Igaz ez, így igaz, nem adtam meg, szégyeltem megadni, vagy amikor át akartam nyújtani a tizest, egy krajcár se volt nálam. (Láttam én Jókait magát, akinek sokszor nem volt tíz pengője sem.) És azt gondolod magadban: és ez a rendetlen, pocsékoló kártyás ember beszél? Adja meg előbb az adósságát. Megadom, most megadom. Páduai szent Antal számára magában Páduában a „Santo“ templomában ma lefizettem. A szentnek valóban meg van az az ereje, hogy gazdaggá teszi azokat, akit akar. Tegyen téged azzá. Kell? Minek már? És te, nemzetgazdasági alapra állott költő, tudd meg, hogy nekünk már nemsokára csendítenek. A gyerek már megszületett és készül megfogni a harangláb kötelét. A kis keze már legalább is kibújt, már körme van, már nyúlik és erősödik.

Éretted kár. Lehet, hogy még mindent helyre-igazítasz. Ma is csak azt tudom cselekedni, hogy mentegesselek. Ha régen valami tökéletlenségen fogtalak: elhagyatottságodra, zárkózottságodra fogtam a hibát, mert nemcsak nagyon szerettelek, hanem el is olvastam az írásaidat.

És még ma is állítom, hogy mint a magyar teljes violának, olyan tiszta szomorúan édes az illata a Gárdonyi Géza poézisának és milyen erős a töve! De mintha valami bogár bújna be hozzá le a földbe? Nem bánom! Reménykedem, abba fogódzkodom, hogy csak egy mellékes és kevés ellenálló erejű szervedbe: — az ízlésedbe. Ám lehetsz miattam akárki és akármilyen, nem

tudok mást mondani, csak azt, hogy te írtad a legjobb magyar színdarabot, a legszebb magyar regényt és ha kint jártam a világban, mint ahogy járkálgattam, ma sem mondok mást, mint azt, hogy a te írásaidat fordítsuk le első-sorban a ma írott magyar munkák között és a te Karácsonyi Álmod az a munka, amelyet a nemzet pénzén kellene eljátszani a világ nagy színpadjain.

Próbállak mentetegetni. A drága öreganyád! Meg ne mond neki, hogy már nem vagyunk jóbarátok. És az ilyen nyolcvanesztendőhöz közeledő magyar parasztasszony régi közmondásokat tud.

Most pedig néhány komoly szót. Mit és mennyit akartok keresni a konjunkturán? Mond és mondjátok meg, csináljatok katasztert. Nem volt elég egy!? Okosabb, ha megmondjátok, mennyit adjunk le, leadjuk, ha lesz. Vagy meg akarjátok csinálni, hogy ne legyen senkinek és föl akarjátok robbantani a mai magyar irodalmat, amit mi is segítettünk megcsinálni. Igen vagy nem? Felelj magadban magadnak. Álltam-e valaha elébed, nem voltam-e harsonásod? Mikor együtt dolgoztunk és az úri, sőt nagyúri, igazán fajmagyar gazdád nem akarta állani, hogy a magad gondolatát írod, folyton kifelé állott a szekered rúdja. Érezted-e? És tudod-e, hogy aki hátulról húzta a kocsid, az én voltam. Erősebb volt a lábom akkoriban, mint a tied. Nem akartam megmondani, most már nem titkolódzom tovább. És azt is tudjuk meg, hogy amikor egy rendes szépirodalmi lapot fundálhattam, a te nevedet írtam az élére és elkergettem az előfizetőt, aki egyet is mert mukanni az írásaid ellen, amely ellen akkoriban nagyon is sokat

mukkantak, éppen azok, akikkel te ma együtt vagy. Én nem dicsekszem, ha tíz jó sort írtál, szaladtam vele és a dicsőséged hirdettem Jókaitól a könyvkereskedősegédig. (Emlékszel-e még Jókaira és a panorámára Fesztyéknél?) És ha rosszat írtál, letagadtam, magamra vállaltam, másra fogtam.

Kedves voltál, amikor korholtál érte. Ám az üdvözítő téged erre küldött, engem meg másért. Ámde ne ellenkezzünk többé, ki tudja, milyen kevés az időnk. Téged — majd! — a város négy fekete lován levisznek a völgyi temetőbe, amelyet kisasszonyról neveznek. Jobb illatú temető nincs is a világon, a közönséges fűje is kakukfű? Kisdiák koromban sokat vittem haza és nem volt azért szegényebb az illata és nem mondta senki, hogy mért mászkálok temetőbe? Engem visznek előtted vagy visznek utánad? azelőtt is mindegy volt nekem, most meg már éppen mindegy. Csakhogy engem csak vasúton szállítanak le Egerbe, hogy ha a város beereszt. Attól függ, ki lesz akkor ott az érsek. Lehet, hogy itt a külföldön ásnak el? Csak azt ne, kérem! A szülőföldemet, a helyemet, azt nem hagyom! Egy kis jogásztüntetés az lesz, a diákokat te — ha te utóbb — azt te parancsolod, intézkedsz:

— Csak gyorsan, ne bántsák szegényt!

Az orrod elfacsarodik és egy hegyeset köpsz a meggyfa szárad mellől. És girbe-gurba utcákon vágat velem az egri reneszánsz hintó, amelyet hat éves korom óta ismerek. Nem kedveltem. Szerettem volna, ha elkerülöm a benne kocsikázást, de ha nem lehet, hát nem lehet... Őreg koldusok loholnak a hintó után, hogy megmutassák, hova dugjanak el, melyik mellé,

mert sok testvérem alszik ott. Egyikőjüket sem ismertem, most összeismerkedem velük. Szeretném, ha ammellé kerülnék, akinek Mihály volt a földi neve, húsz éves volt és meg kellett halnia, mert a beteg paripáját nem hagyta, megölelte. Nem tudom, az apám, aki akkor zsidó bíró volt és mindent tehetett, titkon, nem tette-e el a fia lovát gazdája mellé. Mert az én apám legalább is volt olyan magyar, mint a te apád, a ti apátok, tudod-e te! És én meg odavaló vagyok, te meg csak gyöttél hé, tudod! És jusst is — ha nem is egy önképzőkörben, de ugyanegy agyagos tüzes földben közel fekszünk egymáshoz. Te a városban, én a másik hóstya, az árkon kívül. De az én földem éppúgy átölel engem és szól: belőlem lettél, bennem éltél, megeszem a húsodat, magammal összevegyítem a porodat is. A szülő anyád vagyok, a szeretett fiam vagy, akármit mondjanak is. És ha te el is hagytál engem, te ijedt Géza!

Ott fogunk némán feküdni egymás közelében. A te kézcsontjaid a szent keresztet szorongatják, az enyémben két rossz faág: a villa, amelyre támaszkodnom kell, hogy felemelkedjek, ha a Messiás jön és harsonása hallatszik. A szememen két cserép darabka, mert pénzre lesz szükségem, ha az új élet kezdődik. (A régít úgy kezdtem, hogy még cserépdarabom se volt.) Gyönyörű szertartások! Értem, megértem, hogy vallásos lettél. Én is sajnálom, hogy már nem lehet, elmúlt az időm: azaz: ime, most kezdődik.

Elmúlt bajtársam mondok valamit. Még csak egy lépést húzzuk tovább, amíg tehetünk egy fogadást: aki előbb hal meg, elmegy a no-

vaji halottlító asszonyhoz és megkérdezi: hogyan és miképpen fekszik a koporsójában a másik? És akkor intézkedik, hogy az ő sírbatevő egyházfia hogy fektesse. Szembe-e? Én nem mondom meg, mint akarom.

Elmúlt barátod:

Sándor.

— — — — —

Gárdonyihoz hónapok múlva került csak el Bródy nyílt levele. (1921 febr. 22.)

Kállay Miklós, a Nemzeti Újság szerkesztője sietve kereste fel Gárdonyit és érdeklődött:

— Mit felel, Géza bátyám, a Bródy levelére.

— Semmit.

— Dehát mégis valamit csak kellene...

— Nem, nem kell.

— De a közönség várja.

— A közönség a kibékülésünkre kíváncsibb, mint a válaszomra. Meglesz az is. Bródy már is megbánta. Ismerem. Mindig heveskedő természet volt. Nem tehet róla.

A kibékülés csakugyan megjött. Setét Sándor egri ügyvéd közös barátjuk hozta meg Gárdonyi betegágyához Bródy bocsánatkérését.

Bródy is ugyanakkor szanatóriumban feküdt. Ezért nem érkezhett el személyesen az utolsó kézszorításhoz.

És mikor Gárdonyi meghalt, Bródy a döbbenet fájdalmas vonaglásával írta sürgönyét Setét Sándorhoz. A sürgönyben éreztük mi család is, hogy több van mint a szokásos részvét érzéstelen hangja: egy bánatos lelkű jóbarát könnycseppjeiből rakódtak össze a Morse-írás pontjai:

A becsületes föld fűvét,
mezei virágjának néhány szálát
tedd helyettem és nevemben
koporsójára. Nevem nélkül. Szó
nélkül. Én tudom és érzem, hogy
mennyi fájdalmas és igaz szere-
tettel gondolkodok rá. Az anyját
és fiait öleli szeretettel neked
hű barátod

Bródy Sándor
egri földi munkás.

A Pesti Hírlap vezércikke.

(1919 dec. 25.)

Bródy Sándor páduai levele talán ammiatt nem érinthette szíven Gárdonyit, mert amikor a levél az egri sáncba felvivődött, a megélhetés mázsás gondjai görnyesztették Gárdonyit. Az oláhok megsarcolták, kifosztották Egert. A város piaca üres. Megkuporgatott pénzceszkéi: öreg napjaira félrerakott értékpapírosai semmivé váltak.

Gárdonyi közel jutott ismét oda, hol diákkorában járt: az éhségtől való utcán ténfergéshez.

De nem szólt senkinek. Soha nem árulta el mi kesereg benne? Mi bántja? Mi fáj neki. Még fiai se tudtak róla soha. A naplója árul el néha valamit inségéről. 1919 aug. 4-én például annyit:

„A mai ebédünkhöz nem volt kenyérünk.“

Ősszel a Pesti Hírlaptól Porzsolt Kálmán járt nála. Régi folyóiratokkal fűtögette, melengette szobáját s esténként egyedüli világítója a holdvilág és az egri csillagok milliói az üvegtetős ablakán

keresztül. Sötétben pipázgatta végig értékes estéit. A városban villany nem égett. Csak a drótok meg üvegkörték jelezték, hogy a kultúra fénye Egert sem kerülte el a jó időben.

Porzsolt azért látogatta meg Gárdonyit, hogy a Pesti Hírlap karácsonfájára irodalmi díszet keressen.

Kapott.

A lap élére, első oldalára illőt.

Karácson-est 1919-ben. — Ez volt a cikk címe. Légrádyék a lap élére illesztették. Vezércikknek.

S amikor e cikk fényes gondolataival végiglobogott a szomorúságba borult országon, senki se vélte, hogy Gárdonyi Géza boldogsága e napon rég nem élvezett karácsonesti öröm. Nem várt öröm.

Légrádyék egy vagon aprított fát és két hatalmas láda gyertyát írói-honoráltak a vezércikk szerzőjének, hogy szobáját megmelegítsék s fényt gyujtsanak Gárdonyi íróasztalán. És mintha ez a gyertyafény írotolla dicsősége utolsó lobbanása lett volna... A kezdő tanító sötét szobájától az egri tuskulánium sötét szobájáig, a „nem közölhető“ Halottak napján című versétől a Pesti Hírlap vezércikkéig egy magyar író élete futott le a multba, a küzdés szenvedésével és az elismerés fényének kigyulásával.

Gárdonyi, a szerény munkás, dolgos kezének elhárító mozdulatával szerette volna Légrádyék érdemetlen ajándékát nem elfogadni. Nem tehetette. Helyzete, sinlődő sorsa kényszerítette, hogy érte nyúljon. Örömmel. Hálával. S hogy a szíves gondoskodást méltóbban kiérdemelje, még egy vezércikket írt husvétra, feltámadásra. Mert akkor már tavasz melege beleheli ablakán át a fát,

és a nap hosszabban kíváncsiskodó feje tovább
benn felejtí sugarai lámpáját a szobák mélyén s
így Légrádyék nem vélhetik célzatosságnak.

A Pesti Hírlap Gárdonyinak husvétí cikkét
azidőben (1920) nem hozhatta.

Nem merte.

Nem akarta.

Túlságosan lángoló-lobogó hazafiassága miatt
nem bírta meg a vezércikk a nyomdafestéket. Ma
sem került ki vele a lap a nyilvánosság elé. E
könyv azonban kitakarhatja Gárdonyi országa
romlásán kesergő lelkét, mert az az érzésem, hogy
a sorok többi őszintesége mellett ez a cikk is meg-
állhat:

Husvétí köszöntő!

Horthy Miklós küszöbén.

Még Ázsiából hozott legrégíbb magyar kö-
szöntésünk:

— Adjon Isten erőt, egészséget.

Különös, és a magyar gondolkodást jellemző
az erőnek mindenek elé való helyezése. De külö-
nös maga az *egészség* szó, hogy az *egész-ség* fogal-
mát hordozza. A német *Gesundheit*, a francia
santé, az olasz *salute* s megannyi idegen nyelvek-
ben nem az *egész-ség* az *egészség*.

De most nem is ez a szó forog a kalamárisom-
ban, hanem egy másik szó, — a szívemben, — egy
kérdő szó. Egy kérdéső szó, amely 1919 óta minden
napunkban benne reszket. Amelylyel kelünk és
fekszünk...

Ez a kérdéső szó: *mikor?*

Ezt kérdezik itt már a néma ajkak is. Ezt
kérdezik a rongyok rajtunk. Ezt nyöszörgi a kol-
dusbot. Ezt sírja a fekete kenyér az asztalunkon.

— Mikor? Mikor?

Ezt mormogják a fiumei hullámok. Ezt zúgja a szél a Kárpátok bércein. Ezt nyögi a rutének földje is, ezt sírja még a tót bocskor is!

— Mikor? Mikor?

Ezt kérdezi a tízmilliónyi magyarság szemében is rezgő könnycsepp.

— — — — —

Szegény hazám! Szerencsétlen nemzetem!

Horthy Miklós, szívünk felajzott reménysége!
— a feltámadás szent ünnepén... adjon Isten erőt, egészséget!...

A nagy pör.

(1920 dec. 23.)

Sohasem kívántam annyira, hogy tárgyilagos maradhassak tollammal, mint e fejezetnél: Gárdonyi Géza pere kiadója ellen. Annak idején sokat foglalkoztak vele a lapok, de nem mindig azzal az őszinteséggel, mint illetett volna, mert mint Gárdonyi elfoglultságában szokta nevezgetni: a „hosszúkezü cég“ elnyúlt még az ú. n. kurzuslapok hasábjainak ólomsoraihoz is és sikeresen sütögette ágyúit Gárdonyi ellen, merthogy mást ne említsek, az egyik közkedvelt kurzuslap azt fejtegette, aprózta, micsoda kárt jelent a per Gárdonyi Gézának, akinek a könyveit a közönség e per után nem igen fogja majd kézbe.

Ezt ugyan akkor sem hitte senki. Még talán maga a cikkíró sem. De a főszerkesztő sem, aki odáig ment, hogy Gárdonyi Gézától a helyreigazító sorok közlését, amiket én magam személyesen nyújtottam át, megtagadta.

Dehát mindez ma már a múlté.

A múlté Gárdonyi naplójának ez a mondata

is: (1921 december 31.) „ebben az évben alig írhattam valamit a perem miatt“.

Bizonyos, hogy a per Gárdonyi tollából kicsavart egy regényre való munkát. És megölt Gárdonyiban még egy évtizedre való egészséget. Hirtelen és korai elmulásának feltétlen része az áldatlan harc, mely őszintén: a cégnek többet ártott, mint vélte és Gárdonyinak kevesebbet használt, mint remélte. Gárdonyi már nem élvezhette szerződésszagató rossz órái lepergése után az örömperceket.

A per oka: Gárdonyi bizalmatlan természete. E bizalmatlanság előtt a kiadója sem lehetett kivétel. Az üzleti összeköttetés hosszasága évről évre érlelte az érzést, amit bizony a kiadó pontos válaszaival, több őszinteségével kimoshat Gárdonyi lelkéből, de sajnos, a kiadó nem törődött az ilyen „csekélységekkel“, üzlete hatalmas koncepciói annyira lekötötték, hogy Gárdonyi örökké szimatoló megbízni nem tudó érzését észre sem vette. Pedig, hogy egyebet ne említsek, ha Gárdonyi a levelére a kiadójától azonnal nem kapott választ, akkor már a cég válaszolhatott, amit akart, Gárdonyi rögtön elhitte: igaz, amit képzelsz, hogy őt megcsalják a könyvek nyomásánál, a honorárium elszámolásnál, a recenziós példányok túlnyomásánál. Mindenütt és mindenütt.

Hogy aztán egyszer azt is megtagadták tőle, hogy a főkönyvben megtekinthesse hány példányt rendelt a cég az Egri csillagok könyvéből a Budapesti Hírlap nyomdájában, — ettől teljesen kilobbant belőle a harag, — pedig ki tehetett róla: a főnök úr a Tátrában, a nyomdaigazgató szabadságon, a főnök jobbkeze nincs az üzletben s a kisasszony meg felsőbb engedély nélkül nem merte

Gárdonyi előtt az üzleti titkokat rejtő írásokat kitergetni.

Gárdonyi ezután hazautazott Egerbe, ő is bezárta új kézirateit a kiadója elől asztalfiókjába.

Mikor aztán a kiadó kéziratot kért, Gárdonyi megtagadta.

A cég erre követelődött.

Gárdonyi azt mondta:

— Nem kell a honoráriumotok!

A kiadó felelete:

— A szerződés szerint jogunk van kézirat-hoz. Ha nem kapunk, kinyomatjuk azt, ami az újságokban megjelent.

Erre Gárdonyi:

— Azt nem tehetitek, mert az még nem nyomdakész. Szerződésünkben pedig kifejezetten bennefoglaltatik: csak az a kézirat nyomható ki, amit Gárdonyi nyomdakészen átad, saját maga korrigál és a végén nyomtatható jelzéssel és aláírásával ellát, röviden: imprimál.

A vállalat Gárdonyinak e kijelentését megértette és tartotta közel két évtizedig. Hirtelen azonban mást gondolt. Ráírt Gárdonyira kemény szavakkal:

— Ön amerikázik! ön sabotál!

Gárdonyi kiadója ekkor világosan látta, hogy Gárdonyinak nincs szándéka a céggel kötött szerződését a huszadik éven túl meghosszabbítani. Várja, hogy a cégtől szabaduljon.

A cég azonban ügyes és számító. Hogy Gárdonyi ne szabadulhasson tőlük, elhatározzák: nyomtatunk Gárdonyi könyveiből annyi készletet rak-tár-ra, hogy: ha tetszik, ha nem, Gárdonyit még egy évtizedig az Andrássy-úti bolthoz marasztjuk.

Gárdonyi keresztül nézett gondolkodásukon.

— Nyomdakész kéziratom nincs!

— Ha nincs, nyomatjuk, amit eddig nyomdakésként kaptunk.

És erre előveszik az *Egri Csillagok* és a *Láthatatlan ember* régi kiadását s kéziratnak tekintve szedetik.

Szerencsétlen gondolat volt épp ezt a két kötetet kiválasztani. Gárdonyi 1920 márciusában jelezte kiadójának, hogy az *Egri Csillagokat* és a *Láthatatlan embert* átdolgozza.

A cég annak idején úgy válaszolt.

— Ne fáradjon, egyelőre nincs szándékunk kiadni.

Azt remélték, Gárdonyi megrökönyödik, hogy a jó honoráriumból kicsöppen és könnyörgésre fogja majd az ügyet. De bár Gárdonyi anyagi helyzete kétségbeejtő volt, Gárdonyinak esze ágában sem volt, hogy az aranybálvány előtt leboruljon.

Szóval a kiadóék a két Gárdonyi regénynyel próbálgatták Gárdonyi türelme nyújthatóságát. Gárdonyi *Egri Csillagokját* és *Láthatatlan emberét* Gárdonyi jóváhagyása kikerülésével nyomdába küldték.

Gárdonyi az asztalra csapott:

— Könyveim új kiadását nem önöknél óhajtom megjelentetni. Bármely nyomdába önök csak aláírással ellátott kéziratot szedethetnek, jog szerint és szerződésünk szerint.

— Mester, béküljünk, ön nagy előleget fog kapni, — válaszolt erre a vállalat ügyvédje.

És a két regényen a nyomda tovább dolgozott, de kilátásba helyezték, ha Gárdonyi április 9-től május 2-ig a két könyv revízióját elvégzi, a reveziót még hajlandók figyelembe venni. Amennyiben erre nem képes vagy nem is „akarja”,

a könyv a régi szöveggel jelenik meg akár tetszik Gárdonyinak, akár nem.

— A szedést azonnal dobassák szét, — robban a cégre Gárdonyi, — önök megsértették a szerződést. Előlegük nem kell s ha így járnak el, a szerződési kapcsolatunk további fenntartása is veszélyben forog.

Hónapok múlnak. Semmi válasz. A nyomda nyugodtan dolgozik tovább, sőt Gárdonyinak revízióra íveket küldenek. Erre Gárdonyi türelme (1920 december 23-án) elpattan:

— Szerződésünket megszüntnek tekintem!

Ezekután már csak az ügyvedek tárgyalnak. Itt a levelezésük és itt a perirat.

De mondják el először a könyveskalmárok szándékaikat:

I.

1921 január 28.

Igen tisztelt Mester!

A kiadó cég átadta nekem a tisztelt Mester f. hó 21-iki keletű levelét az összes előiratokkal és a szerződéssel együtt, hogy indítsam meg a levél és az előiratok alapján az eljárást ön ellen.

Felette megdöböntett ez a megbízás, mert annak idején — igaz, hogy ennek sajnos már 20 év körüli ideje van, — a tisztelt Mesterrel gyakran volt szerencsém együtt lehetni és e pillanatban viaskodik bennem a régi ismerős, aki hű tisztelője vagyok a Mesternek és az ügyvéd, akinek feladata háborúskodni. Hígyje el, nagyon szeretnék ebből a kettős szerepből úgy kikerülni, hogy kizárólag régi ismerősként létezzem Ön előtt és fellegyek mentve az alól, hogy jelenlegi prózai hivatásom teljesítésével kerüljek Önnel szembe.

Épp ezért szántam rá magamat, hogy nem az ellenfél ügyvédjeként, hanem régi ismerősként próbálok az ügyekkel foglalkozni.

Alaposan megfontolva a Mester és a cég közötti ügyet, azt látom, hogy tulajdonképpen két kérdésre vezethető vissza a vita.

Az egyik kérdés az: jogosítva van-e a kiadó újból kiadni, illetőleg újból kinyomatni a művet, ha a szerző, aki az újabb kiadásokat szerződésben átengedte kiadójának, nem végzi el a mű sajtó alá javítását *idejekorán*. (Gárdonyi megjegyzése a levél margóján: Mennyi idő az?)

Úgy érzem, erre a kérdésre a választ nem lehet jó lélekkel másként megadni, mint úgy, hogy az a szerző, aki művét az új kiadás számára javítani óhajtja, ezt a javítást *idejekorán* tartozik elvégezni és *méltányos* (Gárdonyi aláhúzta ezt a szót) határidő alatt bemutatni a kiadónak. Ha a szerző a javítást elmulasztja, vagy nem végzi el idejében, úgy a kiadó nem eshetik el a kiadás jogától és joggal olybá veheti, hogy a szerző nem szándékszik javítást végezni a munkán, és így a művét a kiadó azon mód nyomathatja le. Kivált így van ez szépirodalmi munkáknál, melyek általában változatlanul szoktak új kiadásra kerülni.

A jelen esetben még az is latba esik, hogy a céget komoly hátrányok érik a kiadás késedelme által, mert hisz a példányok fogytán nem adhat el példányokat, és ezenfelül, ha bizonyos határidőig nyomdába nem adja a cég a kéziratot, úgy a példányszámok tekintetében korlátozva volna. Ennélfogva — higgadtan nézve a dolgot — méltányosan joga is van a cégnek arra, hogy a Mester műveit nyomdába adhassa, ha a javításokkal késlekedni méltóztatott. A cégnek ugyanis joga van

élvezni a szerződés előnyét a példányszámokra nézve.

Viszont a tisztelt Mester, ki ezen szerződést kötötte, őszinte véleményem szerint, támogatni tartozik a céget abban, hogy a szerződés e kedvezménye érvényre jusson. Az esetleges javítások tehát olyan időben lettek volna és volnának elkészíthetők, hogy a példányok nyomdába adása beleeshessék azon időbe, amikor a cégnek a kedvezmény kijár.

Idestova húsz esztendeje méltóztatik a céggel együtt dolgozni: hát azt hiszem, e kérdésben nem volna nehéz ma sem a kölcsönös megértés, annál is inkább, mert a szerződés értelmében, a tisztelt Mester példányonként kapja a honoráriumot és pedig, mint a szerződésben meglepődve láttam, olyan honoráriumot, mely úgy a magyar irodalomban, mint a külföldi irodalomban is, az én gazdag tapasztalatom szerint, egészen kivételes. (Gárdonyi megjegyzése: Szemfényvesztés: 10% ingyen a könyvből, és a szerzőnek nem szabad a nyomda könyveit látni.) Nem járna tehát t. Mesterre hátránynyal, ha később kinyomtatandó korlátlan számú példányok után élvezné a százalékos tiszteletdíjat. Szemben áll tehát, hogy amíg a Mestert alig fűzheti a jogi érdek ahhoz, hogy a *korlátlan példányszámú* kinyomás pár hónappal előbb, vagy később jelenjék meg, addig a cégnek valóban fontos, hogy megtartsa a korlátlan példányszám kinyomásának jogát. Ezt objektíve és higgadtan nem lehet kétségbe vonni és minden bíró is ezt objektíve így fogná látni.

A másik vitásnak mutakozó kérdés az, mely az előbbivel tulajdonképpen kapcsolatos, hogy t. i. a cégnek joga van-e a szerződés alapján a Mester műveiből korlátlan számba példányokat

nyomatni az utolsó két évben is, az esetben, ha a korlátlan számú példányokat eladdig azért nem tudta kinyomatni, mert a Mester nem készítette el idejekorán az egyes művek javítását.

Erre a kérdésre is, legjobb meggyőződése szerint, csak igennel lehet felelni, mert a czég — az előttem fekvő levelezése szerint — ideje korán, már szinte egy év előtt, kifejezte azt a szándékát, hogy műveit ez év márciusig nyomdába akarná adni.

Ha ez a nyomdába adás a Mester részéről fennforgó okból nem volt megvalósítható, a czéget nem érheti az a hátrány, hogy a korlátlan számban levő kinyomatástól elessék.

Higyje el Mester, hogy az a bíró, aki elé ez a kérdés kerül, fel fogja magának tenni azt a már fenntebb érintett kérdést: vajjon mely érdek fűzi a czéget a korlátlan számban való kinyomatáshoz és viszont mely érdek fűzi a Mestert ahhoz, hogy azt meggátolja, illetve ne lássa szívesen... És akkor a bíró előtt nyilván plasztikusan ki fog alakulni az a helyzet, hogy egyrészt a cégnek fontos érdeke az, hogy a Mester műveit kiadhassa, másrészt azonban a korlátlan számú példányban való kiadás semmiképpen sem járhat a Mester hátrányával. (Gárdonyi megjegyzése: Igen: pénzbelileg. De a könyv a lelke az írónak. A kiadónak csak portéka.) Mert hisz éppen a mai nehéz időkben jut a Mester a nagyszámú példányok révén tekintélyes anyagi ellenszolgáltatáshoz, olyanhoz, amelyet igen kevés magyar író ér el. Ha emmellett a bíró azt is mérlegeli, hogy a czég a mai rettentő árak mellett és az igen nagy tiszteletdíj mellett óriási kockázatot vállal, mert százezreket, sőt milliókat investál és ki tudja mikor juthat és juthat-e

ahhoz egyáltalán, hogy a befektetett összeget beveszi, mert ki tudja, vajjon évek során, mire a könyvek elfognak, megmaradhat-e a könyvek ára olyannak, hogy a befektetett tőke megtérüljön: akkor a bíró azt fogja tudni és érezni, hogy a cég szinte a maga érdekei ellen jár el, viszont a tisztelt Mester érdekeit nagyban szolgálja, mikor a nagy példányszám kiadására vállalkozik.

Ne vegye rossz néven, ha éppen régi ismeretségünkre való tekintettel, ily szélteben-hosszában kifejtettem ezt a tárgyat. Őszintén szólva, mikor e hó 21-i levelét először olvastam, nem volt az a benyomásom, hogy magam rá fogom arra szólni, hogy az ügyvédet elnyomjam magamban, mert bizony a levél hangja és tartalma nagyon, de nagyon bántó és nagyon, de nagyon kíméletlen, olyannyira, hogy szinte bíró elé kínálkozik. Nem is lehet csodálkozni, hogy ilyen levélre a cég, melyet a Mester utóbbi leveleinek a hangja is elriaszthatott, nem felel és nem arra utasított, hogy egész terjedelmében letárgyaljam Önnel tisztelt Mester e dolgot, hanem arra, hogy eljárjak. De rossz tanácsadó a harag, az ellenfél haragja is. Ezért bárha utasítást nem nyertem és a cégnek be sem jelentettem, helyesebbnek láttam a dolgot részletesen feltárni a tisztelt Mester előtt.

A magyar irodalom egy kiválóságának és a magyar könyvkiadók egyik kiválóságának kölcsönös érdeke, hogy így feltárassék ez az ügy. Talán jelen soraim által megadódik a mód arra, hogy a harag és szándékosság nélkül minden újból fontolóra vétessék és létesülhessen az a régi harmónia, mely hogy megzavarodott legyen, igazán nincs ok. Igazán vétek volna az utolsó két évre megzavarni ezt a harmóniát.

Írásban és szóban egyaránt készséggel lennék bármikor tisztelt Mester rendelkezésére.

Régi őszinte tisztelője

Sz.

(Gárdonyi megjegyzése: az ügyvéd levelének az alján: Ha énnekem is üzlet volna az irodalom, akkor a nyolc utóbbi évben írt regényeim és novelláim nem hevernének a fiókomban és tánczólnék örömömben, hogy a czég szekérszámra nyomatja újra a könyveim egy részét. Ez is bizonyítja, hogy az irodalom énnekem áldozat.)

II.

1921. feb. 14.

Igen tisztelt Mester!

F. hó 10-én kelt nb. levele ügyünket, sajnos, nem hozta előbbre, sőt elakasztotta. Kénytelen voltam tartalmát a czégnek elreferálni. Nos a czég a Mester bizalmatlanságára tekintettel azon állásponton van, hogy nem kívánja a szerződés lejárta után annak meghosszabbítását, vagyis nem kíván újabb szerződést a Mesterrel kötni, ellenben a szerződés lejárta napjáig jogait megvédeni kívánja. Ehhezképest elhatározta, hogy ki fogja adni az összes hiányzó könyveket annyi példányszámban, mintha már 1920-ban nyomtatva lett volna. Ha a Mester nem adja meg az imprimaturákat, úgy enélkül lesznek a kiadások és bírói döntést kér a czég arra nézve, hogy a Mesternek újságokban megjelent regényeit és elbeszéléseit könyvalakban kiadhassa szerződés 2. pontja értelmében. (Megjegyzem a szerződés tényleg kimondja a czég e jogát, mert a szerződés nemcsak az írónak, hanem a kiadónak is ad jogokat.)

A cég a maga reputációja érdekében egyenest kívánatosnak véli a pert. Hadd legyen módjában a Mesternek bizonyítania a cég által elkövetett visszaéléseket. Azután a bíró döntsön arról, milyen gonosz is volt a 18 évvel ezelőtt kötött szerződés, mely a Mesternek a Magyarországon és külföldön létező és létezett legnagyobb százalékos díjazást biztosította.

Mindezek nem az én megjegyzéseim, hanem a cégé, mely még azt is írja hozzá keserű humorral, hogy ha mind a három forumon megnyeri a cég a pert, Gárdonyi akkor sem fogja elhinni, hogy nem lett becsapva, mert ő sajnos mindig és mindenkiel szemben bizalmatlan.

Hát sajnálom, hogy ezzel az akkorddal zárulna levelezésünk, melylyel a Mesterhez személyileg közel tudtam jutni (ez az egy örömöm mindenestre megmarad). A Mester azt hiszi: egy szenzátiós per zsúfolt teremmel stb. De tévedés Mester! Ez egy ú. n. polgári per, ahol a bíró kis szobácskájában a bírón kívül nincs más jelen, mint a két ügyvéd és későbbben esetleg beidézett tanuk. Aztán mi a szenzátió? És míg a per a legmagasabb instanciára jön, évek telnek el.

Nem jó dolog ez!

Ezentúl már igazán nincs mondanivalóm.

Mindenestre maradok a Mesteremnek

régi jó híve

Sz.

És most hadd mondja el panaszát Gárdonyi is a nyilvánosság előtt azon a hangon, ahogy a Tekintetes királyi Törvényszék hallotta:

...Az egész szerződés a kiadóvállalat műve. Azt én készen kaptam. Hogy a szerződés jó vagy

rossz, nem perdöntő jelentőségű. Végre azt a művelődéstörténetéből tudjuk, hogy az emberiség szellemi kincseinek bányászai nem szereztek Andrásy-úti bérpalotákat és nem nyaraltak a Tátrában, hanem szerény kis otthonukban munkálkodtak. Én nem vágyom vagyon után és nem irígylem a kiadó csörgő aranyait. Itt is csak az igazság kedvéért szögezem le azt a tényt, hogy a cég által juttatott tiszteletdíj egyáltalán nem ritka, sőt mindennapos.

Ezekkel a subjectiv dolgokkal azonban nem kívánom a per anyagát kúszálni, mert akár jó, akár rossz a szerződés, az arravaló, hogy amennyiben az erkölcs és tisztesség keretei között fenntartható volt, becsülettel betartsák a felek és ne igyekezzék egyik a másiknak anyagi vagy erkölcsi rovására minden áron milliókat harácsolni. Már pedig a per vitás pontjai mind akkörüli forognak, jogosítva van-e a cég az én művészetemmel, az én szellemem munkájával, az én ihletem óráival — szent kincseimmel — úgy rendelkezni, mint vásári portékával!

És mivel ezek felettébb komoly dolgok, nagy-jelentőségű kérdések, melyek az én egyéni érdekeim, s az alperes üzleti szempontjain túlható jelentőséggel bírnak, — arra kell törekednem, hogy mindazt, ami mellékesebb, kisebb jelentőségű, elvi vagy gyakorlati szempontból nem döntő erejű, — csak futólag érintsem, vagy elhagyjam és a magam figyelmét és a bíróság figyelmét a dolog lényegére összpontosítsam.

A dolog lényege pedig az a kérdés, vajjon megáll-e azon alperesi álláspont, mely szerint

- a) nincs jogom új kiadások korrigálásához,
- b) joga van-e az alperesnek, minden eddig már megjelent művemet, legutolsó eddigi kiadásuk szövegében változatlanul kiadni, vagy megáll-e

ennek az ellenkezője, hogy nekem műveim korrigálásához igenis jogom van és hogy alperesnek nincs joga minden eddig már megjelent művet legutolsó eddigi kiadásának szövegében változtatlanul, engedelem nélkül — kiadni.

Ez a kérdésnek a veleje.

Igaz, hogy a döntő pont körül számos szerzőjogi és kiadói jogi probléma forog, igaz, hogy én, a közöttem és az alperes között fennálló szerződésnek bírói felbontását más okokból is szorgalmazom és a kérelmemhez minden részletében ragaszkodom. Azonban irodalmi és nemzeti kulturális jelentőségűvé e pernek anyaga a fenti kérdésben kulminál és minden vitánk keserűsége is ebben a kérdésben van elhintve.

A szerződést az alperes szerkesztette. Esetleges homályai, kétes értelmű kijelentései ellene szólnak. Hiszem azonban, hogy az általam képviselt értelmezés helyes és megfelel a mindennapi élet felfogásának és a felek akaratának.

Alperes megvette tőlem a szerződés első pontjában felsorolt 17 művemnek újabb kiadásait;

a második pontban én lekötöttem húsz esztendőre egész szépirodalmi munkálkodásomat.

Első olvasásra is látszik, mi volt a szerződési akarat. Alperes engem húsz esztendőre magának akart olyképpen lekötni, hogy én szépirodalmi könyveimet másutt, mint nála ki nem adhatom.

Egy fél emberöltőre szerezte meg tehát tőlem alperes azt a jogát, hogy minden szépirodalmi könyvemet kizárólag ő adja ki. Én tehát más kiadót 1923 február 28-ig nem kereshetek, mással, korábban szépirodalmi könyv kiadására nézve nem szerződhetek.

E szerződésnek van egy ellenőrző alapgon-
dolata és egy büntető kikötése. Az ellenőrző alap-

gondolat: csak oly arányban kapok tiszteletdíjat, amily arányban adom az új vagy régi szépirodalmi könyvet — tehát, ha semmit sem adok kiadásra az alperesnek, alperes nem károsodik, de én igen, mert én nem mehetek húsz év letelte előtt sem új, sem régi könyvvel más kiadóhoz. Nekem tehát — ha élni akarok, — arra kell törekednem, hogy alperes tőlem könyvet kapjon: ez volt a kiindulási pont. De ha nem adok: alperesnek kára nincs, de én éhen halhatok.

Volt azonban egy büntető kikötése. Eszerint, ha valamelyik munkámat a kötött megállapodás ellenére más kiadónak adnám el, vagy más kiadó általi terjesztéshez beleegyezésemet adnám, vagy én terjeszteném, vagy saját számlámra terjesztetném, köteles vagyok alperesnek esetről-estre 5000 korona poenalét fizetni, anélkül, hogy ezen fizetés által alperes igénye a szerződésellenesen közrebocsátott munkára csorbát szenvedne. És mivel tudta alperes, hogy nagyon szegény ördög vagyok, hozzáfűzte még, hogy jogában áll ezen 5000 koronát a nekem járó tiszteletdíjból levonásba hozni.

Alperes tehát szerzett egy jogot tulajdonképeni ellenérték nélkül, mert hiszen munkáim kiadása, bár írói pályám kulminációját még el nem értem, akkor már kockázattal összekötve nem volt. Engem megkötött alperes. A szerződés ügyes szövegezésével és a büntető kikötéssel.

Akkor azonban ép ésszel alperes nem gondolhatott és bizonyára nem is gondolt arra, hogy nemcsak azokat a könyveimet fogja kiadni, amelyeket én akarok, hanem azokat, amelyeket én nem akarok. Ez a pokoli ötlete csak 18 év után jött meg. Ha én nem akarok jövődelmet, ha én inkább akarom a szegénységet, de nem akarom többé forgalomban valamely alkotásomat, nem

akarom, mert rossz, hibás alapgondolatban, kidolgozásban, filozófiájában vagy tendenciájában, a kornak helyes megítélésében, a megrajzolt idők eszméinek, az emberek elveinek visszaadásában. Alperes szerint azonban muszáj „keresnem“, de muszáj e könyvemet forgalomban hagyni. Miért? Mi az a szent érdek, amely el kell, hogy némítsa az író lelkiismeretének hangját, a bírálathoz szavát? Melyik az a minden akadályt leromboló legmagasabb szempont, amely az alkotó művészt igába hajtja, robotban tartja, rabszolgává teszi? Melyik? Keressük-e a nemzet egyetemes érdekeiben, a kultúra nagy céljaiban? Ott nincs. A kiadóimnak a pénzes zsákjában: ott van. Ez a szent Mammon, amelyért nekem nem szabad történelmi regényeim tévedéseit jóvátennem, társadalmi regényeim alapgondolatait élettapasztalatomhoz, lelki válságaimból leszűrődő világnézetemhez hozzáfaragnom. Ez az a parancsoló kéz, mely kezében ostorral munkára hajt — április 9-től május 2-ig ennyi és ennyi könyv revízióját kell elvégezned! — mely könyörtelen és szívtelen, lesújt egyik kezével, hogy a másikkal a pénzt sodorja magához!

Hírlapíró is vagyok, mert alperes által fizetett tiszteletdíjakból megélni nem tudtam. Alperes csak 1920-ban volt oly bőkezű, mint az előkészítő iratban előadja, — óh, az előző esztendőben nem ismerte az édesgetésnek ezt a módját! Abból a pénzből, amit alperestől kaptam, megélni szegényesen se lehetett, pedig — Isten a tanum — dolgoztam eleget! Ha mint hírlapíró elvégzem napi munkámat és teremtettem gondolatok és érzések raja vesz körül, alkotni akarok újat, nagyot vagy elmélyedek régi munkáim valamelyikébe, — felriaszthat engem alperes üzleti érdekei-

nek fontosságára való hivatkozással, kényszeríthet engem revízió vagy korrektúra munkájára, — amikor arra nem vagyok képes, amikor azt nem akarom, vagy ha karom, nem úgy akarom? Kell akarnod, mondja Shylock, és megrázza kését. Nem, és ezerszer nem! Ilyet én nem szerződtem. Azt én nem írtam alá! Ez nincs a szerződésben, vagy ha benne van, olyan embertelen, olyan lealázó, olyan erkölcstelen, hogy azt én tőlem ki nem kényszerítheti senki!

Nem lehet hatalom, amely engem végrehajtóval megkötöztet, fiókjaimat kinyitattja, lelkem, agyam kincsét abból elviteti.

Elviteti.

Hova?

Kinek?

Miért?

Kaptam érte valamit?

— Nem!

Kell sürgősen a hazának nagy szent célokra?

— Nem!

Kiadóvállalatom főnökei követelik!

Nekem e ponton nincsenek mellékgondolataim és nincsenek mellékcéljaim. Én öregségbe hajló ember vagyok, aki talán nemsokára végleg nemzetemre hagyom egy élet minden alkotását. Istenadta alkotásokat, melyeket nem embereknek köszönhetek. Úgy akarom azonban ezt a kincset a nemzetemre hagyni, ahogy azt nekem a szívem sugalja, álmom-lelkem akarja és a világért sem úgy, mint azt gőgös „akarom!” szavával a könyvkiadó parancsolja. „Önkény”-nek nevezi alperes előkészítő iratában a magatartásomat, hogy kb. 30 művemből két regényt nem akartam rendelkezésére bocsátani és az „önkény” ellen harogva kér segítséget. Vajjon mi a nagyobb ön-

kény, az én passzivitásom, amelylyel kárt nem okozok, magamnak azonban igen, — egy nagyobb és szentebb cél érdekében, *mely iránti érzéssel születni kell*, — vagy az alperesnek az magatartása, hogy ezen regényeimet engedelem nélkül kiszedette és nyomdába adta. Vajjon ez a hatalmi lázban kifejtett forró aktivitás nem inkább önkény-e, mint az én csendes nyugalmam, melylyel az én agyam termékét olyanná kívánom átídomítani, mely az én művészi belátásomnak megfelel?

„Sztrájkolok, amerikázom“, — mondja az alperes. Milyen szavak! Milyen gondolatok! A türelmetlen pénzszerzés lüktető ütemében nem ficsarodik elég gyorsan az író agyának minden sejtje, nincs felzaklatva eléggé minden éjszakája, — hajrá! te sztrájkoló, te amerikázó!

Kultúrdokumentum e per minden betűje. A krónikás a késő időkben is okulhat belőle.

... és a kis béke.

Ki nyerte meg a nagy pört.

Ez olyanféle kérdés, mint Gárdonyi történelmi regényében ami felvetődött:

Ki nyerte meg a catalaunumi csatát?

A pör egyezséggel végződött.

A kiadó megelégedte, hogy Gárdonyi írói talentumát az ő jellemfestésére pazarolja. Annyi őszinteséget letisztogatni magáról, mint amennyi Gárdonyi Géza egy-egy periratából a ruhájára fröccsent, sok és fölösleges munka volt. A kiadó felajánlotta a békekötést, ha Gárdonyi nyilatkozik, hogy a per kölcsönös félreértésen múlt.

Gárdonyi a szabadulást kereste a 18 éves járomból. Békepontjai tehát annyi: a szerződést

megszűntnek tekintjük. A kiadóm vállalja a felmerült költségeket. A félreértés szépségtapaszt ráragasztom a cégre.

Megegyeztek.

A jegyzőkönyv aláírása pillanatában előtöppan újra az üzleti érdek:

— Mi lesz a könyvkészlettel?

Gárdonyi ügyvédje Palágyi Róbert erre a kérdésre eldöbbsent. Utasítása nincs Gárdonyitól, de viszont az izgalomba belebetegedett Gárdonyinak szívesen szállította volna a nyugalmat minél előbb és minél hamarabb.

Újabb tárgyalások.

Vége: a Gárdonyi-könyvek készleteit a kiadó cég árusíthatja továbbra is. A raktár kimerüléséig Gárdonyi nem rendelkezik a raktárukban található könyvek szerzői jogával (kivéve egyes köteteket) mindaddig, míg a kötetek 100 példányon alulra nem apadnak. (Gárdonyi halála után 12 évvel még mindig várakozik Gárdonyi Géza volt kiadója pincéjében néhány Gárdonyi szerzői jogot visszatartó ifjúsági könyv. E könyvek pár száz példányos raktárkészlete gátolja Gárdonyi Géza örököseit abban, hogy a köteteket a fiatal magyar nemzedéknek jó szívvel átadhassák. Az örökösöknek ki kell böjtölniök, míg a cég kultúrpolitikája megváltozik vagy áldozatot hozva megvásárolhatják Gárdonyi Géza tollának azon termékeit, amit a magyar nemzet ifjú gyermekeinek és nem a pincebogaroknak munkált ihletett óráiban.)

Végre 1922 július 9-én bemárthatták tollaikat a szembenálló felek ügyvédei a békelevél aláírásához.

Gárdonyit a szerződése már akkor csak fél-évre kötötte amúgyis a céghez, miért is azt hitte,

a cég ezt az időt még végigtárgyalja. A végleges megegyezés bírói jóváhagyása így is csak Gárdonyi Géza halálos ágyához érkezett el a tárgyalás huzavonája miatt. Gárdonyi a kölcsönös félreértésről tanuskodó okmányt az ügyvédjével iratta meg és iratta alá így: *Gárdonyi Géza megbízásából: Palágyi Róbert.*

„Fájdalmas elképedésemre az egyezés úgy van szövegezve, ahogyan én nem fogadtam volna el. Dehát csak hadd örüljön a szerecsen a fehér festéknek.“ — Ezzel az akkorddal zárul Gárdonyi naplójában a húsz éves „együtműködés“.

Peres hangulat.

(1921 dec. 17.)

Gárdonyi kiadójával való per tárgyalására indultunk reggel a Metropol kávéházból. Gárdonyinak keserves rossz éjszakája rávonódott arca ráncaira. Megtörtén, bágyadtan forogtunk ki a csillagszárnyú üvegajtón. Hideg decemberi szél vágta arcunkat. Csipte a fülünket a Nemzeti színház előtti villamos megállóig. A ritkán jelentkező villamoskocsi-várásban közelebb húzódtunk a színház falaihoz.

A színész-bejáróból hirtelen egy öreg, de feszes járású piros arcú színész dobban elő. Fehér haja mintha nem is hajból, de hóból rakódott volna a kalapja alá. Mit keresett oly kora reggeli órákban a Nemzetinél, mikor ő a Víg-színház tagja, — nem tudom. Gárdonyi a csipős szélforogatban is lelkendezve tárta eléje karjait.

— Szervusz, kedves Vendrey! — és megölelte.

— Szervusz, szervusz, — örvendezik az öreg

művész. A köszönésén látszik, hogy megjátsza az örvendezést, de nem érzi.

— Úgye nem tudod ki vagyok? — mosolygott Gárdonyi most már japánosan. Fájt neki, hogy az öreg ennyire elfeledte, pedig de sokat vigadtak együtt Szegeden fiatalos derűjükkel.

— Dehogynem tudom. Már hogyan tudnám.

— Hát ki? No mondd gyorsan hogy hínak.

— Hogy is. No mingyárt! Várj csak.

Az öreg lehorgasztja a hógyapjas fejét. Aztán meg hirtelen fölveti:

— No látod, hogy eszembe jutott. Úgy hínak, mint aki A bort írta. De hogy is... Gárdonyi! Hát persze Gárdonyi! Rokona vagy az írónak?!

Gárdonyi még a tárgyaláson is ezen a találkozáson mulatott.

Gárdonyi utolsó kiadója.

(1922 márc. 27.)

A Gárdonyi és kiadója közti ellentét jóformán még fel se jutott a bíróság asztaláig, máris tömegesen jelentkeztek újabb könyvkiadó vállalatok küldöttei Gárdonyi műhelyében. Az Athenaeum, Táltos, Génius, Élet, Szent István-társulat, Pallas, Magyar Jövő stb. ajánlatai tisztelegtek csábító ígéreteikkel Gárdonyi Gézánál, egymást túllicitálta ígéretekkkel. Annyira túllicitálva, hogy egyik neves könyvkiadóvállalat ígéreteivel a negyvenszázalékos írói tiszteletdíjjal csalogatta a mestert. De a legkisebb értékű ajánlat is 3%-al fölötte volt régi kiadója által juttatott és magasnak emlegetett honoráriumnak.

Gárdonyi válogathatott.

Nem cselekedte.

Elégedett büszkén tartogatta fiókjában a könyveiért versenyző szerződéstervezeteket.

A magas százalék nem csábította. Elsősorban bizalmatlanságának keresett bennük megdönthetetlen alapot.

Gárdonyi feltételei:

A kiadott könyveket az első lapon számozni kell.

A kiadó üzleti könyveit és a nyomda könyveit a szerző bármikor megtekintheti.

Kimutatás minden év végén a készletről! A Gárdonyi-könyvek nyomdája a nyomásra átvett papirosmennyiségek átvételi jegyzékét eredetiben tartozik átnyújtani a szerzőnek.

Mind megkapta. Mindegyik vállalat állta a különös kívánságokat. Pedig Gárdonyi azt remélte róluk, hogy e különcködése miatt elvonulnak.

És mikor már mindegyikkel kialkudott, kilevelezkedett, és egy csomó időt az alkudozásokra rápocsékolott és rápocsékolatott, eszébe ötlött:

— Hova maradtak Légrádyék? A Pesti Hírlap! Nekik nem kell a könyvem?

Írt Légrádyéknak.

A válasz:

— Küldje el hozzánk Gárdonyi úr, bármelyik ajánlkozó vállalattal a megállapodását, örömmel álljuk és tartjuk, — sőt a volt kiadója kényszerzedéseit is elszámolás nélkül átvesszük, de, — szétdobatjuk. (1922 június 23.)

Gárdonyi szerződés nélkül szalasztatott a könyvkézirattal Légrádyékhoz. Vittem és átadtam a *Láthatatlan Embert*.

Gárdonyi egyetlen szónoklata.

(1921 nov. 19.)

Gárdonyi Gézát a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választotta. (1920 május 7.) Legmagasabb kitüntetése volt ez Gárdonyinak, ami író tollát érte. Az a néhány soros írás, amivel ajánlása az Egri Csillagok és Láthatatlan ember tartalmi ismertetése után érdemeit méltatta, örömel töltötte el Gárdonyit már csak azért is, mert egyetlen kilincset sem érintett kezével végette.

„Gárdonyi Géza hosszú idő óta visszavonulva él egri házában, — mondják az ajánlók. Elvonult azért, hogy minél bensősegebben áldozhasson művészi becsvágyának. Mily ritka példa a mai korban! Míg a budapesti írókat zajos harsonázással ünnepli a fővárosi sajtó, nemzetünknek ez a büszkesége nemes magányában páratlan elmélyedéssel írja halhatatlan munkáit. Keresse fel őt tiszteleti Tagságával a Magyar Tudományos Akadémia: hadd érezze nagyrabecsült társunk a magyar tudomány és irodalom legjobbainak tiszteletét és szeretetét!“

Pintér Jenő, Szinnyi Ferenc és Vízota Gyula ítélték méltónak Gárdonyit e kitüntetésre. Arra a kitüntetésre, amit Gárdonyi sohasem várt s maga részéről érdemtelennek tartott.

Tiszteleti taggá választása idején nem gondolta, hogy az elismerő magasba jutásával kötelezettséget is vállal, ami elől kitérnie bajos lesz.

Egerben Tárkányi Béla egyházi író és költő jubileumát ünnepelte a város és a papság. A Magyar Tudós Társaság Gárdonyit, mint tiszteleti tagját kérte fel ünnepi szónokul, de a helybeli érdekeltségek is hozzáfordultak jubileumi szép sza-

vak és gondolatok tolmácsolása végett: az egriek előtt és az ország előtt.

Gárdonyi olyan szerepbe került, ami sohasem volt természete. Úgy érezhette magát benne, mint a hatyú a parázson. Égette a talpát.

De nincs menekvés.

Gárdonyi íróasztala mellől elhúzva már a színház páholyából rettegve, félszegen nézett alá a bezúfolódott kíváncsiakra, akiket jobbra Gárdonyi-bálványozás vonzott oda. A *ma este* látjuk Gárdonyit! A *ma este* halljuk Gárdonyit. A *ma este* tapsolhatunk Gárdonyinak.

Az első szónoka a napnak egy kanonok. A megye legkiválóbb szónoka. Országgyűlésen szereplő nevével és országosan ismert tehetségével dörögte a szót az ünnepi hangulatba. Hatalmas termete és hangja mellett előrelátható volt, Gárdonyi itt a Góliáttal fog megküzdeni.

— A szónoknak már az első mondata után éreztem, — beszélte később Gárdonyi — el vagyok veszve. A szónok olyan szokottan vágta négy ujját a cingulusába, és úgy ismerte a hanghordozás törvényeit, hogy mellette a Nemzeti színház művészei is alig vállalhatnának szerepet.

És következtem én. Sovány termetemmel és sovány hangommal.

Odaállok az asztal elé.

Taps és lelkesedés csapódik felém az arcokról és a tenyerekről.

Odaállok és megfogom az asztalt.

Éreztem az asztal indul felém. Soha életemben olyan vékonylábú asztalt még nem láttam. Abban volt minden reménységem, hogy megkapaszkodok az asztalban és az asztal majd erőt ad.

Az is elhagyott.

Hátrább léptem tőle, hogy ne zavarjon.

És felmondtam lassan a leckét.

A közönségnek jó volt. Ünnepelt.

Én nem voltam megelégedve. De lehet, hogy ők is csak színleg. Elvégre ők nem hallani akartak, csak látni, és látni. Látni az egri remetét, az Egri Csillagok íróját. A Láthatatlan embert.

Elérték. Láthattak.

Másnap az egri lapban olvasom a beszédemet.
(1919 nov. 29.)

Elképesztő!

Mint a csirke mása fából.

Neki láttam hát és leírtam.

Így hangzik eredetiben, épen, hibátlanul, Gárdonyi-értelemmel, és nem Egri népűjság ízűen:

'Tisztelt ünneplő közönség!

A Magyar Tudományos Akadémia megbízott, hogy jelen legyek az ő képében itt az irodalmi ünnepen és tolmácsoljam az üdvözlét.

Bizonyára érzik Önök is, hogy nemzeti művelődésünknek ez a nagytekintetű főintézete ebben az üdvözlésben nemcsak a szokásos pálmalevelet küldte el, hogy egy tagja beleillessze az ünnep koszorújába. Változtak az idők: írónak és az irodalomnak ma, — ebben a szerencsétlenségbe fordított országban, — más a jelentősége, mint azelőtt.

A háború előtt az író egyszerű munkása volt a közművelődésnek. Mint a tanító, mint a pap, mint a professzor. Az iskolákon túl az író könyvei, színművei, dalai foytatták az ember-nemesítés, nemzetfejlesztés munkáját. Névvel vagy névtelenül. A könyvírók névvel. A dalírók többnyire névtelenül. Ha valami szép dalban ringatódzott a lelünk, ha valami nemes-szövetű színművet láttunk, ha valami gyönyörködtető vagy elérzékenyítő

könyvet olvastunk, az érzésünk kiemelkedett a köznapi élet apró kedvetlenségeiből, sarából, porából, kicsinyes unalmaiból. Az érzésünk ez volt:

— Mégiscsak szép embernek lenni: Szép és méltóságos valami, hogy ember vagyok.

Ma: ha dalt hallok, ha színjátékot látok, ha megnyitom valamelyik kedves könyvemet: Berzsenyit, Jókait, Petőfit, Vörösmartyt, Arany Jánost . . . az érzésem ez:

— Mégiscsak szép magyarnak lenni. Szép és méltóságos valami, hogy magyar vagyok.

És túl az új határokon . . . amerre a Nap kél és Nap nyugoszik, s északnak és délnek, amerre csak átfestik a vasúti állomások nevét, s amerre csak szobrokat döntenek és zúznak, mindenfelé él a magyar dal, és él a magyar könyv. Mert a magyar dalt átfesteni nem lehet. És a magyar könyvből a magyar lelket kidönteni nem lehet.

A magyar lélek . . . megtartó bástyája a magyar könyv, a magyar irodalom. Ezt a bástyát felrobbantani, arra nincs elég puskapora sem a kisantántnak, sem a nagynak. Ez a bástya a mi elrabolhatatlan, kifogyhatatlan, bilincsbeverhetetlen, ledönthetetlen, összetörhetetlen erőnk. S ha olykor könnyes szemmel nézünk is a jövőidő ködébe, ezen bástyán mindig napfényben, mindig biztonságban érezzük magunkat. Ez a bástya a mi San Salvador szigetünk.

Petőfi szobrát lefejezhették Pozsonyban, de a költeményeit nem fejezhették le. Tied hazám e szív, s e lélek . . . Kölcsey szobrát ledönthették Szatmáron, de a himnusza átzeng a határzáró szuronykerítésen, és átzúg a bilincsek csörgésén. Átzeng és átzúg hozzánk rab-keletről, és rab-északról, és rab-délről. És visszazeng innen a kifosztott, meggyalázott, ma is vérző és gyászoló Maradék-

Magyarországból rab-keletnek, és rab-északnak, és rab-délnek: Megbűnhődte már e nép . . .

Tisztelt hölgyeim és uraim, mégiscsak szép és méltóságos valami, hogy magyarok vagyunk.

Ezzel a gondolattal vagyok jelen itt a magyar írótoltnak ezen az emlékűnnepén és adom át a Magyar Tudományos Akadémia üdvözlétét.

Az utolsó öröm.

(1922 ápr. 18. — okt. 30.)

A Gárdonyi pere egyezségi tárgyalásai alatt terítettem Gárdonyi Géza elé azt a gondolatot: fiataalkori írásainak szétfújt szénáját, szalmáját is rendezhetnénk egy gereblyézéssel. Essünk át végre azon is. Az új szerzői jogi törvény ereje durvább büntetőkézzel csap a kiadóra és jogbitorlóra, mint a régi.

Előkeresgéltnék hát a régi leveleket, írásokat, cédulákat s barátságos hangon kérte Gárdonyi zöld korszaka termékeinek visszaadására Múzeum-körúti vállalkozóját.

A cég a kiadók konok ragaszkodásával ásta karmait Gárdonyi salátáiba, uborkáiba. A régi levelezések porból kirázása közben a véletlen előfordította a *Világjáró angol* kéziratát. A kéziratból kiderült, hogy a Gárdonyi szöveg és a forgalomban levő könyv között némi eltérések tünedeznek elő főként a jóízlés rovására, hogy mást ne említsek, Ali basa rózsáskertjében az eredeti Gárdonyiban több a fügefalevél. És hogy Gárdonyi sohasem írta a könyvre a nevét, hanem *Sir Mummery Róbert* kockás ruhájával takargatta szerzőségét. Továbbá, hogy a könyvet a kiadó *nem örökáron* szerezte.

Gárdonyi újra perbe szállt. Új pere a perfel-

vételi tárgyalást érte csak meg. A kiadó visszavonult. Látta, hogy Mummery minden erejével Gárdonyi karjába kapaszkodik.

Mentőötlet:

— Felajánlom Gárdonyinak a többi kötete-
ket is, ha fizet.

Szóval: pénzt!

Gárdonyi csak ezt várta. Erre számított.

Kiegyezkedtek.

A kiadó kapott pénzt!

Félév múlva az egyezés után!

Kapott két villamosjegy árát, — mert pénzünk közben leromlott.

— — — — —

Sajnos, Gárdonyi Géza már nem örülhetett munkái óhajtvá óhajtott visszaszerzésének. Az egyezés levele aznap reggel érkezett Egerbe, mikor Gárdonyi Géza gyászlobogóit tüzködték, dugdosták kifelé a városban az egri házakra és kötöztették a gyászfátyolokat város utcai lámpá-saira. Azon a napon, mikor már a hajnali órákban fürge kezek ragasztották a falakra a város gyász-keretes plakátjait.

G Á R D O N Y I G É Z A MEGHALT

A nagynevű írók városunk halottjának
tekinti!

Tűzzétek ki a gyászlobogót!
Szerdán délelőtt jőjjetek temetésére!

A városi tanács.

Gárdonyi utolsó órái.

Gárdonyi Géza megtört testtel pusztult bele a nemzeti viharba. Rejtett lelkéből sohse lehetett kiérezni mi fáj? mi bántja? A test fájdalmai, vagy a hazája széttépett, elmúlt darabjai szakadoznak-e ki szívéből és omlasztják össze őt is. Csak amikor már orvosai előtt is menthetetlenül és letagadhatatlanul nyilvánvalóvá vált, hogy Gárdonyi Géza ravatala is bele fog emelkedni majd a történelmi korszak gyászába, — akkor ismerte meg a család a kegyetlen és elháríthatatlan végzetet.

Nem volt beteg, igazi beteg.

Feküdt ő máskor is egész délutánokat az íróasztala előtt hosszában nyúló diványán. Ha olvasott, többnyire fekvé olvasott.

Egyre gyengébbnek érezte magát. De azért fönt járt. Tett vett. Dolgoztatott. Mindennap egy-két lapot írt utolsó regényén: *Bibin*.

Máskor is megtörtént, hogy szobájából nem lépett ki. Annyira megtörtént, hogy néha félév is elmúlt anélkül, hogy az utcai vaskapu szárnyát kinyitná.

Október 13-áról kelt utolsó bejegyzése a naplójába:

Csepergős. (idő.) Feküdtem.

Ez a pár szó az életírása végsője.

Többé nem látta műhelye íróasztalát.

Október 14-ikén már ágyában maradt.

Vendégek érkeztek. Kedélyeskedett, tréfált velök az utolsó napokig. A ciszterci tanárok (Werner Adolf, Torday Ányos) jártak nála, meg az egri orvosok.

Egerben nem volt orvos, ki föl ne jött volna hozzá. Nézték, hallgatták, tapogatták, vizsgálgat-

ták kutató orvosi szemmel, orvosi füllel és baráti kedvességgel, szívességgel.

A család csak testi elgyengülésnek vélte.

Az orvosok bizonyára korábban látták a végsőt.

Utolsó napon elveszett a látása. Pipáját már más gyújtotta meg.

Edesanyja mondta is neki:

— Ugyan ne pipálj már. Legalább addig, míg beteg vagy. Az is csak ront rajtad.

— Nézze édesanyám. Inkább élek én egy hétig, de jól, mint két hétig, de rosszul.

Ebben a szavában éreztem először, hogy érzi a halált.

Utána uzsonnakor még tetézte balsejtelmemet:

— Szinte hihetetlen, hogy én ebből a gyenge állapotomból valaha talpra álljak. Ugyan gyűjtsd fel már azt a villanyt.

A villany égett a szobában. Az összes körték ontották a fényt.

Nem látta.

1922 október 30-án délután már számára nem égett földi fény.

Éjfélkor elbúcsúztunk. Szokás szerint megcsókoltuk. Így búcsúztunk minden este. Akkor is.

— Jóéjszakát kedveseim! — mondotta.

Ezek voltak utolsó szavai.

S többé nem láttam az élő Gárdonyit. Az apámat, akit annyira szerettem.

A temetését se láttam. Éreztem. Mások látták. Megírták. Én csak ott voltam és fölvészorogtam egy bronzkoporsó után a bástyára, ahol föld hullott reá. Az egri hősök szentelt földje.

Végrendelete.

Felbontom a nyilvánosság előtt.

Nehéz szívvel, mert nem tartottam meg végakarátát.

Nem kívánt pompás temetést: csak egyszerűséget. Hogy egy pap barátja szentelje őt be éjszakának idején, s ne legyen ott se nép, se ismerősök, csak a család. Milyen szép is lesz az: temetés fáklyafény mellett! Csillagfény mellett. Amint ravatala ott áll a kertjében: virágai között, saját maga nevelte fáinak lombjai alatt, vagy télen a havon, mikor a városra rászakad a fehér gyapjúpálást s abban a mérhetetlen vakító fehérségben emelkedik fönt a vár melletti halmon egy fekete ravatal.

Sokat elgyönyörködött képzelgésében.

Megírta a néhány gondolatot is, mit mondjon majd az Isten szolgája a családnak vigasztalásul.

Nem így történt.

Nem ragadhattam ki koporsóját akkor, amikor Eger város Gárdonyinak (Torday Ányos cisztertanár ötletéből) olyan sírhelyet szánt, hogy fájalmamban is éreznem kellett a fenséges értelmű gondolatot s mellette Gárdonyi végakarata eltörpülését. Éreznem, hogy a sírhely az egri várbástya, Gárdonyinak nem temetője lesz, hanem megdicsőülése. Éreznem, hogy mikor városa azt a hősök véréből áztatott területet földjéből kiszakítja és Gárdonyinak adja, vele Gárdonyi nevét örökre sugároztatja majd a városra, a nemzetre, a régi nagy házára és mindenüvé, ahol műveit olvassák.

Sírhely . . . egri Bebek-bástya.
Nem vágyott ő e magasságra. Nem áhítózhattott e lélekrezdítő szép gondolatra.
Gárdonyi a sírhelyét másutt jelölte, mérte ki.
Azon a helyen, ahol dolgozott.
Az íróasztalánál. Az íróasztala mellett.
Azt kívánta:
— Íróasztalom legyen a síremlékem. Az az íróasztalom, ahol gondolataim testet öltöttek. Ahol a lelkem és szívem minden érzése átömlött tollam vonásaiba.

— — — — —

A Bebek-bástya magassága érzésem szerint ez utolsó kívánságát, vágyát sugározza:
Az íróasztala lett az örök síremléke.

— Vége. —

láz
regényes barát, a

Gárdonyi utolsó sorai.

At age 100

A, hátán két gyermek születik: egy fiú
meg egy leány. Nem illik tan, hogy együtt
szülessen, de "é" ezt nem tudja. A fiú
munkájára két erefendős, a leány két órával
kevesebb. Hogy "naps" társan születik
"....." .. erd" van fia köze, o bor.

A II. KÖTET TARTALMA.

	Oldal
Fészekrakás Egerben	3
Költözködés	4
Az első váltó	6
A humoros álom	7
Két menyasszony	9
Szabolcska megtalálja Egerben Gárdonyit	10
A nyughatatlan toll	11
Parthenon	13
Dávidkáné	15
Gergő diák születése	17
Az én falum	20
Falusi idillek	24
Kispad a ház előtt	27
Szegfű	30
Petőfi dicsőségben	32
Egy a sok gratulációból	34
Eger ajándéka	35
Gárdonyi halála	41
Egri csillagok	43
Konstantinápoly	47
A bor	51
Tóth Béla	60
Aki A bor sikerét először látta	63
Színműfrási láz	64
A bor Szegeden	68
A bor Egerben	69
A bor Bécsben	71
Fiaimnak	72
A magyar operett	73
Dankó Pista — Lányi Géza	78
Munkácsy hazatérése	81
A Láthatatlan ember első szikrája	83

	Oldal
A Láthatatlan Ember	85
Göre Gábor kosztián	91
1902-ik év	93
Kisfaludy Társaság	94
Vigasztalódások	96
Élettörténet-e a Hatalmas Harmadik	99
Annuska	107
Jövendő	115
Dankó halála	117
Kátsa cigány Monte-Carlóban	120
Jókai temetése	122
Öreg tekintetes	123
Zéta	127
Színháznyitó Egerben	131
Ábel és Eszter	133
Mezítelen ember	136
Fűzfalevél, nyárfalevél	137
Fehér Anna	138
Fekete Nap	140
Ceruzajegyzetek, Magyar-nyelvi jegyzetek	142
Két Katicabogár. — Atkozott józanság	143
Isten rabjai	145
Margitszigeten	154
Az Akadémia nagyszótára	157
Gárdonyi a földbirtokos	158
Az első interju	160
Gárdonyi, az adóalany	161
Falusi verebek	162
Mi erősebb a halálnál	166
A lechmezei nyilak	168
Buddha szelleme	175
13 agglegény	177
Gárdonyi, az akadémikus	180
A bor századszor	181
30 éves írói jubileum	182
Eger ünnepe	187
Komáromi Helikon	192
Gramofon	194
Lángoló sorok	197
Paganini és Palmier	198
Örvényben	200
Messze van odáig	201
Zivatar pékéknél	203
Te Berkenye	204

	Oldal
Megérkezett	205
Arany, tömjén, mirha	206
Gárdonyi aranyórája	207
Szunyoghy Miattyánkja	209
Blau és társa	214
Cégünk reklámja	217
Aggyisten Biri	218
Világrendés	221
Szenvedni akarok	224
Virradat előtt. — Leánynézőben	226
A Kürt	227
Gárdonyi a világháború zajában	230
Szeretem az Igazságot	234
Julcsa kútja	236
Vallomás	237
1917 az íróasztaltól nézve	239
Boldog halál szekeren	241
Kiki a párjával	242
Répássy János	244
Répássy hatyúéneke	250
Ányos Laci hegedűje	251
Gárdonyi Aradra készül	253
A Pesti Hirlap karjaiban	255
Ida regénye	256
A forradalom és a királyság	261
A vörös boldogság	262
A Vörösmarty Akadémia	264
Magyar Írók Szövetsége	266
A Pesti Hirlap vezércikke	282
A nagy pör	285
. . . és a kis béke	301
Peres hangulat	303
Gárdonyi utolsó kiadója	304
Gárdonyi egyetlen szónoklata	306
Az utolsó öröm	310
Gárdonyi utolsó órái	312
Végrendelete	314

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

